Роман

Розділ перший,

у якому розповідається про рішення йти у поліські ліси

Ми зустрілись у Житомирі, в монастирі, що був за містом униз по річці Тетерів: я, Михайло Василевич, каліграф і рисувальник (той, що писав і малював спершу в селі Двірці в тамтешній обителі, а потім у Пересопниці Євангеліє, переклавши його на просту мову, яку згодом виправив архімандрит пересопницький Григорій); диякон із Києва Созонт і чернець із Карпатських гір Павло, котрий ходив до Києва, щоб поклонитися мощам святих отців печерських, — там він і зустрівсь із Созонтом, і вони разом прийшли до Житомира, тут ми й здибалися. В Житомирі я також почав писати й малювати Євангеліє, але робота не пішла так богонатхненно, як у Двірцях чи Пересопниці, — здається, того разу я вчинив усе що зміг, а це значить — вичерпався; тут же мені працювалося пиняво, рука ніби стратила притаманну їй легкість у писанні і вправність у малюванні, отже, після кожної зробленої сторінки відчував утому, пальці мліли, а очі клеїлися. Це увіч визначало, що маю роботу на певний час покинути, щоб криниця душі моєї наповнилася духовною водою, без такої-бо води людина стає суха й нікчемна, до діл та подвигів нездатна, про що я відверто сказав Григорію, котрий прибув до Житомира разом зі мною, бо ми в парі знайшли робочу злагоду.

— Не годиться, — сказав Григорій, — щоб праця огірчувала життя, як це було в Єгипті із ізраїльтянами, бо, коли праця огірчує, вона рабська а не Богом надихнута. А з рабської роботи який добрий плід?

— Відчуваю себе порожнім, як глек без води, — мовив я.

— Отож подбай про воду, — коротко повів мені Григорій і тим самим дав мені волю.

Тоді-то Бог привів до нашого монастиря Созонта та Павла. Павло повертавсь у рідні Карпатські гори, але забажав ківернути на Полісся, де нещодавно зголосився такий собі Микита Стовпник, котрий засік у лісі, як розказували, на двох зрізаних соснах хижу й безперестанно молився там Богові, а про чуда його розійшлася слава по цілому краї, через що люди йшли до нього зрізнобіч. Отож Павло й хотів дорогою додому завернути до скитника Микити й не тільки подивитися на нього, а й попросити поміч на свій недуг. Він-таки, здається, намовив Созонта, який складав новочасні Четьї-Мінеї, тобто внамірився писати не про давньоколишніх святих, а про сущих, бо, на його думку, як оповів мені Созонт, коли Господь і справді чудотворить через смертних, то мав би чинити це не лише в давні віки, коли віра в Христа встановлювалася й покривала народи, але й у теперішні, коли про чуда часто мовлять як про байки і коли стільки розплодилося різномисля; а різномисля, сказав Созонт, — це хвороба душевна, люди в різномислі у сум'ятті пробувають, а отже, в сумніві, сумнів же — перший руйнівник мислительних творень. Признаюся, ці слова мене вразили, бо я сам був із таких, кого часто брав сумнів у головних вартостях житейських, і, коли це зі мною траплялося, нездатний ставав, тобто охлялий, сонний, не маючи ні до чого інтересу, все мені тоді здається у світі несправжнє й позбавлене глузду, людські дії видаються примарними, а марнота всюдисущою. Але не думаю, що в такий спосіб вступає в душу сатана, — так велить бачити світ християнська наука: як тлінну тимчасовість, марноту марнот, де все змінне й скороминуще, як трава і цвіт, що у дні минають, і де панує тільки одна пані — Смерть, яка чигає на нас щокроку, щороку, щомісяця, щоднини і щохвилини, щоб і нас, і справи наші перетворити в попіл, а собі стати мостом між буттям та вічністю.

Саме тоді, коли приходять до мене такі думки, робота починає огірчувати мені життя і я з вишуканого майстра каліграфії та малюнка стаю несусвітним ледарем, нездатним і пальцем кивнути. Тоді-то і являється до мене Око Прірви, воно, те Око, привиджується як жахне видиво, бере мене у свій приціл, воно ніби напнутий лук зі стрілою, котра щомиті може із тятиви зірватися і зі свистом полетіти в моє серце; воно є місяцем серед ночі, що розсипає проміння, і кожен промінь ніби

ота стріла; воно і сонце серед дня, що пронизує моє бідолашне тіло золотими списами; воно — вистежувач моїх справ і дій, бо пливе за мною, чатуючи кожен крок; воно — павук, що розкинув павутиння й готує труту, щоб упирснути тому, хто в сіті потрапить; воно приходить у мої сни і розриває їх, розкидає, як скалки з розбитої склянки; воно, зрештою, ота Смерть — міст між життям та вічністю; воно — моє серце, що жене все повільніше й повільніше кров по тілові, і та кров зупиняє свій біг і стає холодцем. І я сам стаю ніби в холодець перетворений, а драглисте тіло моє може щомиті розпастися; кістки стають розм'якшені, а розум плиткий, ніби хмара серед неба, у якій сховано грім, блискавку, дощ і сонячні промені. Воно дивиться, те Око Прірви, із жіночих та чоловічих очей, і я починаю боятися їхньої урекливості; воно як шиба у вікні, поранена західним чи східним промінням; воно — звір чи тварина, яких несподівано лякаєшся, коли постають перед тобою; пес, що криваво зорить на тебе, ошкірюючи зуби; кабан, бик, півень чи гусак — тобто воно в усьому і всюдисуще. І я, холодцюватий, відчуваю, що мене в цьому світі тільки й тримає що холод мого остереження, інакше розтопився б і розлився смердючою калюжею і вже ніколи б не знайшов сили зібрати воду свою, тобто можливість вільно мислити й творити. Саме тоді відчував, що я, і світ, і справи світові, навіть одуховлені, — ніщо.

Але не тільки такий я бував. Приходили миті, дні, тижні, місяці, навіть роки, коли пізнавав себе іншого: істотою, по вінця налитою сонцем, воно наливало мене, як іскристою джерельною водою, світлом та енергією, і відчував я їх у кожній фібрині свого тіла. Тоді не в мене летіла стріла з лука часу, а пускав її у світ я, і тятива при тому дзвеніла й грала теплою мелодією; тоді місяць не жахав мене, бо й сам бачився налитим світлом, а дерева, облиті промінням, ніби заквітали; а земля, і трава, і споруди загадково осинювалися; тоді тіло моє аж співало, приймаючи потоки сяйва, і кожен м'яз та вудо співали й безвідмовно корилися мені; тоді про падав вистежувач, котрий безшумно ступав за мною в часи занепаду, і вистежувачем ставав я, бо світ вражав мене дивною, ніколи не повтореною красою, бо все в ньому ставало чудове: і вигин стежки в траві, і тепла гама квітучих трав, і полиск плеса, і

листяний убір дерев, і роса, і лінія гілки, і дивовижне сплетіння віток, і форма листка, і елегантні зви вини стебел, і барви землі, неба, людського вбрання, і очі жінок, і їхні м'які, ніжні голоси, і поблиск в чоловічих очах, і краса людських чи тваринячих тіл — тоді не думав про змінність та перехідність чи тлінність, бо краса мала стільки перехідних, вишуканих і безподібних зарисів, стільки перелиття, безконечного і вічно незвіданого, що я не міг не бачити в ній познаки вічного, і це вічне не було небуттям, а таки буттям, і тоді я починав сумніватися у вічності небуття, бо коли вірити, що вічним є те, чого нема, то й ціна тієї вічності тільки провидна; водночас вічність краси бачилася зримо, зримо відчувалася і зримо розумілася. В павутинні я бачив дивовижно вишуканий візерунок, як і в округлостях павучого тіла чи в химерно зламаних ногах, а який дивовидний зарис клався на тіло павуків; як дивовижно прикладалися одне до одного пір'я у птаха і які чудові були розкладки на них барв. Тоді відчував, що очі мої тремтять, пасучи форми й барви живого світу; що пальці мої здатні творити чудеса і що тіло моє — не холодець, який може розпастися, а таки посуд для живої води. Найповніше таке відчув у 1556 році у селі Двірці, коли почав писати й малювати Євангеліє. Всі оті звивини, узори, рамки з орнаментом, сплетіння ліній я вибрав із живого світу, а коли творив образи, спершу клав фарби на липову дошку, дотримуючись належних приписів іконописцям, але водночас даючи повну волю у розміщенні барв, через що ікони мої, не порушуючи приписаного канону, починали світитися й грати, — я дбав, щоб у них була присутність Божого живого світу та його вічної краси. Після того перемальовував малюнка на пергамен, і на пергамені той виглядав іще ліпше, бо, коли малював, відчував, що світло сочиться із моїх очей та пучок пальців і що жива вода, якою весь був налитий сам, переливається у кольори, узори лінії; навіть кожна літера для мене, коли її виписував, набирала осібного чару вічної вроди, а коли я, вичерпаний, здумілий, обезсилений після денної праці, падав на ложе, у мені грало щастя, що нуртувало ясними водами в серці, ніби холодне джерело, поступово знову наповнюючи все тіло; і сни мої не розривалися, не розкидалися, як скалки розбитої склянки, а витворювали подобу світу явного з його красою, з його світлом — сни вели у сокровенні площини, в яких я бачив тіні чудових обрисів. І тоді

мені відкривалося сокровенне: є краса у дереві, але є і в тіні від нього; є краса у траві, але і в просторі між стебел; у речах і в повітрі, що його речі омежують; є відповідно краса у літерах і в просвітах між ними, у лініях між рядками, у в'язі заголовків і світлого простору в них.

У чому ж був мій сумнів? А в тому, що я не міг належно визначити: чи Дух Божий поселяється в мені тоді, коли любив цей світ, чи тоді, коли я його ненавидів, отже, чи тоді, коли начинявся його красою, чи коли бачив красу погноєм та вмістилищем тліну? Чи коли я горів високим вогнем мистецтва і ставав сам творцем вічної краси, чи тоді, коли краса й світ здавалися мені втіленням марноти? Чи тоді, коли на мене дивилося Око Прірви, чи коли його не було; зрештою, чи тоді, коли Смерть здавалася мені мостом між марнотами і тлінним світом та вічністю, чи ж тоді, коли вона бачилася мені служницею ненависника світу — диявола? Тобто сумнів у мене був: чи диявол є супротивником Божим чи інструментом його для нашого спитування? І хто, зрештою, є в мені творцем цього сумніву?

Розділ другий,

у якому розповідається про моїх співподорожан

Я пішов до архімандрита Григорія, щоб узяти благословення на мандрівку; дорогу свою я визначив так: відвідати Микиту Стовпника і подивитися на його чуда, потім піти на Волинь — туди, де колись протопопував батько мій, і відвідати його та материну могилу. Звідтіля я хотів зайти у Двірці та Пересопницю, а може, і в Острог. Відтак повернутися до Житомира, сподіваючись, що в дорозі зміцнію духом і наберуся вражень та сили, щоб наповнитися, як сказав отець Григорій, водою.

— Чому тебе зацікавив Микита? — трохи підозріло спитав архімандрит.

— Кажуть, що він новочасний чудотворець, — відповів я.

— "Бог єдиний чуда вчиняє", — сказав отець Григорій із Псалтиря, — не людина.

— "Від Господа — кроки людини", — відповів я за Приповістями.

— "Хай людина не перемагає", — мовив отець Григорій знову-таки за Псалтирем — була це наша улюблена манера вести дискурс — через візерунки.[1]

— "Буває людина, що трудиться з мудрістю, зі знанням та із хистом", — відповів я за Еклезіастом.

— "Бійся людини лукавої", — сказав отець Григорій і благословив мене, хоч з його слів я виснував, що він не вельми вірить у чудотворство Микити.

Але мені переконатися у чудотворстві Микити хотілося — це мало б укріпити мій у сумнівах дух, а відтак і певним чином наповнити мене. Точніше кажучи, я хотів якоїсь події, здивування, бажав чимось уразитися, бо дух мій, як віщав, притомився й пригас. Отець Григорій, мудрий бувши, мене, здається, зрозумів. Він усміхнувся тонко й мовив:

— Ходи з Богом, брате! Стояча вода закисає і прогнивати починає, в болото джерело перетворюючи й замулюючи його витоки. Через це дивуюся, що хочеш джерела шукати між боліт. Вода чиста у джерелі протічнім.

Слова ці були багатозначні, але тоді я їх ще не збагнув. Досить було, що архімандрит мою мандрівку не заборонив, отож залюбки, з певним хвилюванням одягся в перегринську[2] одежу, точнісінько таку, в яку були одягнені й мої майбутні співподорожани Созонт та Павло. Одежа була чорна, з полотна, без розкриль, тобто не розділена навпіл, але

пошита щільно, як дияконський стихар, із вузькими рукавами — цю накидку перегрини носять поверх звичайних одеж, схованих під нею. На грудях мають підвішеного хреста, підперізуються шкуряним чи вірьовчастим поясом, а при боці мають тиквицю для води. За плечима — мішок із потрібними речами із харчем. А ще я одяг короткого плаща-опанчу, щоб покривав від дощу плечі. Мішка я мав із повощеного полотна, схожого на чорну шкіру, на ногах — міцно прив'язані сандалі на голові — чорний шолом, кругло над головою розпростертий, а в руках у нас були грубі палиці, що сягали пліч, почорнені. Така одежа була нам потрібна, щоб кожен бачив, що ми перегрини, і відповідно до нас ставився, щоб охоронитися від сваволі урядових осіб і щоб не мали нас за людей непевних, адже чимало бродячого люду вешталося по дорогах і не всі бували добромисельні; отже, ми хотіли забезпечитися від прикрих у дорозі трафунків.

Диякон Созонт був сильної будови чоловічина, мав сорок і два роки, але борода його вже посивіла по краях, так само й густе чорне волосся, тобто голову мав пелехату. І з тих пелехів витинався широкий качиний ніс, а чорні палкі очі дивилися, може, й запронизливо — світив із них великий розум. Отже, зовні виглядав Созонт на людину суворих звичаїв, може, й святошницьку, і я спершу подумав, що він із тих, котрі не тільки ставлять жорсткі вимоги до себе, а ще більше до інших і, коли ті інші не вкладаються під ті приписи, гнівно їх картають (гріх, як на мене), — згодом я увіч переконався, яка облудна може бути людська зовнішність. Його намір написати Четьї-Мінеї був цілком святобливий, але ще в Житомирі, пробуваючи у взаємних бесідах, я переконався, що цей намір більше подобає на idea fix,[3] аніж на серйозний, і то з простої причини: Созонт і справді хотів переконатися, що чуда творяться і в його часі, і пильно збирав усі випадки чудодіяння, старанно їх записуючи, але мав хворобу підозріливості, отже, ніколи не брав оповіджені фабули за істинні, а сам вирушав у ті місця, де чудо відбулося, і, ніби королівський возний, провадив ретельне розслідування і розшук за правом — був він до чернецтва правником і служив у гродському суді, доки не збридив цим світом і не пішов служити Богові. Річ у тім, що, живши у світі злочинів та переступів, посварів, тяганини, нападів, позовів, наклепів,

йому голова від того почала паморочитися, і був переконаний якимсь мандрівним іноком, котрий йому доказав, що безкорисність — це відділення від усіх бездільних справ, а інакше життя є досконалість християнського буття, християнська ж досконалість є наслідуванням Христового життя, а Христос поклав досконалість не в іншому, тільки в безкористі; Созонт і учинив, як велів Христос: "Іди продай майно твоє і роздай жебракам, а тоді йди за мною", — продав і роздав майно своє, бо, як сказав мандрівний отець: "Безкорисливістю-бо досконала досконалість або досконала любов може здійснитися, бо де є: "Це — моє, а це — твоє!" — там миру в мирі бути не може. Але від своєї природи отець Созонт утекти не міг, адже природа його все-таки бути правником, а не ченцем; отже, кожен випадок чудодіяння він докладно, безсторонньо, розпитуючи й досліджуючи, розшукував, докопуючись достеменної правди, в результаті чого кожне із зафіксованих чуд, піддавшись ретельній перевірці, виявлялося непевним, а не маючи достеменного переконання, Созонт не міг його по класти за безсумнівне, через що, гадаю, його книга ніколи не буде написана, адже кожне чудо має сприйматися й розумітися не через розум, а через віру, а віра з розумом — з'єднання ненадійне. От яка дивна святошність була в диякона Созонта, і я думаю, що в цьому він грішив перед Богом, гадаючи, що людський розум — частка великого розуму Господнього, а коли так, то досконалий, хоча ще в Святому Письмі сказано, щоб не покладатися на свій розум (Приповісті). Павло ж розум розумних відкидав і вважав, що люди поморочені саме через розум, адже існує тільки один розум — розум віри, а це значить — безсумнівного служіння Богові. Свою думку я виповів Созонтові в одній із наших бесід, на що той висипав переді мною не менше цитат із і Святого Письма в похвалу розуму, бо смисл і розум подає Господь, бо розум — це відділення від зла (Йов), і сам розум охороняє людину (Приповісті), і блаженна людина, яка знайшла розум (також Приповісті), бо Господь небеса утвердив розумом, і людина розумна — це та, яка вчиться. Господньому розуму, нахиливши пильно вухо. Бог, зрештою, закликав дурних навчитися розуму (знову Приповісті), заявивши, що він — це розум і через те в нього сила, отож людям треба ходити шляхом розуму, а не глупоти, та й людину недаремно похваляють, коли вона розумна".

— "Набування премудрості, — сказав він, ще раз цитую чи Приповісті Соломонові, — як же це ліпше від золота, набування ж розуму — як же це добріше від срібла". "Розум — джерело життя власникові його і на уста його прибавляє навчання".

Коли він це говорив, його очі палали, і я збагнув, що переконати його не зумію, отже, припинив балаканину, хоч і тут мав свої сумніви: розум буває гаданий і справжній, і не завжди людина може розібратися, де він фальшивий, а де справжній; розум, зрештою, може ховатись і в глупоті, як мудро вістив Еразм із Роттердама та й святий Павло задовго до нього, а глупота — в розумі, і, коли існує непізнавальність речей і незбагненність світу, розум людський — тільки стежка, яка починає безконечний лабіринт доріг, які ніколи не кінчаються; розум — це погляд у безмежжя і жах перед ним, бо безмежжя збагнути годі, як і Бога, тож лабіринт доріг і безмежжя — це і є, я гадаю, Бог.

Другий мій співрозмовник був цілком інакший. Вже не юнак, мав тридцять років, але велика дитина з наївними, здивованими й добрими очима, яка всім захоплювалася; коли чого не розуміла, мовчала, нічого не брала під сумнів й усе вірила. Він і пустився у цей світ, очевидно, через те, щоб дивуватися з нього і захоплюватися, дивлячись розширеними очима; він вірив в усе, що Созонт називав казками й байками, наївно роздумуючи:

— Адже, отче, все що є — дійсне. Навіть вигадане людиною — воно також є. Навіть найбільші небилиці, що їх оповідають, жартуючи, вже тим справжні, бо вони є. Не може людина, — рік він, — казати того, чого нема. Бо того, чого нема, навіки нема: про нього нічого не розкажеш. Через це й чуда є, як і люди, котрі чудодіють.

У нього була своя дивна й химерна сила думки, чи не тому так сталося, що він у Києві сприязнився із Созонтом; зрештою, разом вони вирушили в цю мандрівку, а ще до того знайшли й мене, який ніби мав стояти поміж них і рівноважити їхнє різномисля, хоч пізніше я

переконався, що особливого різномисля між ними не було, та й ця велика дитина також була мудра нівроку.

Я навіть думав, що, вирушивши в дорогу, ми весь наш шлях перетворимо у безконечний диспут, але в дорозі обидва мовчали, отже, і я з ними — може, так і добре було, бо долали дорогу і силу на балачки навряд чи треба було розтрачати — перед нами вилася довга курявна стрічка, що бігла через луги, поля, ліси і дивним чином, ніби смок, утягувала нас у себе.

Розділ третій,

у якому розповідається про нашу першу зупинку у містечку Черняхові

У Черняхові ми зайшли до місцевого попа Івана, який нас прийняв із обіймами, його паньматка, проста круглолиця жінка, засвітила до нас обличчям, а перед входом до хати виладнувалося четверо замурзаних поповичів, які дивилися на нас такими зачудованими очима, ніби ми були прибульці з того світу. На обійсті гуляла зграйка ситих гусей, і паньматка наказала хлопцям зловити гуску. Діти з радісним вереском рвонули виконувати повелене, на смерть бідних птахів перелякавши — вони з пронизливим гелготом почали мотатися двором, і в обійсті учинилася неймовірна варвітня: кожен із хлопців хотів зловити гуску сам, гуси виривалися, били крильми, гусак шипів і бив дзьобом напасників, налітаючи на них; у дворі літало пір'я, птахи махали криль ми, злітали; нарешті хлопці налягли на одну з них, затиснуту під тином, упали згори і миттю скрутили їй шию. Тоді урочисто понесли, вже мертву, до матері: двоє тримало за крила, передній — за голову, а задній за ноги.

— Але ж, панотче, — сказав Созонт. — Ми вбогі перегрини, не завдавайте собі такого клопоту.

— Як прийшли до мого двору, то це вже і є клопіт. — сказав урочисто панотець. — Я гостей на так не приймаю і не відпускаю.

Ми сіли до столу в садку, в якому густо росло вишень, сливок, яблук та грушок, і нам, поки готувалася гуска, дали напитися молока з медом, додавши й пухкого свіжого хліба, — тут ми могли розпитатися в панотця дорогу до Микити Стовпника.

— А то ви йдете туди, — сказав загадково панотець і подивився поверх наших голів. — Теперечки вже менше йдуть, а то, скажу вам, відбою не було.

— Щось не так, панотче? — спитав Созонт.

— Все так, — мовив отець Іван. — Ідуть люди, значить ся, їм треба, а треба, то хай їм помагає Господь.

— А ви там не були? — спитав я.

— Мені туди йти нічого, — відказав панотець. — Бо я, сказати, того Микиту з пелюшок знаю. Я його, сказати, й хрестив.

Ми гостро зацікавилися.

— Маю, панотче, послушання, — сказав Созонт, — написати книгу про теперішніх святих і боговгодних людей. Розкажіть, що знаєте.

Панотець засунув пальця до рота і поколупав нігтем у зубах.

— Що можу знать? — сказав. — Росло, сказати, таке собі ледащо, ні до Бога, ні для людей. Робить не хотіло, ото в голову собі і втелющило, хай Бог мені простить, що він, сказати, не од світу. Отож, може, ви,

сказати, — хитро за питав отець Іван, примружившись, — його на чисту воду вивести йдете?

— Йду побачити те, що побачу, — мовив Созонт. — А хто були його батьки?

— Семен та Варвара. Добрі люди, нічо не скажу! Знову засунув пальця в рота й поколупав.

— Зуб мені ниє, — пояснив. — Чи нема у вас, святі люди, помічного від зуба?

Але в нас помічного від зубів не було.

— Чи пробував хлопець у книжній науці? — спитав Созонт.

— У свинській науці… і в овечій, — панотець засміявся, показуючи жовті й вищерблені зуби, стриміли вони врізнобіч, очевидно, таки були розхитані.

— Премудрість Духа святого, — сказав я, — звикла і в простих поселятися, і невігласів вибирати, щоб посоромлене було віку цього мудрування.

Павло тим часом став біля вишні і з дозволу господаря їх обривав, кидав до рота й випльовував кісточки.

— Може, воно й так, — сказав Созонт, — але роджений дурним — розумним не зробиться.

– І Яків, і Мойсей, і Давид, — сказав од вишні Павло, виплюнувши кісточку, — від овець пастви до божественного одкровення прийшли.

— Я, господинове, — сказав панотець, — людина проста. — Він ще раз попробував пальцем хворого зуба. — І в книжній науці кволий і маломожний. Але що ледащо то було, то й на хресті присягнути можу. Як його батько бив! Вереск стояв на цілу околицю.

— А в церкву ходив? — спитав строго Созонт.

— У зимовий час і в неділю ходив… І коли б ото не Божий чоловік один, що, як оце ви, у містечко наше зайшов, то, може б, і до сьогодні свиней пас та овець і людей би не морочив. А тоді, як в очі бачу, стане ото в церкві і слухає як недомисленний.

Созонтові очі темно блиснули.

— Що воно за Божий чоловік? Чому Божий?

— Бо кожен жебрак — то Божий чоловік, — сказав Павло, випльовуючи кісточку, вуста його від вишень були почервонені.

— Чогось до того Божого чоловіка, сказати, приліпився, — мовив панотець. — Ходять разом і ото теревенять. А про що вони язиками мололи, Бог вість.

— Говорили про путь до убогої духовності, — сказав, поклавши до рота вишню, Павло.

— А ти звідки знаєш, чоловіче? — зчудувався панотець.

— Ну, це просто, — незворушно відповів Павло. — Коли після тих бесід він став стовпником, то про те вони й говорили.

Виплюнув кісточку і поклав до рота нову вишню.

Оце було й усе, що ми довідалися від священика Івана про Микиту Стовпника, до якого йшли. А коли спеклася гуска, вже почали западати сутінки, і ми сіли до тієї гуски, запиваючи її питним медом і заїдаючи яшною кашею, і зуб у панотця Івана перестав боліти, бо вони з паньматкою, погодившись поглядами, заспівали двома чудовими голосами, і в паньматки в легкому сутінку на круглих щоках розквітли рум'янці. Павло долив до того співу свого тенору, а ми із Созонтом не співали, Созонт, можливо, через поважність свою, а я через те, що дав мені Господь умілість до малювання й писання, але не дав до співання — тугий я був. Але, розм'якшений медом та гускою, слухав той спів із замилуванням. Тоді вступило до двору кілька сусідів із жінками, вони відразу ж долучилися до того співочого гурту і аж похитувалися, співаючи, — пісня потужно й мелодійно летіла у підвечір'я, а очі в людей світилися, і панотець став якийсь інший, помолоділий і зм'якшілий, а четверо його хлопців також вийшли із хати і стали трохи віддалік. Тоді панотець обірвав спів і попросив хлопців, щоб вони заспівали псальма. Всі затихли, і у вечоровій тиші звилися високі дисканти, напрочуд зладжені, наскільки я це розумів; мелодія була проста, печальна й зворушлива; в очах у жінок забриніли сльози, а хлопці співали, аж навшпинячки зводячись, і обличчя в них стали мов у янголят. І вже не було нікого навколо нас, тільки цей божественний спів, тільки сльози на очах жінок, від чого вони вмиротворилися. Созонт задумливо потягував із кухля питний мед; Павло сидів за столом, поставивши голову на долоні, і світив наївними і синіми очима, і всіх нас обійняла Божа благодать, яка навістила цей чесний двір, і людей у ньому, і нас, грішних, великорозумних на позір мандрівників. Бо по що, подумалося мені, йдемо в цю дорогу? Созонт для того, щоб провести черговий свій розшук (як проникливо вгадав це панотець Іван!), щоб ще раз переконатися, що чуда, творені в його часі, — це таки байкотворення; Павло, щоб уразитися із сили цих байок, адже, коли вони так уражають, чому б не повірити в них, окрім того, хотів пошукати ліку на свою болість — ще не знав яку; я ж тікав від Ока Прірви, яке постійно мене супроводило, адже й у дорогу цю рушив, щоб звільнитися від того навадження. Воно ж поки що мене не покидало, вийшло із нами в цю дорогу: ще коли рушили із Житомира, уздрів його в ранковому сонці, що

нас супроводжувало, — воно, те Око, дивилося нам у спини і пливло, мов надутий пухир, — саме Око, без голови, без тіла, прозоре, з темнотою посередині, як зіниця; і тільки в цей вечір, коли хлопці виводили псальму, перестав його відчувати, хоч до цього воно дивилося на мене із плоду вишні, сливки, груші чи яблука, з очей паньматки, з вікон хати; я вже до його постійного біля себе пробуття ніби й звик, але завжди, коли воно було, якесь напруження прочувалось у тілі й не покидало мене. І от раптом при божественному співі Око розтало й пропало, і я почувся, що легше стає дихати, що й сили ніби побільшало. Цієї сили ще не досить було, аби оновити, й збадьорити мене, й покликати до любої роботи, але принаймні міг перевести подих, а це вже щось. І несподівано для себе, хоч раніше ніколи не чув я того псальма, й сам тихо заспівав, аби не псувати своїм козлоголоссям тонкої нитки дитячого співу; власне, співав я без слів і без голосу, самими губами й видихом, і це вперше, здається, не порушив мелодії.

По тому ми лягли у сіні, де простелили нам рядно, яке пряно й ніжно пахтіло лугами й дорогами, повкривалися, але заснути відразу не могли. Тоді Павло почав оповідати першу свою оповіданку про одне із чуд у цьому теперішньому віці, яке відбулося (так він сказав) із Созонтом-дияконом, але не з цим, з яким мандруємо, а з іншим, котрий жив у місті Львові і котрий ніби сам розповів про це мандрівному іноку Павлу, коли той прийшов до Львова і зупинився при одному із тамтешніх монастирів.

Розділ четвертий,

у якому подається оповідка про одне із чуд, розказана Созонтом-дияконом

Служили в одній із львівських церков священик Петро і диякон Созонт, і жили вони в мирі та в злагоді, аж нудно стало бісові, що все коло них терся і все праг у душу їм залізти. І от якось, коли ієрей Петро позіхнув і не перехрестив рота, ускочив у нього бісик, протисся до серця його, розчинивсь у крові його і поплив з нею по тілі, як тріска по воді, а допливши до голови, плюнув у мозок його, і та слина струїла ієрея,

притому аж так, що вже й дивитися не міг на диякона, такий бридкий і недостойний той йому видавався. Одного разу привиділося навіть священику, що в диякона виросли козячі роги, що погляд у нього вовчий, а на ногах наросли ратички. Відтак біс отой, а він міг роздвоюватися, другим своїм єством увійшов до вуха диякону Созонту, й намовляв, і отруював і його мозок. І побачив уві сні диякон, що священик Петро уже й не священик, а на голові в нього виросли цапині роги, а погляд став вовчий, а на ногах з'явилися ратички. Так виникла поміж них перша сварка, оповів Павло. Священик волав на диякона, широко розтуляючи рота, а диякон горлав на священика, так само широко розтуляючи рота, і лаяли вони один одного, а якось схопилися і за патли і почали возитися і тусатися. Тоді біс щасливо вийшов із одного й другого, бо вже не мав чого в них робити, став збоку, почухав за вухом лапкою, зареготав і затанцював, плещучи в долоні. А коли священик ударив диякона, гукнув він: "Ех-ох-ух-ох!" — і притупнув ратичкою, і веселився, і дрочився, передражнюючи того чи того, бо це так чудово, коли диякон із священиком хапаються за патли, і возяться, і тузять один одного у щоки. І було йому весело, і гопцював він із прискоком і гукав своє: "Ех-ох-ух-ох!" — відав-бо, що довго із священика пертиме чорний дух на диякона, а з диякона на священика. І ось у час чергової сварки ієрей Петро почав червоніти й роздуватися, як пухир, обличчя в нього стало червоне, вуха теж, а очі малинові, — і впав він на землю як стояв, бо трісла йому голова-пухир, розірвавшись на тисячу скалок. Тоді диякон почав помалу отямлюватися…

І тут у темряві обізвався Созонт-диякон, не той, із Львова, а цей, що з нами мандрував:

— Великий ти байкотворець, Павле! Не лукавмо, коли вже захотів оповісти брату Михайлу цю історію. Немає ніякого диякона у Львові, і не там це відбувалося, а таки в Києві, і я не певен, чи воно відбувалося, а чи було це сонне видження. Волію правду, не байки ж. Байки ж, як можна помітити з Павлової розповіді, творяться через перебріхування історії справжньої — кожен із нових оповідачів щось від себе додає: одне не дослухав, інше доклав. Отак і ширяться у світі неправда. Уста

кожного відтак повні брехні, як сказано у Псалтирі, брехню говорить кожен ближньому, бо людина любить більше брехню, як правду, а говорячи неправду, від утроби заблуджується. Отож недаремно у Псалтирі сказано, що люди — це сини мужів брехні, бо кожна людина — лож.

Я ж ненавиджу всяку путь брехні, ненавиджу й брехню, бо хто говорить неправду — не спасеться, а хто бреше — загине.

Його голос звучав урочисто й ніби іронічно, і мені, розслабленому чудовим співочим вечором, було чомусь неприємно його слухати.

— Отже, вилущімо брехню, як кукіль із колоса. Не було ніяких бісів, і не влазили вони в нас, і не розривалася його голова на скалки; правда тільки те, що ми посварилися і що отець Петро помер, не встигши зі мною помиритися.

І диякон почав розповідати цю історію сам, про те, що він знітився тоді душею і з'їдався сумлінням, що не помирився перший зі своїм ієреєм як молодший, тобто не знищив гніву взаємопрощенням; пішов отож із свого монастиря на Подолі у печери київські, щоб знайти духовного отця і звільнитися від своєї гризоти, бо завжди совісливий був. І знайшов там старця добродійного, принаймні за такого всі його мали, і виповів йому свого гріха гніву й ворожнечі.

Старець вислухав його уважно і сказав:

— Кожен, що просить із вірою, матиме, а хто дбає, тому воздається, твоє ж прагнення позбутися гріха похваляю, бо про добру річ піклуєшся. Хай посприяє тобі Господь! Одначе не моє діло, чоловіче, з мертвим тебе мирити. Отож іди у Київський город до великої церкви Святої Софії, уночі стань при вхідних дверях і, кого побачиш першого, тому поклонися й розкажи про себе й про мене, даси йому запечатане писання, і буде тобі справлення.

Потім він написав і писання.

Диякон замовк, і зависла тиша, ми чули, як під бантиною, де, певне, було пташине гніздо, попискує пташеня.

— Оце все було насправді, — сказав Созонт. — Все інше або ж не було, або ж тільки у видженні.

— Коли було видження, то й було, — буркнув Павло. День той був надто копіткий для диякона Созонта, в оборудках мотався туди й сюди, але відкладати свого виходу до дверей Софії Київської не захотів, бажав швидше позбутися душевної їджі, тому вийшов до дверей, що вели в софійський двір, сам храм ще був майже зруйнований, але його трохи відбудували і вже правили службу ченці-ієромонахи, кілька їх тут сіло монастирем — вхідну хвіртку до обійстя на ніч вони зачиняли. Диякон довго чекав, а що був утомлений, присів навшпиньки під стіною, тримаючи у руках листа.

– І тут я побачив мужа, одягненого в чорне, який ішов порожньою вулицею, — був він понурий, великий, але дивно освітлений, що його добре видно: одежу, ноги, руки, тільки не обличчя, яке ніби пропадало у пітьмі…

Диякон знову замовк, а я як людина з уявою увіч побачив, як виступила із темряви постать, постать із небуття чи сну, і як підхопився їй назустріч диякон Созонт, поклонився йому, поцілував руку й подав писання печерського старця, а тоді почав оповідати йому свою біду, і це творилося в той-таки час, коли другий Созонт солодко спав, присівши навшпиньках під стіною. А чоловік із притемненим обличчям, чи й зовсім без нього, розгорнув писання, друге таке ж писання стриміло в руках укляклого, сплячого, паперовий лист освітився нараз, ніби хтось до нього присвітив, і чоловік прочитав із того писання відомі вже слова:

"Кожен, що просить із вірою, матиме, а хто дбатиме, тому віддасться. Допоможи тому, хто просить, звільни душу тому, котрий сам не може того учинити, хоч би через сон. Тоді воздається й тобі і погасиш свою гризоту, бо немає людей без гризот".

— Прохаєш над силу мою, — сказав прибулець, — одначе не можу не зважити й на слова ці писані, а вони вістять правду. Коли Господь посприяє мені, на повелене зважуся.

І він став перед вхідною хвірткою, як чорна брила, за ним ледве не вдвічі менший диякон Созонт, а другий диякон Созонт був удвічі менший, бо сидів навпочіпки й не подавав ознак життя, навіть не дихав, ніби став оболонкою без душі, передавши живло своє отому стоячому, — був той ніби дзеркальний відбиток, але не повторював рух його дійств, жив самостійно, устійнившись од власної оболонки.

Отож спинився прибулець перед входовою хвірткою і, руки до неба звівши, помолився шепочучи. Тоді уклякнув, голову до землі схилив і завмер на якийсь час. По тому звівся, і його голос ніби із рури загучав:

— Відчини нам ворота милості твоєї, Господи!

І тоді хвіртка, іржаво й важко зарипівши залізом завіс, почала помалу сама від себе відчинятися, хоч та друга хвіртка, біля якої приклякло скрючене тіло диякона Созонта, за лишилася нерушна, і вони ввійшли до софійського двору, за лишивши скулену постать, що закоцюбла навпочіпки. Дій шли до церкви, і прибулець тим-таки трубно-глухим голосом наказав Созонтові:

— Тут постій нерушно! І не сваволь!

Коли ж рушив, Созонт хотів пильніше придивитися до нього, але був той ніби згусток тьми. І ще одне запримітив Созонт: рухи в прибульця

були не звинні, як у живої істоти, а ніби був це рицар у залізних риштунках, та й кроки його дудніли, ніби взувся у залізні чоботи.

Підійшов до новопоставлених дубових дверей Софії Київської, церкви-напівруїни, але вже й трохи опрятаної, і знову простяг руки, але не догори, а в скерунку дверей. І з волі тих рук дубові двері із пронизливим рипом відчинилися, і прибулець двинув у кромішню темінь нутра церкви. Коли ж вийшов насередину, від церковної крокви (Созонт бачив це крізь одчинені двері) повільно виплив запалений свічник і став поверх прибульцевої голови та й засвітився яскраво, ніби зоря спустилася, розсипаючи від себе жмутки променів, вся церква від цього освітилася, а особливо один із святих на стіні, заграв і заблискотів на мозаїці Оранти — Нерушної Стіни; і жахнувся Созонт, бо в Оранти запалали двома вогнями очі, тільки, не яскравий це був вогонь, а темний.

Прибулець пішов до жертовника, двері й там самі розчинилися, але вже без виснучого рипіння, там помолився — й молився довго, бо вже й роса почала покривати диякона Созонта, як того зі сну, котрий стояв біля розчинених дверей, так і того, що скулився під хвірткою та стіною, тримаючи в руці білу тінь листа від печерського старця.

Зрештою, прибулець розвернувся на місці, ніби воїн на вправах, і пішов із жертовника — двері жертовника самі зачинилися. Рушив із церкви, і над головою його попливла разом із ним розпалена зоря спущеного свічника, але із церкви не вийшла, а зупинилася, коли прибулець переступив порога. І зачинилися самі від себе церковні двері, скреготливо зарипівши, а в міру того як вони зачинялися, зменшувалося світло у храмі, коли ж от-от мали заплеснутися, запала там кромішня пітьма. Але інше вразило цього разу диякона Созонта: обличчя прибульця не було чорне, а облите ясним світлом, однак нагадувало більше машкару, ніж живе, подобу, ніж саме лице, й було більше жіноче, ніж чоловіче, без вусів та бороди, з надмірно великими очима, які світилися десь так само, як перед цим очі Оранти — Нерушної Стіни. І вдруге жахнувся Созонт, бо ті очі, що сіяли темний вогонь, спинилися

раптом на ньому, і він почав відчувати, що тіло в нього прозориться, що він сам не так людина, як тінь, одірвана від справжньої людини й пущена блукати світом, і це не така вже й дивина, адже, за оповідками простого люду, й відьми уміють таке чинити. А ще відчував, що під цим поглядом заклякає й застигає в нього серце і стає ніби ворочок[4] із грубої шкіри, затягнутий туго шнурком, і йому, дияконові Созонту, раптом стрілило до голови, що перед ним не жива людина, а, можливо, ангел спустився з небес, і тільки тепер він збагнув, що обличчя прибульця виглядає на машкару через те, що голова його схована у скляній прозорій кулі, ніби в ковпаку. І, тільки подумав те, пролунав голос, ніби із рури:

— Не сум'ятись щодо мене, чоловіче, коли хочеш своє бажання сповнити. Вір, що я є тлінна від плоті й крові людина, у звичайному домі народжений і в Києві вихований...

— Але ж чи живий? — спитав самими вустами диякон Созонт.

— Жива душа моя, — мовив трубно прибулець. — І пущений ходити по землі живих, благість-бо Господня і щодо кволих діє, коли хоче... Але нема в нас часу на теревені.

— Куди підемо? — спитав диякон Созонт.

Але прибулець не відповів. Двинув залізним поступом до хвіртки: спершу прибулець, а я за ним, як тінь його відторгнута, Созонт, і сама від себе відчинилася хвіртка, не порушивши закляклого під цією-таки хвірткою й обіпертого об стіну диякона із заплющеними очима і з світлим листком у руках — обличчя сплячого було ніби неживе. Прибулець же відійшов на кілька кроків, і Созонт не міг тут більше зоставатися — тягла його незвідана сила, ніби лишався прив'язаний до прибульця невидимими поворозами, й пішли вони від Софії до Боричевого узвозу. І дивна тиша панувала навкруги, мертві й порожні вулиці, і жодного навколо звуку: ані собака не гавкнув, ані листя під

продувом не порушилося. Тільки кроки прибульця залізно ставали на дорогу, гупаючи, і від того викрикувала коротка луна. Созонт же плівся за ним безсловесною тінню, прив'язаний за повороза, як татарський полонянин, не видаючи й звуку, бо які звуки може видавати тінь, отож у цій ночі тільки й було що розмірені, чіткі, карбовані, з подвоєним звуком через луну кроки.

Так дісталися до Десятинної церкви, яка теж лежала у руїні, але один із приділів її, що зберігся, був покритий новою ґонтовою банею, а двері, як і в Софії, нововставлені. Прибулець став, простяг руки — й розчинилися двері, і пішов він до приділу, який зберігся й не був у руїні. І знову засвітилася там зоря і осяяла приділ, прибулець молився тут ще довше, а коли вийшов, двері так само, як у Софії, самі зачинилися. І прошепотів Созонт одне: "Господи, помилуй", — бо стояв і тут надворі, припадаючи росою, і хоч від чував своє тіло як тіняве, жах у ньому гуляв незбагненний, ніби вітряний подув.

Тоді повів його прибулець униз, Боричевим узвозом, крученою вуличкою, до церкви Святої Пирогощі — і все повторилося так само, як і до цього. Коли ж рушили вони далі вже подільськими вулицями, де так само була безлюдь, збагнув диякон Созонт: йдуть до монастиря й церкви, де він дияконував разом з ієромонахом Петром, і де розпалилася їхня свара, і звідки пішов у потойбіччя отець Петро, так з ним і не помирившись. Коли ж досягли вони загорожі, знову непорушно застиг перед дверима прибулець, звів руки, хоч у тінявій одежі диякона Созонта був тінявий ключ, яким міг би сам ті двері одчинити, — ключ справжній лежав у кишені покинутого під Софією сонька. І тут відчинилися двері від себе, і прибулець, поставивши тінь диякона Созонта, сказав голосом, ніби із рури:

— Стій і дивись. Старанно дивись, нічого не пропусти! — А сам зайшов до церкви, і, як тільки увійшов до неї, запалилося в ній світло, але не від одного свічника-зорі, а без види мого світильника. І побачив Созонт, як із олтаря вийшов так само, як він сам не раз виходив, дияконувавши, якийсь світлий диякон — не він, тобто не в його подобі,

ішов і обкаджував церкву, махаючи срібним кадилом. Тоді з розчинених царських воріт рушили один за одним незнайомі Созонтові священики, одягнуті в білі ризи, — виступали з олтаря один за одним і ставали побіч, вилаштовуючись у лівому ліці. За ними звідтіля ж, також один за одним, виходили інші священики, ці одягнені в червоні ризи і поставали у правому ліці — були вищі перших на голову. Прибулець, що стояв перед ними, як регент,[5] змахнув руками, й заспівали всі солодко:

Розверглися пекельні ворота — уста богохульні,

Щоб нещадно церкву твою проковтнути,

Але ти істинний у нас є, царю-женише,

Божественною силою отих загорож.

Серцем розбитим тебе молимо,

Скоро її від усіх налягань покажи,

Її бо чесну ти викупив кров'ю.

Тоді повернувся до нього прибулець, і в ясному світлі ясно бачив Созонт, що голова прибульцева ніби у скляній кулі, а лице більш жіноче, як чоловіче, без вусів та бороди, але ніби неживе, хоч ясно освітлене, бо й саме виточувало світло, а очі його виливали темний, але не морочний вогонь, від якого ціпеніло тіняве Созонтове тіло. І голос його рівно, чітко й повільно проказав:

— Дияконе Созонте, ввійди в середину церкви!

І диякон пішов, але мав таке враження, ніби не йде, а його несе, ніби не торкається землі, наче тіло його паперове, а він сам аркуш, на якому написано письмена рукою печерського старця.

— Роздивися ієреїв, що на лівому боці, — сказав прибулець, — може, пізнаєш того, з яким ворожнечу мав?

Диякон ішов уздовж ряду облич, власне, не йшов, а ніби плив коливаючись. І всі обличчя були неживі, хоч і мали шкіру, й очі, й волосяний покрив на лицях та голові. І світили ті очі потойбічним світлом, і ніби чекали, що мав принести їм звільнення, прохально і ждально, але не було поміж них того, котрого шукав.

Тоді прибулець мовив трубним голосом:

— Роздивися ієреїв, котрі в правому ліці!

І пішов диякон вздовж правого ряду облич, і всі вони ви давалися напрочуд однакові, тільки одне виділилося: в цього не тільки риза, але й обличчя було червоне. Вказав на нього Созонт:

— Оце він, чоловіче Божий, і є!

— Виведи його надвір! — наказав прибулець, розвернув ся, як вояк на пробах, і важко рушив із церкви — кроки його сталево дудніли. Вони ж з ієреєм Петром попливли слідом, не торкаючись землі, ніби поворозами до нього прив'язані, бо не тільки Созонт мав тіняву плоть, але й священик Петро. Созонт тримав священика за правицю, і йому здавалося, що плоті та не має — сама кістка.

Тоді й побачили вони перед собою місяця. Був величезний, може, втричі більший звичайного, і світло від нього міражно розливалося навдокіл й умертвило всі дерева навколо, всі будинки, і людей у тих будинках, і вулиці, й траву, бо та раптом стала ніби памороззю вкрита. І

місяць усе більшав і більшав, ніби спускався на землю, і вже видно було на ньому обличчя Каїна, скорчене з люті, і Авелеве, скорчене від страждання. Відтак прибулець сказав тихим голосом:

— Зруйнуйте ворожнечу, яку мали поміж себе!

На те слово диякон із священиком, власне, тіні їхні, уклякнули один перед одним і обійнялися. І здавалося Созонтові, що він тримає в руках кістяка і що кістяк стискає його костомашшям рук, і майже не стало йому повітря для дихання. Місяць же над ним палав холодним багаттям, махаючи довгими вогняними язиками, і від того криваві світлотіні почали хилитатися по землі, деревах, траві, церкві, по їхніх обличчях; зрештою, й обличчя у священика Петра вже не було, тільки голий череп, що шкірився до нього голими зубами.

— Поцілуйтеся і зруйнуйте ворожнечу! — трубно озвався голос.

І диякон відчув, що цілує холодне костомашшя, оті холодні ошкірені зуби, і що не може розірвати цілунку, бо костомашшя рук утискалося йому в плечі, і хоч губи його й плечі були тіняві, боліли вони й нили, а дихання забивало, ніби дихнув це на нього мерзлим подихом повів смерті, а серце його в грудях зупинилося, кров перестала кружляти у жилах. І він провалився у якийсь довгий і безконечно глибокий колодязь, ніби в пащу істоти, головою якої був місяць, а тілом — вузька, слизька, без жодної зазубрини. як широка кишка, рура. І Созонт летів у тій рурі, ніби гарматне ядро, яке має вибухнути ним у світ і закинути в мертвий простір ночі. І він вистрілив собою у простір, полетів у ньому, холодному й пекучому водночас, доки не звалився біля тієї ж Софії Київської, побіч себе самого — того, котрий сидів навпочіпки і спав біля хвіртки, обпершись об стіну.

Прибулець стояв біля нього. Великий і нерушний, як гора, його обличчя під ковпаком тихо сяяло. І вразився Созонт з теплої дівочої краси того обличчя — вже не було мов машкара, вуста несміливо й

ніжно всміхалися. І сказав прибулець, але цього разу не трубним голосом, не густим чоловічим як досі, а ніжним жіночим:

— Дияконе Созонте, спаси душу свою і приклади її в мою користь.

— Цього бажаю! — сказав Созонт.

— Печерському старцю, що послав тебе, скажи: "Чистота молитов і до Бога дерзновення і з мертвих підняти може".

— Це і сталося, — сказав диякон Созонт.

— Чи звільнився від мук сумління?

— З твоєю й Божою поміччю, — мовив Созонт. — Але скажи: хто ти є?

Тоді сумно всміхнулися вуста з жіночого обличчя, приростого до чоловічого, закутого у риштунки тіла.

— Уже казав тобі: пущений ходити по землі живих! А наостанок повім ще таке: "Завжди правди шукай, щоб ти залишався живий".

І його обличчя раптом погасло, ніби світильник, з якого вигоріла олія. І не стало видно жіночого обличчя, а тільки кругле, ніби з каменю тесане ядро. Розвернувся він, як вояк на пробах, і пішов повільно, чітко, карбуючи крок, — в глухій порожнечі, густо залитій місячним світлом, ще довго чулися ті кроки, але чим далі, тим тихішали і тим коротша ставала від них луна. Созонт же стояв нерушно, неймовірно вражений, і тільки вуста його беззвучно повторювали:

— Правди шукай, щоб ти залишався живий… Правди шукай!..

А коли стихли кроки, повернувся до того, котрий сидів під хвірткою біля стіни й мав спати. Але той не спав. Дивився широко розверстими очима, і тінявий диякон Созонт здригнувся. Почав скулюватися, згортатися, ніби папір у сувій, тоді стискуватися, наче хтось жмакав аркушевого листка, поки не перетворився той у паперову кульку. Тоді та кулька бризнула промінням, що його викресав місячний камінь. Світляна кулька роздвоїлася й попливла до широко розплющених очей диякона Созонта, а коли обидва світляні кільця впливли у мертві очі, то відразу ж засвітили й підпалили закоцюбле тіло теплом; в грудях у диякона Созонта здригнулося і зарухалося серце, і погнало воно охололими жилами кров, яка поступово розмерзлася, бо поставав над світом, граючи кривавими барвами, ранок.

Розділ п'ятий,

у якому розповідається про продовження мандрівки

Отаку разючу історію розповів нам диякон Созонт, але обговорювати її не захотів, наказавши нам спати, бо матимемо довгу, цілоденну дорогу; дорогою ж, коли захочемо, почуте зможемо й обговорити. Сам Созонт швидко заснув, так само й Павло, який уже від нього цю історію чув, отже, не була вона йому в новину, а відтак не вражала, як мене. Я ж довго крутився на ложі, зрештою запав у сон, в якому літав над Києвом, блукав печерами, здибувався з якимись дивними людьми із мертвими обличчями, заходив у якісь помешкання, де бенкетували: в одному — вояки, в іншому — купці, в третьому — міщани, в четвертому — ченці. І посеред кожного помешкання стояв казан, у якому варилися великі шматки м'ясива, люди запускали у кипень руки, вибирали м'ясиво, пожадно ламали його й рвали зубами, і лій стікав їм із губ на підборіддя.

Вранці мене розштовхав Павло, повівши, що Созонт давно вже встав і що нам треба вибиратися, бо заповідається спекотний день, тож ліпше йти у ранковій прохолоді, а час спеки пересидіти в холодку. Я миттю скочив на ноги; господарі напоїли нас молоком із медом, дали в дорогу

по паляниці — були це добрі, щиродушні люди, і ми з ними не без сліз зворушення розпрощалися.

Уранці ніколи не навідує мене Око Прірви, початок дня завжди наповнює творчоносною силою, тоді світ інакшіє, стає ніби зачарований, скісне проміння перетворює в коштовне каміння, в золото і срібло густо насипане росся, воно чудово виблискує граючи. Покриті ним трави ніби важчають і стають сиві, а світло-брунатні головки з насінням трави чи дикого щавлю м'яко лучаться із посивілою зеленню листя трави й зілля. Корони дерев ніби круглішають, бо кожен листок видихає в повітря пару, як люди взимку, і цей туманець тримається кулею в межах корони — ось чому дерева вранці ніби кругліють. Вода тихо курить, наче підпалена першим сонцем, і все покриває застигла, зачарована тиша. Усе живе рухається вранці уповільнено, бо ще тримає в глибинах своїх голів мариська снів, які також немовби той-таки серпанок — ще вони живуть, але без контурів і чіткого бачення. Тоді починаєш відчувати: тіло ніби наливається соком зілля і тепла радість уходить у плоть, а випливає з очей, ласкаючи барви, світляні латки, тіні, блискоти; тоді по-особливому пахне билиння, й бур'яни, і квіти, й листя, а може, це починає пахнути сама земля. Лінії гілок, стовбурів, стебел не мають різких, ламаних зарисів, а погідно заокруглюються. Навіть птах у небі летить інакше, ніж удень, — не поспішаючи і не рвучись. Ось чому вранці не годиться йти поспішливо а чи й бігти, а повільно, погідно вглиблюючись у безконечний осяйний простір, щоб набрати в душу й серце земної краси. Саме тому я вважаю, що вранці Бог розмовляє із землею. Бог спитує кожну рослину й кожну істоту і вводить у них животворящий дух. Око Прірви тоді заплющується й засинає, бо вранці не думають про пристрасті та смерть — ранки для життя, не смерті, отже, вони Божі й для Бога. Саме тому до ранків у мене особливе ставлення: у них священнодіє ясна наповненість, а там, де ясна наповненість, там бадьорість, мир душевний, погода й рівновага. Чи не тому вранці ми не обговорювали оповідженої перед сном Созонтової історії, а мирно, спокійно йшли, милуючись світом і вбираючи в душу його світло. І тільки коли сонце підбилося вище і ранкові чари, барви, серпанки, росся щезли, ніби дим, заговорив Созонт.

Спокійним і мирним голосом диякон оповів нам, що Божий чоловік, про якого згадував нам черняхівський піп Іван, йому знаний, бо це той-таки старець із київських печер, який і послав його зі своїм листом на зустріч із прибульцем. Раз у рік, оповів він, той виходить у світ, бо має зарік навернути на Божий шлях хоч одну живу душу, звільнивши її від життєвого неспокою й поселивши в серці прагнення служити Богові. Саме цей старець знайшов був колись у суді його, Созонта, тоді він звався Степан, і саме завдяки старцеві Степан постригся, а тоді й став ієродияконом. Коли ж гризла Созонта стума за нерозрішену через смерть священика Петра його сварку, то й пішов диякон ні до кого іншого, тільки до нього. Цей-таки Божий чоловік і зустрів був у Черняхові Микиту, тоді він ще звався Матвієм, а коли якось у церкві Микита, чи ж бо Матвій іще, спитав, слухаючи служби Божої: "Що воно, читані слова?", — Божий чоловік вивів його із церкви, вони сіли на цвинтарі, і там старий довго навчав Матвія: виказуючи путь до духовної убогості. Ось як, сказав Созонт, проросло в тому простакові бажання пізнати Бога, і поклав він у розумі своєму, як думається, шукати дороги, що веде до Господа.

— Ти мені, — сказав він старцеві, — батько й мати, навчитель справ добрих і вождь спасіння мого.

Тоді й покинув Матвій свої свині й вівці та й пішов разом із старцем блукати. Старець хотів завести його до Печерського монастиря, бо полюбив вельми, але в одну ніч Матвієві приснилося, що він хоче збудувати дім і копає яму для основ. І достатню яму він викопав, але тут почувся голос, який сказав: "Копай глибше!" І знову він копав, але голос не велів йому зупинятися. Вислухав цей його сон Божий чоловік, який завжди вірив, що через сни людина спілкується з Богом, і мовив:

— Походи іще по світі, бо ще ти не готовий до чернечого життя.

По тому й розійшлися: старець повернувся до Печерського монастиря, а Матвій, що пізніше Микитою стане, пішов у подальші блукання...

Так, як оце й ми. Взагалі, дорога збуджує, особливо мене, робота в якого сидяча і доскіпливо довготривала, адже краснопис та малюнок у рукописній книзі потребує не тільки майстерності, але й витривалості. Правда, тепер уже і в нас друкують книги, раніше невидані, зокрема чув про видання Івана Федоровича та Петра Мстиславця у Заблудові Євангелія учительного та Псалтиря. Відтискали наші книги типом і раніше, але в Кракові. Загалом же наших книг тиснених я ще не бачив, хоч німецькі та італійські зрів у моєї добродійки Анастасії-Параскеви, княгині Заславської, за до рученням якої я й почав писати Пересопницьке Євангеліє, — була вона жінка горда й забажала володіти таким Євангелієм, якого б не мав ніхто. Для неї я й працював, віддаючи дні, місяці, роки у якійсь несамовитій гарячці, а водночас і у глибокому душевному спокої, і це чинив не тому, що мене дуже тішило: княгиня Анастасія-Параскева зможе похвалитися перед сусіднім панством своєю книгою з книг; сказати відверто, мене її пиха не бавила й не цікавила; більше для мене мало значення, що я знайшов можливість випробувати свою силу та спроможність, тобто знайшов змогу сповнити заповідь Божу, щоб талант не закопувався у землю, — правда, у Святому Письмі не про хист ідеться, а про гроші, які не приносять прибутку. Але Святе Письмо належить читати не простоглядно, а відкривати в його історіях сокровенний, за кладений Господом і утаєний зміст. Отож я, як каліграф та рисовник, здобув незміряне поле для виказу своєї спромоги, і не подвиг я творив, вважаю, а рятувався від Ока Прірви, що почало мене поїдати вже в рідному моєму Сяноці, в Червоній ще Русі, отож я й покинув усе, узяв палицю в руки й рушив у мандри. Навіть коли я потім засів за працю в Двірці біля Заславля, а потім у Пересопниці, у мене не зникало почуття, що пробуваю у мандрах, бо йде людина чи залишається на місці — вона все одно мандрує, коли не має коренів, що в'яжуть її до землі й дому, родини, дітей, майна. Я ж бо, хоч і роками сидів над своєю книгою, не мав ні дому, ні родини, ні дітей, ні майна, бо навіть фарби й чорнило не були мої, не була моєю й книга, яку я творив, — був, отже, ніби живий інструмент, таке собі писало й малювало чи пензель, яким водить рука Всевишнього. І саме те відчуття, що мною водить рука Всевишнього, й рятувало мене від Ока Прірви, адже я втік із рідного дому, бо саме там воно жахнуло мене й погнало в світ — відтоді

я й не зупиняюся. П'ять років віддав я своїй роботі, а до Пересопниці, до Пречистинського монастиря, прибув тому, що жінки — народ незбагненний, княгиня Анастасія-Параскева до моєї роботи охолола, перестала видавати на неї кошти й наказала мені забиратися геть із Двірців. Тоді я й подався до архімандрита Григорія, з яким був пізнаний ще раніше, а він завів мене до Катерини Чарторийської, власниці Пересопниці, і та, побачивши книгу, власне, почату й незакінчену мою роботу, охнула й уразилася, що немало мене втішило, тож, намовлена отцем Григорієм, згодилася відкупити Євангеліє в Анастасії-Параскеви, яка легко на те згодилася; Катерина ж Чарторийська призначила його Пречистинському монастиреві, пообіцявши оплатити всі витрати на книгу. Тож я знову мав спромогу випробувати свою силу і року Божого 1561-го працю свою вивершив. Коли ж ми поїхали до Житомира, де я мав писати Житомирське Євангеліє, сила мене, як уже писав, покинула і я відчувся порожній та безпорадний. Григорій навіть загрозив при всьому м'якому до мене ставленні, що викличе свого учня Петра (якийсь час той допомагав мені при писанні й малюванні, власне, навчався краснопису та малюнку і мав до того велике замилування), саме йому й хотів отець Григорій доручити творення Житомирського Євангелія. Навіть ця погроза, кажу, не додала мені сили — ось чому я опинився в цій мандрівці. У глибині душі я чомусь вірив, що до Житомира більше не повернуся, бо Око Прірви там мене не полишало. Коли ж воно на мене зорило, відчував у тілі несвободу, у рухах скутість, у душі — стуму, у серці — тонкий біль, у бажаннях — порожнечу, у роботі — лінощі, у почуттях — вичерпання, а людина із стількома слабощами до подвигів духовних не надається. Виникала в мені часом думка, що своє діло на грішній землі, заради якого я був пущений у світ, я вже виконав, отож тепер на ній ніби й непотрібний, а раз так, треба було згуртувати думки, щось про себе і світ додумати, щось вирішити, збагнути, тобто або повернути собі духовну силу і взятися до нової роботи, або ж готуватися до зустрічі з Богом, тобто почати думати про смерть. Через це дорога мала стати мені шляхом до спитування, бо людська сила мала і людина до подвигу не завжди здатна і спроможна.

Тим часом сонце підбилося ще вище, ми сіли в тіні вели кого дуба, що ріс посеред галявини неподалік путівця, щоб трохи спочити й напитися — біля дуба було джерело, обкладене камінням. Вода в криничці солодка, холодна, аж колола в зуби, ми пили її малими ковтками, як п'ють смаковитий трунок. Тоді й обговорили оповідку Созонта-диякона.

— Не можу записати цієї історії до книги, — сказав Созонт, нахмурюючи широкі, розрослі і аж до синього чорні брови, — бо сонне видження — це мара, а чудо має відбуватися не у привидді, а наяву. Коли б я прокинувся і мій лист не стримів би так само затиснутий у руці (я ж його віддав уві сні прибульцеві), то я б у чудо повірив. А так: мало чого людині не наверзеться.

Павлове обличчя було затінене мандрівним шоломом, а ясні сині очі трохи здивовано світили із того затіння, як два джерельця.

— Але ж, отче, — мовив він. — Раніше ти згоджувався зі мною, що пророки і святі бачили уві сні Господа й говорили з ним.

— Але я не певен, що вони й справді таке бачили, — сказав уперто Созонт. — Бо де різниця між сном-мариськом і сном-видженням дійсного?

— Святе Письмо нас навчає, — сказав і я, — що життя, в якому перебуваємо, — це також сон. Можливо, це сон самого Господа, а може, змежений сон і Господа, і диявола. А ми в тому видовищі — тіні, оживлені уявою вищої тіні. Коли це прийняти, твій сон можна вважати за дійсний.

— Але чи потребує Господь сну? — спитав Созонт-диякон.

— Цього не можна знати, — озвався гаряче Павло. — Різниця між нами й Богом та, що він відає про нас усе, а ми про нього не відаємо нічого. Ми пізнанні, а він непізнанний.

Созонт широко всміхнувся.

– І все, що говоримо про нього, — це наші байки. Отже, моя історія зі сну — ще одна із великого числа створених у цьому світі байок.

— Чому ж сон не може бути пророчий? — спитав я. — Хіба мало тому доказів?

— Підійдемо з іншого боку, — палко сказав Павло. — Чи після того сну заспокоїлося твоє сумління супроти ієрея Петра, з яким посварився?

— Якоюсь мірою, — мовив задумливо Созонт. — Попри все, частиною розуму я в той сон повірив.

— Бо все, що відбувається з людиною, — сказав Павло, — в сні чи наяву, по-своєму дійсне, бо воно таки відбувається.

— Може, й так, — сказав Созонт. — Але другою частиною розуму я в те вірити не можу, бо все нами вчинене неповоротно вчинене. Тобто я хочу сказати, що гріх ніби знято з мене, але його я вчинив, отже, він завжди зі мною.

— Тоді ти не віриш в очищувальну силу покаяння? — здивовано спитав Павло.

— Гріх мій у тому, що я замість вірити все намагаюся звірити, — сказав Созонт.

І тут я відчув неясну тривогу, яку відчуває людина, коли на неї чигає небезпека або ж коли хтось на неї пильно дивиться. Озирнувся до лісу і на найближчому дереві побачив величезне, як похідний казан, Око. Стояло на нижній гілці дуба і було вправлене у рівнораменний трикутник. А що я надто різко повернувся, то й мої співподорожани мимовільно туди глянули.

— Що там побачив чи почув, брате Михайле? — спитав Павло.

— Хруснула суха гілка, — збрехав я.

Розділ шостий,

у якому розповідається, як ченця Павла мордував біс

Ми знову рушили в дорогу, вже не ведучи балачок, при тому були певним чином пригноблені: я — звісно чому, Созонт через нерозрішеність своїх сумнівів; я знову подумав, що його намір написати книгу житій святих при його правничих навичках та маловірстві ілюзорний і що він, здається, належить до тих людей, котрі віднаходять лишень добрі наміри щось добре у світі вчинити, живуть тим наміром, пестять його й леліють, але ніколи справи не здійснюють — це і стає причиною їхніх душевних гризот. Та й добрі наміри, подумав я, виникають у таких не тому, що вони добродійні і прагнуть добродійності, а через страх, що в глибині єства добродійними вони не є. Невелика мудрість, що світ розкладається на день і ніч, живе буття отінене ніччю небуття, адже християнська наука вчить нас всечасно чекати смерті, отже, й ходимо ми світом у супроводі цієї тіні. Сама ж люди на є добродійна й лиходійна, одного собі хоче, а друге ним кермує, одне в собі ховає, друге хоче показати, але існують люди іншого ґатунку, подумав я: вони не чинять у житті ані доброго, ані лихого. Більше того, кожен учинок здається їм лихим, і вони з того нітяться і страждають, беруть його собі за гріх, а доброго вчинити не можуть, бояться-бо, щоб доброчинність не була видима. Такі люди у світі ніхто.

Відриваються від житейських насущних справ, бо не бачать у них смислу, а бездіяльність проголошують святим життям, його собі й шукають. Созонт-диякон шукав людей, котрі живуть святим життям, але в святе життя в глибині душі не вірив. Власне, й не людей із святим життям він шукав, а бажав те життя дослідити, звірити, як сам сказав, чи не є воно лукаве, а чуда, які вони чинять, чи не є блудом для вивищення себе перед людьми чи й Богом, отже, чи не хочуть у такий спосіб вони, присвятивши себе Богу, задовольнити своє марнославство, вирвавшись зі світової рутини і вивисивши себе над нею заради того ж таки невтоленного марнославства, простіше сказавши: цураючись світу, живуть мірилами світовими. Чого б досяг, наприклад, Микита Стовпник, коли б залишився свинопасом чи вівчарем, а постійно, богобоязненно, по-християнському чесно жив? А, відрікшись од світу, у цьому-таки світі він став славетний по цілій Волині й Поліссі, та й по околичних землях, бо звідусіль до нього стікаються люди і множать славу його. Отже, ставши славетним, він прирік себе на те, чим він є, а йдуть до нього нещасні й уломні, тобто такі, які випали із житейського плину, чи ті, в яких горить невдоволення, смуток та непевність, тобто уломні душевно, — про цікавих не говоритиму, цікавість їхня — також ознака убогого на враження життя. Але годі гадати наперед, бо тоді і я вподоблюся диякону Созонту з його ненаписаною книгою та правничими розшуками. Про Павла я знав менше, він не встиг іще достатньо проявитися.

Зовні був ніби чернець-простак, бо дивився на світ наївними очима, але чудово знав Святе Письмо та й, певне, не одну перечитав книгу з монастирської бібліотеки, бо володів силою вислову. Але і він, як і я чи Созонт-диякон, був вирваний із питомого гнізда, із тої місцини в городі життя, де йому призначено було рости, визріти і стати плодом, натомість рушив у мандри, ставши одним із шукачів вітру в полі. Не був говіркий, але промовляв мудро й красно, а це значить, що він хворів думками, на які не міг дати відповіді. Отже, всі троє ми були мудраки, які перемудрилися, — через це й опинилися на цій дорозі й шукаємо шляху, не визначивши, куди хочемо йти. Пізнали біблійну істину про шлях вузький та широкий, але на жоден ступити не зважуємося, бо розуміємо облудність усіх дефініцій.

Ішли ми та йшли, сонце стало вже майже серед неба, вгорі невгамовно дзвонили жайворонки, а з лісу птаство лісове, саме сонце посилало на нас аж так багато тепла і світла, що наша темна одежа стала нестатньою, відомо-бо, що чорне притягає тепло, а біле відштовхує, через це тілом кожного почав спливати липкий піт, розмиваючи нас, та й обличчя були липкі від потових патьоків, і от саме в цей час Павло раптом зупинився, вирячив, аж ледве не вилізли йому з очниць, очі, тіло його дивно наструнилося і ніби за дубіло, — він звалився на землю як підкошений і почав корчитися та звиватися у дорожній куряві. Созонт-диякон, який знав ліпше від мене Павла, бо помандрував із ним більше часу, кинувся на нього і притис йому руки й тіло, що кидалося мов несамовите, а мені закричав, щоб подав цурпалка чи палицю. Я кинувся до дерева, схопив цурпалка й подав Созонту, той усадив його Павлові між зуби, але той уже встиг прикусити собі язика і з рота йому юшила кров. Голова дивно завернулася, а очі стали несамовиті, і хоч був на позір слабкуватий, але кидав і собою, і важким Созонтом, аж той ледве утримувався на ньому. Так тривало якийсь час; зрештою Павло розслабився й непорушно витягся на дорозі. Созонт витяг йому з рота цурпалка і наказав мені взяти Павла за ноги, сам узяв його під пахви, і ми потягли його в затінок — дорога йшла якраз між лісу, і недовго нам треба було тягти. Поклали його в траві, і він помалу почав дихати рівно — спав. Ми в цей час вмилися й випили води, а тоді й самі лягли перепочити, зморені, а коли минув якийсь час, Павлові очі вже були осмислені, він сидів, спертий спиною на дерево, й німо дивився на нас. Але остаточно до тями він ще не прийшов. Созонт-диякон проказав над ним молитву, при цьому Павловим тілом вряди-годи прокочувалися корчі, але вже невеликі, його ніби струшувало.

Созонт утер рукавом обличчя, по якому дзюрив піт.

— Вибач, брате Михайле, — сказав він, — що не звідомив тобі раніше про біду брата Павла. Він прийшов до Києва, бо в Скиті Манявському, звідкіля він, святі отці не тільки не звільнили його від напасті, але й збиткувалися, вважаючи його біснуватим. Через це й подався до Києва, у Печерський монастир, славний своїми чудами й отцями, що

проганяють біса, — ця наука в них триває ще з давніх часів, принаймні про таке зцілення оповіджено в Печерському патерику. Печерські отці мене запевнили, що біс із нього вийшов остаточно і вже до нього не повернеться, через що був я за нього спокійний і не бажав тебе тривожити. Та й сам Павло був певний, що біда його закінчилася.

— А вона й не закінчилася, брате Созонте, — кволо обізвався Павло.

— Як бачиш, брате, — спокійно мовив Созонт. — І це ще одне на підтвердження, що не біс у тобі сидить, а хвороба, до якої святі отці не відають ліку. І хвороба ця відома, зветься трясця.

— А я думаю, — так само кволо сказав Павло, — що це і є біс. У київських отців я читав Печерського патерика, там справді є оповідка про біснуватого, якого лікував святий Лаврентій. Я тричі прочитав ту оповідку, і мені здалося, що хвороба в мене подібна.

— Даремно так думаєш, брате Павле, — сказав Созонт. — Згадай Слово двадцять шосте "Про Лаврентія-затворника". Біснуватий не тратив там пам'яті й не кидався, і не била його трясця, хіба що балакав різними мовами, а загалом цілком домисленний був. Саме тому я кажу, брате, — м'яко сказав Созонт, — що це може бути й не біс.

— Але я його чую в собі, чую! — скрикнув Павло. — Коли мене хапає, чую руки кощаві, поросл рудим волоссям, із гострими пазнігтями, якими дере мені серце. Інколи вростає в мене, ноги в ноги, руки в руки, голова у голову, й починає трусити мною, як деревом. І тоді я бачу червоне обличчя, і кривавого рота, розверстого в реготі, і вирячені очі, що вистрілюють, як ядра, з орбіт і провисають на щоки на тонких білих жилках.

— Усе це тобі може привиджуватись у хворобі, брате Павле, — м'яко повів Созонт.

— А що скаже твоя мудрість, брате Михайле? — повернувся до мене Павло.

— У кожної людини є своя темна хмара, брате Павле! І кожен свою темну хмару має знати і вивідати сам.

Павло всміхнувся невинною дитячою усмішкою:

— Дякую тобі, брате Михайле!

— За що ж дякуєш?

— Що не жахаєшся мене й не судиш. Після брата Созонта ти такий другий.

— Через це й стали співподорожанами, — всміхнувся Созонт.

Далі ми не пішли. Вирішили з'їсти хліба, випити води й перепочити. Але Павло їсти відмовився. Він ліг у траву й нерушно дивився у небо і, поки ми їли, мовчав.

— Дивна річ небо, — раптом сказав. — Часом здається, що безодня не в землі, а там. Чи не грішні мої думки, брате Созонте?

— Безодня там, де немає кінця, — сказав Созонт. — Але вона, як і все в цьому світі, двояка. Одна залита світлом, ясна й сонячна, котра кличе наші душі вивиситися, а друга темна й непрозора, котра також кличе наші душі, але щоб понизити їх. Одну з них ми й вибираємо.

— Ми вибираємо чи вибирає нас? — запитав я.

— Це у волі Божій, — коротко відповів Созонт. — Волю діяти він нам усе-таки дав.

— Але я боюся, — тихо мовив Павло. — Коли й справді в мені біс, не я його кликав, отже, не з моєї він волі. Коли ж того захотів Господь, то для чого тоді моя воля?

— Твоя воля — це теж частка волі Божої, — мовив я. — Коли на нього уповаєш.

— Чи можу більше уповати? — спитав Павло і раптом заплакав.

І дивні були його сльози: з голубих очей витікали вони голубі.

Розділ сьомий,

у якому розповідається про зустріч зі ще одним співподорожанином, Кузьмою

Нарешті Павло зголосив, що він укріпився і вже може йти, та й справді, на ньому не було слідно ніякої хвороби — став зовсім такий, як перед цим. Отож ми рушили далі, і я тим часом розпитав у Павла про його болість: коли вона в нього почалася і чи часто його мучить.

— Можеш у напасті моїй допомогти, що розпитуєш? — спитав Павло.

— Я не лікар, але хворобами цікавлюся, — відказав я. Тоді він розповів, що падуча находить на нього раптово — ударить, та й по всьому, тобто він нічого вже не пам'ятає. Часом за кілька годин до того починає сильно боліти голова, а голова йому болить ще з дитинства, коли малим упав із груші і сильно розбився. Тоді стає дратівливий, і його в цей час ліпше не чіпати. Інколи відчуває холод чи гарячку, буває: жахливо хочеться їсти або ж виникає несусвітний жах. Часом бачить, що довкола починають грати вогні або ж увесь простір довкола охоплюється пожежею: горять дерева, трава, поля або й сама земля.

— Тоді я відчуваю, що прірва мене зараз ковтне, і так страшно стає, що кожен волосок на тілі здригається чи здиблюється. Тоді й відчуваю біса, який прокидається в моєму тілі. Але це тільки короткий мент, бо що далі твориться — не відаю.

— Часто тебе хапає? — спитав я.

— Всяко, — відповів Павло, Созонт при цьому йшов мовчки, очевидно, Павло вже розповідав йому про це, — часом кілька разів на день, інколи раз на місяць, а буває, що й зовсім довго не чіпа. Коли таке зі мною трапляється, — мовив Павло, — то я помираю, принаймні так мені здається, а потім воскресаю. Колись може так статися, що вже й не воскресну. Буває, що впадаю в памороку або ж ходжу як у сні, але того всього сам не тямлю, люди розказували. І саме це для мене найстрашніше: щось дію, щось чиню, але не свідомо і несмисленно, тобто живу ніби поза собою.

— Кожен грішник живе поза собою, — сказав Созонт. — Або злочинець.

— Але я не хочу бути ані злочинцем, ані грішником! — вигукнув Павло.

— Чи ж сподіваєшся на поміч святого Микити? — спитав я.

— Це те, що мені залишається, — сподіватися, — мовив Павло.

Отже, Павло рушив до Микити Стовпника в надії вилікуватися. Правда, вражало при цьому: він побував у печерських отців, ті його ніби вилікували, принаймні упевнили, що біса прогнали, — чому ж, вважаючи себе вилікуваним, потребував нового цілителя?

Я й спитав про це в Павла просторіч.

— Хочу на нього, Божого угодника, подивитися, — сказав Павло. — Окрім того, не лише печерські отці мене лікували й упевнювали про свою перемогу над бісом, однак біс од того не зник.

— А чи пробував ти сам від нього спасатися? — запитав я. — Постами, послушанням, молитвами до Господа й Матері Божої?

— Через це й став ченцем, брате, — мовив печально Павло. — Але Господь чомусь мене від тієї біди не звільняє… І знаєш, що я часом думаю, брате Михайле, не знаю, чи й не грішно: Бог гнівається за надмірне звертання до себе. Є в цьому межа, як і усьому в світі, і не можна переступати її. Більше молитися, постити чи в послушання входити — це ще не значить наближатися до Бога, інколи й навпаки…

І тут ми побачили прояву. Біля дороги, на горбку, впустивши босі ноги в канаву із зеленою водою, сиділа чудернацька постать. На ній був вицвілий і потріпаний, навіть подраний хітон, аж годі було взнати, якої первісної барви він був; на голові стриміло щось на зразок чернечого куколя[6], але вже без ніякої форми, той кукіль обрамлював неприродно довгобразе обличчя, яке складалося із системи чітко означених під брунатною шкірою кісток, ніби це була одна із печерських мумій, котра встала із вічного ложа і пустилася в мандрівку подивитися на світ. Волосся, брови, й борода, й вуса були ясно-руді, а може, брудно-сиві, очка малесенькі й напрочуд круглі, як у птаха, а губи запалі, ворочком, бо істота ця напевне не мала зубів. Але один зуб у нього принаймні був, я це побачив, коли він відповів на наше привітання. При тому чоловік не мав при собі ані торби, ані чобіт чи сандалів-личаків.

— Чи не до Микити Стовпника вибрався, брате? — спитав Созонт, бо це його призначення: всіх і про все розпитувати.

— Нема куди ще? — відказала проява, з'являючи єдиного, напрочуд жовтого, як цвіт кульбаби, зуба.

— Коли ти інок, то якого монастиря?

— З того, з якого перейшов у свій скит Микита, — сказав чоловік.

Созонт відразу ж зацікавився, я помітив, як гостро спалахнули йому очі.

— Чому мочиш ноги в калюжі? — спитав Созонт.

— Щоб п'явки приліпилися, тут вони добрячі.

— Але ж навіщо? — здивувався я.

— Щоб висмоктали з мене недобру кров. — Його круглі очка подивилися на нас, ніби стрибали з одного на іншого, — був це чи блаженний чи божевільний.

— А як вип'ють недобру кров, то що?

— Тоді я буду добріший і легший і ліпше мені йтиметься.

— Чи босий ідеш?

— Господь створив людині ноги, а чоботи — людське твориво. Що ж людське — те марне!

— Чому ж не йдеш голий? — спитав Павло.

Чоловік обдивився свою одежу, крізь яку проглядало голе тіло.

— Одежу Господь носити велів, — сказав, голос його був надтріснутий, — і то після того, як Адам та Єва согрішили. Одежа криє

грішне в нашому тілі. А обув'я нічого грішного не криє, через що воно й непотрібне.

— Чи й узимі босий ходиш?

— Ходжу, — сказав незворушно чоловік.

— Як тебе звати? — спитав Созонт.

— Кузьма, а прізвища катма, — відрік чоловік.

— А чи думав ти, — мовив із усмішечкою Созонт, — що Господь створив Адамові грішне тіло одне, а Єві інакше, бо знав, що вони согрішать? Отож для гріха він їх і створив, а властиво, не для гріха, а для майбутнього множення.

— Ти книжник та фарисей! — тицьнув у Созонта сухим, як у мощей, пальцем Кузьма, голос у нього при цьому став верескливий. — Не для гріха Бог їм те створив, а для спитування. А уроку вони й не витримали, отож і велів носити їм одежу, от!

— Бачу в тобі мудрого чоловіка, — сказав Созонт і сів просто в траву, тримаючи поперед себе палицю. — Ану ж бо, поміркуймо. Коли б Господь хотів самого спитування, то він дав би Адамові пстручок, а Єві руру, та й більш нічого. Але він до пстручка привісив Адамові ще й мішечка для творення сімені, а Єві учинив місце для ношення плоду, отже, гріх, якщо це гріх, їхній передбачив, відтак і гріхопадіння їхнє з волі його сталося…

Кузьма розширив круглі очка, причому круглими вони бути не перестали, тільки розширилися принаймні вдвоє, долішня губа в нього відвисла, а зуб виліз з-під горішньої губи й жовто зацвів. По тому поклав на груди широкого хреста, відтак заговорив:

— Згинь, пропади, сатано! — сказав. — Не скушай мого духу й розуму, бо вони в мене неміцні.

— Я не сатана, Кузьмо, а такий же християнин, як і ти, — сказав із властивою собі півусмішкою Созонт. — Ось дивись!

І він так само, як Кузьма, перехрестився.

— Чого від мене хочеш? — скрикнув Кузьма.

— Мудрість твою спитую. "Мудрість хай знайде мудрість", як сказано в Приповістях.

— Для придбання мудрості не треба розуму, — категорично сказав Кузьма.

— Але все треба спитувати мудрістю, і так сказано в Еклезіасті.

— Не спитуй мене, не спитуй! — заверещав Кузьма. — Чого це ти до мене причепився?

— Але ж бажаєш, щоб до тебе причепилися п'явки і відсмоктали твою лиху кров. Отож я і є та п'явка, щоб відсмоктати твою глупоту.

Круглі очка Кузьми знову виросли вдвоє, долішня губа відпала, а єдиний зуб став сторчма.

— То це хочеш посміятися з мене? — спитав Кузьма деренчливим голосом. — Коли так, ти вдвічі сатана. Згинь, пропади!

Вискочив із зеленої калабані, і ми побачили, що до ніг його й справді присмокталося кільканадцять чорних і тлустих, очевидно, вже

насмоктаних п'явок. Відбіг до дерев і там зупинився, дивлячись у наш бік.

— Гріха чиниш, брате Созонте, насміхаючись над убогим розумом, — печально сказав Павло. — Не його спитуєш, а себе.

Усмішечка зникла із Созонтового лиця.

— Правду кажеш, брате, хоч я й сумнівався в убогості його розуму, — мовив Созонт. — Коли можеш, прости!

— Хай тебе Бог простить. Ходімо й покиньмо цього благого.

Созонт важко звівся з трави, і ми рушили дорогою далі. Але, коли я озирнувся, побачив, що Кузьма йде на певній віддалі за нами. І я раптом жахнувся: п'явок у нього на голих литках вже не бачив, але стали вони червоні від крові.

— Кузьма йде за нами, — шепнув я.

— Не лякай його, — мирно відказав Созонт. — Хоче, то хай іде. Мені в нього треба розпитати про монастир, з якого прийшов сюди Микита Стовпник.

Сталося усе те вже під вечір, довкола було порожньо, хоч ми мали намір дійти до села, яке мало бути десь поблизу, і в ньому переночувати. Ішли ми аж до густих сутінків, Кузьма простував за нами, але тримався безпечної відстані. Зрештою вирішили зупинитися на узліссі, власне, на галявині, яка прикривалася від дороги грядою дерев. Коли ж розпалили вогнище і привісили над ним казанка, щоб зварити кулешу, Кузьма, який весь цей час стовбичив за деревами, підійшов до нас і, нічого не кажучи, всівся біля вогню.

— Вибач, брате, — м'яко сказав Созонт, — коли я тебе образив.

— Хочу в тебе спитатись, — деренчливим голосом повів Кузьма, — коли Господь створив людям оте неподобство, яке ти назвав, і знав, що вони согрішать, то виходить, що це він послав Єві змія-скусителя?

— Усе в світі відбувається тільки з волі Божої, — рівно й ніби нехотя відказав Созонт.

— Отже, він хотів вигнати людей з раю? — спитав гостро Кузьма.

— Не вигнати, а дати їм волю, — відповів спокійно Созонт. — Як кожен батько своїм дітям, який відділяє від себе і дає змогу чи й допомагає збудувати їм власний дім.

— То що ж таке первородний гріх? Хіба не прокляття людині?

— Не прокляття, а перша батьківська наука, Кузьмо. "Він дав людям очі, щоб бачити всякий великий чин Господа, що він зробив", — так сказано в Повторенні Закону. Отже, він вивів людей із раю, але дав їм заповіді, щоб стали самі сильними і ввійшли та заволоділи землею, куди перейшли, аби її посісти, а все для того, щоб потім на землі цій довго жили люди. Щоб засіяли, як Адам в Єву, насіння своє і плодів земних і поливали потом праці своєї город, який небесним дощем наповнюється. Щоб створили край, про який дбає Господь, бо завжди на ньому очі Господні від початку року аж до кінця року. І, коли люди слухатимуть заповідей Господніх, дасть він краю дощ своєчасний, дощ ранній і дощ пізній, щоб могли люди зібрати своє збіжжя і сік виноградний. Але люди мають стерегтися, щоб не було зведене їхнє серце і щоб не відступили вони від заповідей, — ось для чого Бог наділив людей гріхом передвічним. Щоб знали вони: гнів Господній може запалитися на них, і тоді замкне Бог небо, й не буде дощу, і земля не дасть свого урожаю. І щоб це учення люди поклали на свої серця і на свої душі, і щоб навчали його синів своїх, і щоб дні людські та синів їхніх були такі довгі, як дні неба над землею. Для цього й дав Господь людям своє благословення й прокляття, благословення, коли люди слухатимуться заповідей його, і

прокляття, коли не будуть слухатися і збочать із дороги, яку він їм показав.[7]

Це була перша проповідь диякона Созонта, яку я вислухав од нього, — згодом він їх прокаже нам ще не одну. Признаюся, був я вражений нею, так само й Павло, а ще більше Кузьма. Його круглі очка запалали, як два вогники, і він не так слухав, як пив мовлені слова. Зрештою, втягнув у себе з присвистом повітря крізь отой єдиний свій зуб і раптом упав до Созонтових ніг, обціловуючи їх.

— Вибач мені, брате, — скрикнув деренчливо, — що назвав тебе сатаною. Ти справді п'явка, що відсмоктує мою глупоту. О, ти не сатана!

— Амінь! — сказав Созонт, і на його освітленім вогняними сполохами обличчі знову з'явилася ота мала, ледве помітна усмішка.

Розділ восьмий,

у якому Павло оповідає про чудо, яке він ніби бачив своїми очима в Карпатських горах

Це сталося тоді, оповів Павло там, біля запаленого вогнища на галявині, коли я прийшов у Скитський монастир, який звуть ще Манявським, і став у ньому послушником. І от, зайшовши до саду, який старанно плекали святі отці, побачив пташок, що сідали на дерева, відламували плода із гілочкою та й відносили геть. Я спитав тоді отця-садівника:

— Чому не проганяють птахів, котрі шкоду роблять?

— Сад добрий, — відказував той мені. — Стачить і для нас, і для Божої птиці. Ще в книзі Буття сказано: "Вчинив Господь Бог із землі все птаство небесне", і "Не оскверняйте душ пташок", — сказав він у книзі Левит.

Тоді я спитав отця-садівника:

— Чому ж птиці не їдять тут плодів, а ламають з гілочкою та відносять?

— Це вже десять літ вони так чинять.

— А може, десь у горах є святі мужі, — мовив я, — яким ці птахи плоди й носять?

— Коли так, то це у волі Божій, — відповів отець-садівник. — Не треба нам у те втручатися. Якщо так є, хай буде.

Був я тоді молодий і ще не міг стримати своєї цікавості. І от, бувши якось вільний од послушенств своїх, засів у саду й побачив, як прилетів ворон, відламав плода й полетів із ним. Я ж вирішив за ним простежити. Це не тяжко було чинити, бо ноша ворону була незручна, отож він перелітав з дерева на дерево, на кожному сідав, перепочиваючи, — я ж невідступно й тихо йшов за ним, не спускаючи з ока. Так дійшов до великої прірви, в яку не було стежок, ворон полетів туди із яблуком, і я подумав, що не побачу більше його. Тож сів на краю прірви відпочити й помилуватися чудовими бескидами; коли ж невдовзі ворон вилетів із прірви, але без плоду. З безділля кинув я у прірву каменя, і той покотився униз із шумом, зрештою десь глибоко впав на землю. І тоді знизу пролунав жіночий голос, від якого я у трепет прийшов.

— Коли ти є християнин, не вбивай нас.

— Хто ви є? — гукнув я у прірву.

— Коли хочеш побачити одну з нас, скинь одежину, бо нас тут троє і всі ми голі.

Я зняв із себе одежину-рясу, загорнув її в каменя і скинув донизу. Тоді жіночий голос сказав:

– Іди вздовж кручі праворуч. Там знайдеш стежку і зможеш спуститися до нас.

Я пішов краєм прірви й невдовзі побачив ледь видну стежину. Вона вела в ущелину, тож, хапаючись за каміння, спустився нею, хоч стежка була вельми тісна, і кілька разів я з неї ледве не зірвався. Спустившись, побачив розколину, що творила ніби печеру, і при вході в неї стояла постать, загорнена в мою рясу — притому так, що й обличчя своє ховала. Коли ж підійшов ближче, то жінка — а що це була жінка, я судив з голосу, який чув перед цим, — уклонилася мені й попросила зупинитися на віддалі, бо вона сховала своє грішне тіло, а її сестри ні, вони ж цілком оголені. Я сів на камені на віддалі, щоб добре чути голос, і запитав:

— Звідкіля ви тут узялися і як довго пробуваєте?

— Пробуваємо тут десять років, а де взялися — це довга історія. Якщо хочеш, оповім, тільки не підходь до нас.

Я спитав, чому не хоче підійти до мене ближче вона, щоб не довелося їй оповідати вельми звищуючи голос, на що вона сказала, що не впевнена, чи не маю я підступних думок. Я поклявся Богом, що злопідступних думок не маю, і я їх справді не мав, але тут без будь-якого попереджувального сигналу мене схопила моя хвороба. Я впав — і тілом моїм пройшли корчі, відповідно втратив цілком пам'ять, і що було зі мною — не, відаю. Коли ж отямився після сну, бо після нападу, як кажуть, я сплю, побачив, що лежу в їхній печері, вкритий власною рясою, а коло мене клопочуться троє цілком голих жінок: старша, із сухими, звислими персами, схилилася наді мною, даючи напитися, а дві молодших стояли, дивлячись на мене з цікавістю.

— Де я? — спитав, вельми вражений цим видивом.

Молодші жінки скрикнули вражено, скулюючись у грудки і затуляючи голизну, попідтискали ноги під підборіддя й охопили коліна руками, а старша пильно на мене подивилася.

— Бог тебе покарав, — сказала вона. — Таки мав до нас злопідступні думки, тож ударив тебе.

Тільки тепер відчув, що ноги мої зв'язані чимось жорстким, так само й руки.

— Не мав до вас злопідступних думок, — мовив, — але хворий на падучу недугу. Розв'яжіть мене й не бійтеся, хочу вам допомогти, а не вчинити лихе. Окрім того, цілком виснажений я.

Тоді старша зняла з мене рясу й подала її нейвродливішій із них, та в неї й загорнулася, відтак впізнав у ній ту, що розмовляла зі мною. Друга звелася, вже не ховаючи своєї соромоти, і вони із старшою почали розв'язувати мене, а був я зв'язаний витким корінням. Допомогли мені сісти, сперши об кам'яну стіну; жінки вже мене не соромилися, а та, яка була одягнута в мою рясу, сіла, схрестивши ноги, обличчя ж собі вже не затуляла.

— Хочемо вірити, що тебе послав до нас Господь, бо сьогодні вночі усім трьом приснився однаковий сон. Я набирала у струмку води, коли ж до мене підійшов дуже великий ворон на людських ногах і сказав:

— Поглянь у свій глек, — а в нас тільки й майна, що цей глек, — чи ж бо вода в ньому чиста?

Я поглянула й побачила, що вода в ньому каламутна.

— Вода каламутна, — сказала я.

— Це значить, — повів людським голосом ворон на людських ногах, — що надійшов ваш річенець. Чекайте гостя.

Це саме приснилося й моїм сестрам-прислужницям: і ворон, і глек із каламутною водою. Отож уранці ми розповіли одна одній свій сон, а невдовзі з'явився й ти. До речі, ти дуже схожий на того ворона, коли в рясі, коли ж без неї — то схожий на мого покійного чоловіка. З того виводжу: саме ти мав до нас прийти. Але, коли раптом посинів, упав і почав корчитися, ми подумали, що ти підмінений, тобто не той, кого чекали, а із злопідступними думками, через що тебе і зв'язали. До речі, один такий із злопідступними думками до нас приходив.

— Що ж з ним сталося? — спитав я.

— Чи ж ти ієрей, щоб могли тобі сповідатися? — спитала вона.

— Ні, тільки послушник, — мовив я.

— Тоді оповімо про свій гріх священику, якого маєш нам привести.

Вона задумалася на мить, ніби щось обмірковуючи, в цей час до мене підійшла з кухликом старша служниця й дала напитися — глек був аж чорний від сажі, очевидно, жінки в ньому не тільки тримали воду, але й варили їсти. І чи то вода була якась особлива, чи не проминув іще мій напад, чи, може, в сон я знову запав, таке в мене буває, але побачив, що у печеру зайшов величезний, ніби людина, ворон, пір'я якого блищало, ніби залізні риштунки, і з крила його витнулася невелика, також поросла пір'ям рука, і тримала вона в затиснених й оперених пальцях вогненного меча. Вогненного, бо той меч покритий був вогняними язиками, які часом скочувалися із леза на землю й продовжували там горіти синім полум'ям зовсім без диму.

— Чи накажете, святі жони, відрубати йому голову? — спитав каркаючим голосом ворон. — По-моєму, це такий же зловмисник, якого я покарав.

— А що, коли це не зловмисник, а посланець? — спитала старша.

— Тоді скусіте його, — мовив ворон. — Якщо його вудо возгориться — це зловмисник, коли ж вудо не здійметься — це посланець.

— Гаразд! — сказала жона, вдягнена в мою рясу, і в мент скинула її. Служниці підскочили до мене, одна стягла сорочку, а друга сподні, і я став так само голий, як і вони. Вони ж на моїх очах почали молодіти, а за хвилину стали юні й пре гарні, що красніших я і в житті не бачив. Відтак затанцювали переді мною, сласно звиваючись лискучими тілами, трусячи великими, пишними персами і виставляючи до мене лона із розхиленими й тремкими губами. Ворон же стояв на вході в печеру, звівши перед собою меча, який палав, ніби смолоскип, його залізне пір'я грало змінними барвами, голову звів, а дзьоба виставив угору і чи поквоктував, чи похихикував, чи покаркував, притому якось улад, ніби давав музику до того блюзнірського танку. Я ж сидів, обіпертий об стіну, із розсунутими ногами, весь закоцюблий, холодний, ніби заморожений, і жоден м'яз у мене не здригнув, і не трусило мене, як це буває при хворобі, і не кружляла в моїх жилах кров, і не дихав я, не міг і пальцем кивнути, не зрушилося й вудо моє, бо весь був перед ними, гарними, звинними та звабними, цілком мертвий, тільки очі в мене жили, але й вони ніби круглими, крижаними кульками стали, ними бачив усе, але змисли від очей не проходили в тіло, ні в голову, бо, зрештою, не оголені жіночі тіла бачив, а вогняні язики в обрисі жіночих тіл, при цьому палали й кам'яні стіни печери, і ворон горів, як і його меч, все його тіло покрилося, як пір'ям, вогняними язичками. І мені стало невимовно печально від усього того, бо хто я у світі, і хто ці жони, і хто цей ворон із вогняним мечем, і що це, й для чого діється? Хто це спитує мене й для чого? Чому піддався невгамовній цікавості, адже не відаю: чи це біс зі мною грається, чи його ці штуки-вивертаси, чому я такий безсилий

перед ним, чому не допомагають мені молитви і чи вийду з цього випробування живий?

І тоді я побачив Око. Ворона в прочілі печери вже не стало, натомість постало величезне, як казан, Око, власне, кругла куля, покрита білою кригою, із зорком та зіницею, відчув, що те Око дивиться тільки на мене, прозирає душу, і я роблюся під позиром менший і менший, скорочуюся у якогось дрібнолюдька, зростом у лікоть, а тоді став ще менший.

І, коли це сталося, одна із жінок, ота, що вдяглась у мою рясу, пані тих двох, узяла мене на долоню, і та долоня стала для мене як плац, і я затанцював на ній, викидаючи ноженятами у гоцах та скоках, присядах та підстрибах, і піт скочувався по моєму личику і заливав мені очі — танцював весело, а з'їдала мене печаль.

— Він витримав спитування, — сказала пані. — Вдягніть його!

Служниці підійшли до мене, одна натягла сподні, а друга сорочку, притому та, що натягла сподні, торснула мого мертвого пстручка і засміялася зневажливо. Потім вони схопили мене за руки й підтягли до стіни, де й обіперли об камінь. Тоді я розплющив очі й побачив, що переді мною сидить по-турецькому загорнута в мою рясу пані, а позад неї, з однієї руки і з другої, так само по-турецькому сидять, застигши, її прислужниці. Очі в пані стали сумовиті, задивилася вона кудись поверх моєї голови і заговорила протяглим голосом:

— Тепер можу все розповісти, бо звірилася: не бісом ти до нас присланий. Я, юначе, з-під Луцька, мала чоловіка, жили ми досить заможно, але мали й біду: родинну ворожнечу із сусідом, котрий правувався з нами за наше село, а коли не зміг нічого досягти правно, почав погрожувати, що вижене нас із помістя силою. І сталася з моїм чоловіком лиха пригода, вкусила його в лісі гадюка, й помер він у страшних муках. Мала я двадцять років тоді, тяжко вразила мене ота

смерть, дні й ночі плакала — одне через невідшкодовану втрату, а друге, що залишилася бездітна.

Вона втерла очі, похилившись, а дві її служниці схитнулися на мить, однак обличчя мали ніби з каменю тесані.

– І от той наш сусід наслав на наш двір своїх слуг, які, оточивши обійстя, сказали мені через посланця: "Або пустимо ваше гніздо з вогнем, або заберемо тебе із собою до нашого пана, бо він тебе вподобав".

— Хай мине моя скорбота, — сказала я посланцю, — а тоді чекатиму від нього старост.

Посланець розсміявся, показуючи великі зуби.

— Мій пан хоче, щоб ти стала його наложницею. І без усіляких умов та обіцянок.

Тоді я помолилася подумки Господу нашому Ісусу Христу, щоб звільнив мене з такої напасті од насильника, котрий хотів мені душу й тіло розтлити.

І знала я добре, що той навісний здійснить своє слово: коли не піду до нього, пустить із димом село мого чоловіка покійного, а що слуги мої не захочуть цього йому допустити, повбиває і їх, і все це ляже довічним каменем мені на карка. Піти ж у наложниці я тим більше не могла, бо немає більшої ганьби для чесної жінки, як стати наложницею ворога дому її, хоч я в цьому роді й прийшла була. Але чоловік мій любив мене й жалував, і я пізнала з ним щастя — ні, не витримав би він у потойбічному світі, коли б розділила тіло своє з напасником його, помстився б на мені тяжко…

Вона знову замовкла, дивлячись у землю, а служниці тим часом і м'язом не зрухнули.

– І як ти з цієї біди вийшла? — спитав я.

— Сказала: хай вийдуть усі з покою, скажу тобі, посланцеві, сокровенну річ.

І його, й мої слуги вийшли, а я мовила:

— Твій пан мені давно на оці, і воліла б, щоб по скорботі прислав до мене старостів. Коли ж того не бажає, з радістю піду до пана твого, бо захоплена його мужністю і вродою. Але тепер хворію по-жіночому, отже, нечиста є, в ненастанній кровотечі пробуваю. Хай потерпить п'ять днів, поки очищуся, тоді з радістю піду до твого пана і буду йому люб'язна й покірна. Коли ж хоче з'єднати свій і мій маєток, то хай потерпить, поки відбуду час скорботи, і подам його старостам рушники.

Посланець знову засміявся, показуючи великі зуби, і мовив:

— Гадаю, пан мій почекає тиждень. Але не здумай його одурити, бо, коли його дурять, несамовитий стає.

— Знаю норов твого пана, — сказала я твердо. — Іди й перекажи, що тобі повелено.

Він вийшов, і я мала спокій на тиждень. Тоді вчинила таке: порозпускала слуг, добре їм заплативши значною частиною грошей, які були при домі, лишила з собою тільки цих двох, котрих зі мною бачиш, бо не захотіли мене покинути, решту майна роздала селянам своїм, що були в послушенстві, і жебракам. Прикликала свого родича і страшними клятвами закляла його, щоб продав мій маєток і кошти від дав на якийсь монастир — на будівництво храму, для чого й заповіта склала, записавши його у Луцькі гродські книги. Це все робила ховано, щоб не

сполошити свого ворога і щоб не учинив він ґвалту, а тоді ще раз спитала цих двох служниць: чи підуть разом зі мною куди скерує мене Господь. І вони ще раз згодилися доброю волею не покидати мене. Вночі вирушили в дорогу і зробили це вчасно, бо наш лютий ворог щось зопідозрив і послав тієї ж ночі загін своїх слуг по мене, і цей загін мало не наскочив на нас — ледве встигли сховатись у придорожній канаві. Отже, слуги застали мій дім і маєток опечатані возним в імені короля, його милості, ми ж подались у бік Карпатських гір, і Бог привів нас у це без людне місце, де й прожили десять років, доки не приснився нам оповіджений тобі сон і доки не привела доля до нас тебе. Одежа наша за ці роки зітліла на нас і відпала, отож живемо як нас Бог народив.

— А що ж ви тут їли? — спитав я.

— Бог нам посилає харчу за промислом своїм улітку. Що збираємо, а що приносять нам птахи, що свіжим уживаємо, а що сушимо. До того вибираємо з дупел мед, а дичини не полюємо, бо не маємо чим, та й відреклися від м'ясива.

– І ніхто за десять років вас не відвідав?

— Вже казали: один відвідав, але зловмисно. Його Господь покарав.

— Господь чи ви?

— Господь. Але гріх несемо ми… Про це розповімо не тобі, а отцеві-сповіднику.

— Чому ж не пішли до монастиря, якому ти хотіла віддати свій маєток — мала б у ньому честь та пошану?

— Господь привів нас сюди, — коротко прорекла пані.

— Як же терпіли холод і морози, бувши голі? — спитав я.

— Господь голих нас покриває і гріє своєю благодаттю, тому не боїмось узимі холоду, а вліті спеки, пробуваємо як у раю поселені, славлячи святу Трійцю, а в раю одежі не носять.

– І не бажали звідси вийти?

— Голизна нам того не дозволяла. Як би з'явилися на люди, голі бувши? Та й, коли казати відверто, не бажали.

Тоді я сказав:

— Коли дозволите й хочете, святі жони, піду в монастир і зголошу про вас. Принесу вам одежі і що попросите. Тоді зможете звідси вільно відійти, а коли не побажаєте, запитаю дозволу в ігумена, щоб носити вам усе на потребу. Ви ж, як близькі до Господа і в його милості стільки часу пробували, помоліться за мене, щоб покинула мене хвороба.

— Бачимо в тобі добру душу, юначе, — сказала пані. — Тож, коли хочеш сотворити добро й мати наші щодо тебе молитви, приведи священика, хай відслужить тут святу службу і причастить таїн Христових, бо, відколи тут, не сподоблювалися прийняти їх їжі приносити нам не треба, звикли до того, що маємо, одежу принеси, щоб не нітили ми священика.

Відійшов звідтіля зачудований та вражений, а коли оповів отцю ігумену все, що бачив і що зі мною трапилося (промовчав хіба про спитування, коли жони вивіряли мене скусою, бо то у сні було, не наяву), ігумен мені не повірив. Але я поклявся на Євангелії, що віщу правду, тоді він велів мені нікому нічого не розповідати, а що сам був ієреєм, взяв із собою все потрібне, аби здійсняти треби, захопили ми й одежу, й їжу з собою і, зголосивши, що йдемо у потрібній ігумену справі, рушили у глибину гір. Єдине, чого боявся, щоб жони не відійшли після мого відходу в інше глухе місце, тоді б моя клятва на Євангелії була б

блюзнірством. Але втішив себе думкою, що покажу ігумену ту печеру, та й сліди їхнього пробуття мали б там залишитися.

Коли ж ми сягнули прірви, я гукнув униз, а жони відразу ж відгукнулися. Пані веліла скинути одежу, а самим дозволили спуститися до них. Ми застали їх одягненими, отець ігумен сотворив там літургію і причастив їх: спершу пані, а по тому й служниць. По тому ми розклали їжу, але їли вони неохоче, очевидно, й справді відвикли од звичайного харчу, а загалом були невимірно сумні. Отець ігумень розпитував про їхнє життя, вони оповіли те, що я знав. Відтак сповідалися кожна окремо в печері, а що вони оповідали отцю ігумену, я не довідався. По сповіді пані сказала:

— Одне прошу вас, отче, пробудьте тут три дні.

Ігумен пообіцяв, тоді пані сказала, що хоче відлучитися помитись у струмку, який там неподалік протікав, і помолитися на мою хворобу. Її служниці, а властиво, сестри, вели з нами балачку, розпитуючи, що діється у світі. Пані тим часом не поверталася. Тоді її сестри кинулися до струмка, і ми почули звідтіля розпачливий їхній лемент. Побігли туди й побачили, що вона лежить оголена у воді, голову поклавши на берег, а біля голови лежала охайно складена одежа, при несена нами. Вона в струмку не втопилася, але, омивши тіло, спокійно відійшла від світу, так і не вийшовши із очищувальної води. Ми з ігуменом також заплакали над нею, потім сестри вбрали її в принесену одежу, і ми печально почали співати надгробних пісень, власне, канон на відхід душі. Отець ігумен співав:

За твоїм божественним хотінням

Постановив ти, Господи, вмирати.

Душу ж раби твоєї,

Що тепер від тіла розлучилася,

Помилуй, молим тебе, Спасе.

І, зневаживши всі її зогрішення,

У селах праведних, заради вільної своєї страсті,

Як добрий, прийми.

Я ж із служницями-сестрами покійної проспівали "Славу":

Тріпоче і боїться,

Від тіла розлучаючись, убога душа.

Провидячи діла свої

Та на щедроти твої надіючись,

Через нас до тебе припадає, волаючи:

Як щедрий, помилуй, Спасе,

Заради святих своїх страстей

У вічне життя, як добрий, прийми.

По тому ми заспівали всі разом "І нині":

Та, що народила творця живих,

Маріє Богородице,

Душі, що від тіла розлучилася,

У час цей нині жахливий постань

І бісівські морочні полки віджени,

Сина і Бога свого сердечно умоли,

Щоб, од гріхів її очистивши,

У поселеннях своїх, як добрий, прийняв.[8]

І дивно лунали наші голоси в тих страшних і темних вертепах, і луна билася, наче птах крильми, і голоси наші ламала, і текли від того сльози не тільки в жінок, які щиро оплакували свою духовну сестру й пані, але і в нас, адже якийсь урочистий і водночас печальний жах нас поривав…

Тільки тепер я довідався, що звали покійну Анастасія Загоровська, була вона із доброродних, із роду тих-таки Загоровських, з якими поріднилася твоя пані меценатка Катерина Чарторийська, на кошти і при сприянні якої ти, Михайле, як розповідав, творив своє Пересопницьке Євангеліє; її сестри духовні й прислужниці звалися Ганна й Олена.

Ми поховали її в той-таки день, як належить за християнським звичаєм, при цьому довелося мені палицею та камінням рити могилу, і до ночі провели час у молитвах та мовчанні. Але, виконуючи волю покійної, не відійшли, а за лишилися ночувати; жони сховались у печері, а я з отцем ігуменом ліг зовні, ігумен, зморений дорогою та й усім, що сталося, швидко заснув, а я дивився на зорі в небі і ніколи більше в житті не бачив таких великих, розрослих зір, кожна з яких мені здавалася живим Оком. Потім прийшов до мене ворон із людськими

ногами, сів поруч, зітхнув печально і накрив мені обличчя чорним крилом.

Вранці, коли поснідали і поминально згадали Анастасію Загоровську, старша із її духовних сестер Ганна оповіла, що проздовж усіх цих десяти років не почула від Анастасії жодного нарікання чи жалю за покинутим життям, більше того, коли ще мали на собі сяку-таку одежу, відсилала їх од себе, готова терпіти усамітнення, але вони не згодилися, потім вони хотіли відіслати Олену, склавши із трьох недоносків один убір, хоч і ветхий, але ще можливий; зрештою, й умовили Олену, і вона відійшла, але дорогою на неї напали якійсь драби і вчинили їй ґвалт, після чого Олена повернулася до них, і Бог ще посприяв, що вона не ввійшла в тяж, і це був єдиний раз, коли їхня потрійна спільнота порушилася; відтоді не згадували про відхід, а жили душа в душу.

— Що ж робитимете тепер, сестри? — спитав ігумен. Ганна промовчала якийсь час, а Олена взагалі рота не розтуляла, як німа, тоді й мовила:

— Сповнимо заповіт нашої пані, — вона зітхнула, а в Олени обличчям потекли сльози, — і побудемо тут ще два дні.

Після того вона сказала, що хоче піти помолитися на могилі Анастасії сама, а Олена нехай зварить гостям їхнім обід. Я назбирав хмизу й розпалив вогнище, потім той хмиз підносив, Олена варила в єдиному їхньому горщику куліш, отець ігумен у той час усамітнився, щоб помолитися за них і душу покійної, а коли надійшов час обіду, Олена пішла до могили покликати Ганну. І знову ми почули роздирливий крик, побігли туди й побачили укляклу, якось дивно скорчену біля могили Ганну, а біля неї ламала руки Олена, і ми збагнули, що Господь покликав і другу із святих жон. І знову я довбав у кам'янистій землі палицею яму, вибираючи каміння й ви гортаючи землю плескачем, і піт струмів по моєму лиці, і якийсь тихий жах розливавсь у мене в душі, бо трапилося пережити щось особливе і досі незбагненне. Олена омила

тіло духовної своєї сестри, тихо над нею поскиглюючи, і знову ми заспівали надгробну пісню-ірмос.

Перший повів спів отець ігумен:

Тлінного й тимчасового життя

Марево, марнотного цього світу образ —

Погляньмо на померлу в цім часі сестру.

Поклонімося, волаймо ми до Христа:

Помилуй, жалій оцю душу, Христе,

Що вийшла із тіла, подай святий мир.

Ми із сестрою Оленою підхопили спів:

Марево сонне, пара і дим,

Трава і квіт, що росте на землі, —

Таким ми бачимо наше життя.

Відкинем житейську від себе печаль,

Зійдімо відтак у небесне житло.

Покаймось, волаймо ми до Христа:

Помилуй, жалій оцю душу, Христе,

Що вийшла із тіла, подай святий мир.

Тоді підхопили всі разом:

Погляньмо усі, що зібрались отут,

Як марно сум'ятиться всяк чоловік,

Полишмо отож тимчасову печаль,

Здіймімося думкою у небеса,

Покаймось, волаймо ми до Христа,

Помилуй, жалій оцю душу, Христе,

Що вийшла із тіла, подай святий мир.

По тому сестра Олена прорекла до ігумена:

— Завтра, отче, настане моя черга. Не судіть нас і моліться за нас. А я молитимуся за вас — найбільше, щоб відійшла від Павла страшна його хвороба.

Так воно й сталося. Наступного дня померла й Олена, причому точнісінько так само, як Анастасія, тобто у струмку, омиваючи своє тіло. Ми поховали і її, помолилися над їхньою тригробною могилою і з печаллю у серці покинули цю прірву.

І цілий рік не чіпалася мене хвороба, аж поки знову не вдарила мною, хоч я згадував святих жон часто й просив, аби молилися вони за мене перед Божим маєстатом.

Довго розповідав Павло, і ми слухали як заворожені. Коли ж закінчив, Созонт-диякон заворушився на своєму ложі — а лягли ми спати під дубом — і сказав:

— По-моєму, брате Павле, хвороба твоя повернулася через гріхи твої, бо так само, як, переповідаючи мою історію, вигадав якогось Созонта-диякона із Львова, так і тут переказав, змінюючи й розширюючи оповідь, повість Павла-таки, але єпископа Миновосійського, який жив у стародавні часи. Не знаю, чи повість Павла-єпископа правдива, можливо, що й так, бо в ній нічого неймовірного нема, але твоя оповідка, Павле, неправдива — ти її пристосував до власного життя, а в твоєму житті такої пригоди не було.

— Оповів правдиву історію, отче! — гаряче, із слізьми сказав Павло. — І не знаю я ніякого Павла Миновосійського! Свідком того був мій ігумен Манасія, і цю історію знають усі у Скиті Манявському.

— Чи живе твій отець-ігумен Манасія? — втомлено спитав Созонт.

— На жаль, уже упокоївся.

— Отже, не здолаєш доказати правдивості своєї оповідки. Не може такого бути, брате Павле, щоб пережита тобою історія настільки відповідала відомій історії книжній.

Павло коротко засміявся.

— А твоя оповідка, брате Созонте, хіба не про Микиту Халтуларія, родом із Царграда?

Созонт довго мовчав.

— Вибач мені гріх мій, брате! Знайшов добрий спосіб, щоб навернути мене на шлях істини! Дякую за досконале повчання.

— Але ж нічого лихого, брате, ми не вчинили, навчаючи один одного притчами, — і Христос так робив.

— Це так! Але річ у тім, що у краях, де панує римська церква, байкотворення не вважається гріхом, більше достойністю; згадати б Джованні Бокаччо з його романами "Філоколо", "Ф'яметта" чи "Декамерон", є там десятки, а то й сотні подібних книжок, і автори їхні пошановуються, а в церкві грецькій навпаки — ті, що бавляться у байкотворення, осуджуються і беруть це за діло гріховне.

— Чи ж гра — це гріх, брате? — спитав Павло. — Гріх — це створене зло. А яке зло від наших богодуховних розваг?

— Гріх у тому, що ви обоє облудники, — хрипко обізвав ся Кузьма. — І, по-моєму, сатана у вас таки сидить, тьху-тьху і ще раз тьху! Коли б не сидів, то не розказував би Павло такого стидомор'я. Не знаю, про що ви між собою перемовляєтеся, запростий я для цього, але помисли ваші нечисті. Добру гру віднайшов, хай Бог нам простить. Про голих бабів! Тьху!

— Павло розповідав про голих, як ти кажеш, бабів, хоч ідеться про святих жон, і історія ця прийнята для житійних описів, а що бачиш нечистого в помислах моїх, брате Кузьмо?

— А те, що дуже все знаєш! Дуже вже своїм розумом бавишся і хвалишся, — їдко сказав Кузьма. — А розум у людині — це чи не найбільший гріх.

— Так само як глупота, брате Кузьмо, — мовив Созонт, — зовсім так само!

Мене ж уразило в цій історії інше: брат Павло згадав у своїй оповідці про Око Прірви, яке йому явилося. Не знаю, чи переніс він це з повісті єпископа Павла Миновосійського, сам я не читав її та й не був таким

книжником, як ці двоє, але про це менше, вразило мене, що Око Прірви не тільки мені являється, але й іншим людям в іншому часі, отже, в своїх гризотах не перший я і не останній. Зрештою, нічого дивного!

Розділ дев'ятий,

у якому розповідається про подальшу мандрівку

Уночі нас змочив дощ, хоч ми спали під дубом; плащі нас ще порятували, ними вкривалися, а Кузьма у своїй дрантливій рясі таки змок достатньо.

Вчора Созонт пробував випитати в нього, що відає про Микиту Стовпника, але Кузьма вівся як химерувата і примхлива дівиця, яка робить таємничими речі найпростіші.

Отож, коли Созонт уперше вдавсь у розпити, Кузьма сказав, стуливши оченята, власне, приспустивши, як це робить курка, горішню повіку:

— Цікавій Варварі носа відірвали. — І його стягнуті ворочком вуста стяглися ще більше.

Коли ж Созонт почав про те саме вже сьогодні, адже місія його, як я казав, — розшук, тобто звернув балачку на Микиту Стовпника, Кузьма у такий фігуристий спосіб скрутив свою мову, що я мимовільно подумав: не такий він простак, за якого себе вдає.

— Чи ти сатана, Созонте, що мене спитуєш без кінця? Чого не знаю я, знаєш ти, а що знаю я, може, знати тобі й ні до чого. Коли ж я щось знаю, хай буде моє, бо щось людина у світі має тримати, коли ж я нічого не відаю, то про віщо балачка?

— Але що такого особливого можеш про Микиту знати, аби ховати це в таємниці? — не стримався Созонт.

Кузьма подивився на нього майже радісно й таємниче мовчав.

— Ну що ж, — зітхнув Созонт, — шаную твій заповіт мовчання.

— Дякую, брате, — чемно, але не без іскринки в круглих очках сказав Кузьма, — що шануєш мою настанову і більше мені не надокучатимеш, бо інакше мусив би від вас від'єднатися.

Сказав це таким тоном, ніби ми, позбувшись його товариства, невідь-що втратили б. Отож Созонт більше йому не надокучав, а химеруваті і примхливі дівиці, одну з яких і вдавав із себе Кузьма, не вельми люблять, коли на них пере стають зважати, тож почав дражнити Созонта, спонукаючи його до розпитів. Але Созонт у грашки з ним удаватися чомусь не захотів, може, тому, що, як колишній правник, добре знав людську натуру, а отже, відав, що, прикладаючи настирливість, не досягне того, що ворочок вуст довкола єдиного зуба, як золотого в тому ворочку, стулятиметься тісніше, а при видимій байдужості розпуститься сам від себе, На що й сподівався. Так воно й сталося, але вже після того, як ми підкріпилися хлібом із водою, хмиз був мокрий, аби розпалювати багаття і щось варити, і рушили в дорогу та й пройшли достатньо. Небо з ранку розчистилося і сяяло непорочною голубінню, а весь змочений дощем світ зілля лискотів і грав барвами. Я мимоволі згадав, як колись, пишучи Пересопницьке Євангеліє, я виходив такими ранками надвір, щоб схопити гру світлотіней і барвні з'єднання, які часто в натурі-матінці бувають несподівані й разючі, але ніколи не непоєднувальні. Можливо, цей багатий і пишний ранок подіяв і на Кузьму, омив його із химороддя, і він без усіляких розпитів розказав нам усе, що знав про Микиту, бо сам, як казав, був із того монастиря, куди після розлуки з печерським старцем прийшов був Микита, а що трохи ґедзю й примхливості в Кузьмі залишалося, рішуче відмовився назва ти, в якому монастирі це було, навіть хто там ігуменував, але його розказу досить стало, щоб Созонт миттю дізнався назву монастиря. Отож

Микита пристав до одного з великих волинських монастирів і впав, лежачи під ворітьми монастирськими без їжі та пиття.

– І лежав він так сім днів? — спитав Созонт.

— Звідки знаєш? — стрепенувся Кузьма.

— Знаю магію чисел: три, сім, дванадцять, двадцять один, — мовив Созонт. — Три дні — мало, дванадцять — багато, окрім того, сім днів — це тиждень, тобто святе число, визначене Господом при творенні світу.

— Ну, коли все знаєш, то нічого розказувати, — законозився знову Кузьма. — Я це до вас усіх другий день придивляюся. І знаєте, хто ви є? — Він зробив паузу й додав урочисто: — Книжники й фарисеї! А Господь навчав супроти книжників та фарисеїв.

І він гордо йшов якийсь час із міцно стягнутим ворочком вуст. А коли збурена Созонтовим недоречним словом криничка впустила на дно намул і очистила воду, Кузьма знову почав розповідь, ніби нічого не сталося.

Отже, на восьмий день вийшов ігумен і запитав, звідкіля він і куди йде, як зветься, чи не вчинив нічого лихого, чи не тікає від панів своїх?

Микита ж упав у ноги ігуменові і сказав із слізьми:

— Нічого лихого не вчинив, отче, але шукаю місця, де б міг трудитися на Бога. Введи до свого монастиря і вели мені всім послужити.

Тоді ігумен узяв його за руку і ввів до монастиря.

— Я це бачив, — сказав гордо Кузьма, — на очі свої. — І виставив до нас круглі очка, які переможно сяяли.

— А чи не був той ігумен картавий? — спитав байдужно Созонт.

— Ні, він був солодкомовний, як Золотоуст, — гордо повів Кузьма.

— Тоді в нього була на лобі близна від удару татарської шаблі.

— Але звідки ти знаєш! — аж підскочив над дорогою Кузьма.

— Гадаю, що сталося це в Жидачівському монастирі, — рівно й спокійно мовив Созонт.

Кузьма подивився на нього з жахом, круглі очка його стали несамовиті.

— Починаю тебе боятися, Созонте! — сказав, власне, ви гукнув він. — Що ти за чоловік?

— Грішний, як і всі люди, — просто сказав Созонт.

— Але чому так цікавишся святими?

— Хочу написати про них книгу, Четьї Мінеї, — мовив Созонт. — Тобто книгу такого байкотворення, яке східною церквою дозволене.

— Вважаєш житія святих байками? Через це й грішний? — спитав, хитро схиливши голову, Кузьма.

— Хочу, щоб вони не були байкотворними, — мовив Созонт.

— Отже, шукаєш у них облуди? А по-моєму, тобі треба не облуди у святих шукати, а слави, за це тебе Бог і благословить.

— Хочу написати про них правду, — твердо сказав Созонт. — Бог за правду не карає, а за облудне хвалення не благословить. Бо сказав Ісус: "Годиться нам виповнити всю правду", — а ще в проповіді на горі: "Блаженні голодні і спрагненні правди", — а ще шукати не тільки людської, а Божої правди, щоб служити йому у святості таки по правді, бо той, що чинить по правді, приємний йому. Чому гніваєшся на мене, Кузьмо?

— Тому, що підозрюєш мою правду. А я оповідаю те, що на власні очі зрів.

— Тоді оповідай і не підскакуй, Кузьмо. — На обличчі Созонта знову виникла його ледь помітна посмішка.

Але криничка душі Кузьмина знову була скаламучена, і він мав перечекати, поки намул не осядеться на дно.

Ми з Павлом ішли мовчки, я був задивлений на чудовий світ довкола мене, око вихоплювало химерно вигнуті лінії, витонченість листка, чи хвоїни, чи прокладеної вздовж дороги тіла стежки, а найбільше мене вражали сухостійні дерева, котрі траплялися вряди-годи, — були вони ніби вузлуваті постаті химерних небувалих істот, застиглі в молінні до неба з його незбагненною глибиною; більше того, відчувалося, що сухостійні дерева зовсім не мертві, поки ще стоять і нагадують щось чи когось і поки моляться. Принаймні деякі з них милість на молитву свою прийняли, і прикорені їхніх стовбурів були огорнуті молодими літоростями, дивно вибуялими, соковитими й густими. Павло ж ішов заглиблений у себе, і я почав побоюватися, чи не вдарить його й сьогодні падуча. Він ніби почув мене, зирнув, усміхнувся і кивнув.

— Усе гаразд? — спитав його я.

— Усе гаразд, — відповів. — Хіба трохи мені зимно.

— Це тому, що вночі перемокли.

— Микита був прийнятий у монастир, — заговорив раптом Кузьма, — усім корився, служив, навчився письма, а перед цим із уст вивчав цілого Псалтиря. Мав сімнадцять років од народження, а тіснотою іночого життя дійшов, що всіх нас перевисив.

— Мало б бути йому вісімнадцять років, бо так пише Теодорит про Симеона Стовпника, якому Микита наслідував, — мовив Созонт.

— Чому все звіряєш за книгами, брате? — знову спінився Кузьма. — Нічого не відаю про Симеона Стовпника і сумніваюся, що Микита про нього знав.

— Оце мені й цікаво довідатися, — сказав Созонт.

— Але чому, брате, — гаряче сказав Кузьма, — не може бути подібностей поза книжними історіями. Той і той були ченцями, отже, мали прийти до монастиря і жити там, а життя там однаке. І той, і той почали жити подвижницьким християнським життям, а воно твориться на основі спільній — науці Христовій. Коли ж люди однаково живуть, то й повторювальність дій у них може бути.

Созонт засміявся.

— Смієшся з моєї глупості, брате? Не боїшся гріха гордині?

— Боюся! — мовив Созонт. — Але не з тебе сміюся, а радію, що Господь зволив, аби я став п'явкою, щоб висмоктати глупоту твою. Радію, бо мудрі сказав слова.

І Кузьма раптом запишався, як хлопчик чи та ж таки примхувата дівка. Аж помолодшав, і вперше його ворочкастий рот розсунувся.

Він по-доброму всміхнувся:

— Отже, все знаєш, — сказав м'якше. — Але Богом клянуся: не з книги розповідаю, яку хтось там написав.

— Теодорит, — мовив, усміхаючись, Созонт.

— Хай і так. Кажу, що сам бачив… Ми приймали їжу раз на день, ввечері, ліпші із нас, а я до них не належав, — у третій день, а Микита перебував не ївши цілий тиждень.

— Звідки знаєш? — гостро спитав Созонт. — Сам звіряв?

— Сам не звіряв, але всі так говорили.

— У поговорі правда тільки присутня, — буркнув Созонт. — І є поговір правдивий, а є облудний. Батьки його не шукали?

— Два роки шукали, але Бог його покривав, потім батько, казали, помер з тієї печалі.

— Хто казав?

— Сам мені оповів. Прийшов до нашого монастиря чоло вік із Черняхова, розпитував за Матвія, тобто Микиту, й оповів.

— Про життя його в Черняхові трохи знаю, йшли ми через це містечко.

— Розпитував про нього?

— Скільки міг.

— Ти й справді страшний чоловік, — подивився на Созонта круглими очками Кузьма. — П'явка.

— Так-таки, — зітхнувши, згодився Созонт. — Яка відсмоктує людську глупоту.

— Коли все знаєш, навіщо мені розповідати?

— Не понуджую до того. За балачками легше дорога до лається, — добродушно повів Созонт.

— А як на мене, весь час невидимо, без словесних спонук понуджуєш. І це гнітить мене, не хотів оповідати, а плещу язиком. Чи ж писав Теодорит про Симеона, що той об мотався шнуром від колодязя?

— Так, — сказав Созонт, — але Симеон обв'язався шнуром із фінікових гілок, жорстких вельми, — у нас фінікове дерево не росте.

— То був звичайний шнур, яким витягують із криниці воду, — сказав Кузьма. — І я бачив на власні очі його обмотаного, з обгноєним тілом, що вельми засмерділося від ран, натертих мотузом.

— З червою?

— Черви не бачив. Але ми, брати його по обителі, тоді обурилися. Бо Господу треба служити іноку непорочністю та послушанням й добрими у світі цьому справами, а завдавати собі марні муки — це порок, та й не з волі ігуменової це сталося, а з власної — це ж непослух, і які добрі діла він міг учинити лежачи, як метеликовий коконець?

Отож ми пішли до ігумена й сказали:

— Звідки привів до нас чоловіка цього? Коли б був святий, то не сморід би од його тіла йшов, а пахощі, а так поблизу нього й стояти годі, і постіль його у кривавих плямах та й смердить, як він сам.

Ігумен не знав, що Микита обв'язався шнуром, то й не повірив, коли йому це сказали. Тоді наказав здерти з нього одежу, була його волосяниця закривавлена, а коли розвивали шнура, то шматки шкіри відпадали, і з великим трудом це робили, бо він при цьому вив, як вовк, і ми навіть подумали, що взяв на себе прокляття вовкулацтва, і всі жахнулися непомірно. До того ж сморід стояв нестерпний, ніби від песячого падла, хай Бог мені простить, але все було так, як розказую. Потім перестав вити й почав тремтіти всім тілом, а коли трохи отямився, сказав:

— Пустіть мене, як пса смородного, достойний я цього назвиська через гріхи свої.

Тоді сказав ігумен:

— Сімнадцять років лишень маєш, які ж гріхи твої? Відповів Микита:

— Отче, пророк каже: "Я в беззаконі народжений, і в гріху зачала мене мати..."

— Чи так описує Симеона Стовпника Теодорит? — спитав Кузьма.

— Точнісінько так, — ствердив Созонт.

— Тоді він Симеону наслідував, — мовив задумано Кузьма. — Можу поклятися, що бачив це своїми очима. Що ж пише далі Теодорит?

— Пише, — рівно мовив Созонт, — що ігумен вилікував його з ран, але він продовжував катувати власне тіло, тоді його й прогнали з монастиря.

— У нас було трохи інакше. Пішов із монастиря сам. І саме після того, як ми вчинили над ним насилля. Власне, не пішов, а побіг, а, ослаблений бувши, біг не тільки на двох, а й на чотирьох, через це й подумали, що став вовкулакою.

— Чому ж ідеш до нього тепер, коли славний став Микита? — спитав Созонт.

— Тоді, коли це з ним сталося, жах відчував, і цей жах не вимився з душі й досі. Не можу полишити думки: хто зогрішив тоді, чи він з катуванням свого тіла, чи ми, його викриваючи?

— А що сталося з ним по тому, не відаєш?

— Про нього й поговору не було. Зник, та й усе. Аж доки не пройшла слава як про стовпника.

— Цікавість тебе веде?

— Не так цікавість, як страх перед гріхом — я ж був серед тих, котрі його викривали.

У цей час на нас звалився дощ. За балачкою не помітили, як серед ясного неба з'явилася хмара, зовсім, до речі, невелика, і з неї ринули потоки води. Відскочили з дороги під дерева, проходили-бо лісом, минувши перед цим долину, і враз почули цокіт копит. Поховалися за деревами — дорогою в дощі проїжджав татарський чамбул.[9] Татари вели здобич — прив'язаних до коней на арканах чоловіків, хлопців та жінок; кількох дівчат, замотаних, везли в себе на конях. Люди не так ішли, як бігли за кіньми, а з лиць їхніх струменіла вода; татари, що завершували похід, погукували й плескали нагаями. Отже, дощ нас порятував, інакше, заговорені, ми могли б потрапити у їхні мотузи й паси, і тоді наша мандрівка стала б передчасно печальна, може, й довіку. Через це стояли за деревами, боячись дихнути, з-за дощу татари

не вельми дозиралися, та ще й поспішали, тому й минули нас, не помітивши, й подалися собі далі.

— Звідкіля взялися татари? — спитав Павло. — Нічого про напад не чули.

— Татари на те й татари, щоб падати як сніг на голову, — мовив Созонт.

На дорогу вже не виходили, а пішли краєм лісу, тримаючись бачно; очевидно, наскочили вони на Турчинку, саме те село, в якому збиралися стати на ночівлю, перш як зануритись у поліські хащі.

Дощ швидко перестав, і невдовзі ми зупинилися на відпочинок, увійшовши глибше в ліс, щоб перечекати небезпеку. Але то був, здається, одинокий чамбул, який загнався аж сюди в пошуках полону, тепер спішно повертався до своїх. Воістину дорога мандрівнича повна несподіваних небезпек!

До самої Турчинки нічого нам не сталося, коли ж досягли села, побачили, що здогад наш справдився: село частково було спалене, частково збереглося і стояло цілковитою пусткою: одних наїзники полонили, інших убили — ми побачили біля хат зарубаних, були то здебільшого старі діди й баби. Ті ж, хто уцілів, очевидно, пересиджували в лісі й на ніч навряд чи сюди повернуться. Ми обійшли село — не було в ньому ані живого духу. Навіть пси й коти були порубані, корови порізані, хіба блукали подвір'ями кілька курей, які від напасті поховалися по бур'янах.

Підійшли до спаленої церквиці й помолилися за упокій душ тих, на кого впала ця біда. Потім зварили в одній із хат собі куліш, не чіпаючи жодних покинутих пожитків, і повечеряли у мовчанні, відтак полягали спати, одного з нас виставляючи на сторожі у дворі й по черзі

змінюючись. Було не до балачок, отож ніхто нічого перед сном не розповідав, та й спали неспокійно. Але ніч минула без пригод.

Уранці почали повертатися із лісу люди, вони були на конях, дехто вів на прив'язі корову, яку встигли захопити при втечі. Допомогли людям зібрати мертвих, а диякон Созонт, хоч і не був ієреєм, відспівав погріб над загинулими — священик цього села був забитий також. Люди нам дякували, по гостили як могли та вміли — гостини ці були смутні. Тому затримались у селі на ще одну ніч, але сторожі своєї вже не виставляли — стерегли село місцеві люди. Цілий день у селі стояв плач і лемент, тривожно ревіла уціліла худоба й гостро пахло згарищами.

Були потомлені й розтривожені, через що не могли заснути, тому Кузьма викликався оповістити історію про святого, яку він знав і яку пережив, як казав, у своєму Жидачівському монастирі. Притому Созонт признав, що подібної він у книжках не прочитував, отже, признав її за автентичну, а може, вчинив так, щоб не збурювати гарячого Кузьминого норову.

Розділ десятий,

у якому розповідається про кухаря Калістрата, який побував у раю

Калістрат був сином простих батьків та й сам простий, у монастирі служив у поварні, маломовний, смиренний та роботящий, а визначався ще й тим, що кожному пропонував допомогу, через що деякі недобрі серцем ченці ним користувалися як рабом, понуджуючи, але він усе виконував безвідмовно — і це окрім основної роботи; ще й мав звичку дякувати тому, хто ним користувався. Молитви й посту ніколи не полишав, ходив трохи зігнутий, виставивши вперед бороду, ніби не хотів, щоб та борода терла йому одежу на шиї. З нього любили покепкувати, лаяли його, часом через дрібниці били, тоді він видавав із горла якийсь пташиний кавкіт; але ніколи не оборонявся, не відповідав напасникам гострим словом, отже, був плохий та благий, а в цьому

жорстокому світі заведено, що чим благіша людина, тим більше лиха на неї падає, і чим беззахисніша, тим більше його доводять, як це буває і в тварин, і в птахів: слабкого забивають, а сильний росте. Такий був і Калістрат, і, хоч усім хотів допомогти й прислужитися, мали його за останнього, глумилися і зневажали, забувши євангельську істину, що "багато хто з перших останніми стануть, а останні першими",[10] а Христос велів приходити й сідати на останньому місці, бо "хто підноситься, буде впокорений, а хто впокоряється, буде піднесе ний". [11]

Історію ж оцю оповів Кузьмі один ієромонах Автоном, що жив у їхній обителі і мав до Господа одне тільки прохання: щоб той у якийсь спосіб дав пізнати, чи існують і справді у потойбічному світі рай та пекло, а властиво, не так пекло, як рай, тобто Автонома вельми цікавило: чи його іночі подвиги, відстороненість од світу та життя, убогість та нікчемне існування і справді дістануть після смерті вічну мзду, чи підуть на вітер. Навіть у розмовах із Кузьмою Автоном казав:

– Є тільки одна річ для поживи подвижництва: увіритися, що рай — не вигадки перестрашеної смертю людської істоти, окрім цього, немає важливого. Бо коли оповіді про рай — людські байки, то й відрікатися від світу нема жодної рації, а треба цей світ і життя любити, а не зневажати, не тікати від нього, а йти у нього, не уникати людей, а йти між них, не про рай посмертний гадати, а про рай, створений при допомозі розуму та добродійностей у живому світі, а монастирі всі позачиняти, ченців розігнавши.

— Отже, хочеш служити людям, не Богові? — спитав його Кузьма. — І, коли не віриш у Божий рай, чи не є це невір'ям у Бога?

— Не вірити у Бога може тільки кривий розум, — сказав Автоном. — Адже світ живе у чиїсь волі і за твореними кимось законами. І цій волі улягає не тільки людина, але й кожна комаха, й рослина, кожна непотрібна бур'янина, та й творення плоду, що зумовлює продовження життя, чиниться за працею людською, але не за волею її, а таки Божою.

Адже у зрослій насінині заховується рослина року майбутнього, і не тільки стебло з листям, але й новий плід, і все це у невсяжній різноманітності плодів та видів. І чи не кривий розум сказав, що служити добродійності й плекати розум та добрий лад на землі — не є служенням Богові. Отож мене й мучить сумнів, — мовив Автоном, — чи не диявол шепче нам ненавидіти живий світ, творення Боже, велике з великого, а любити Бога, відкидаючи та зневажаючи світ, щоб досягати благ, яких ніхто не бачив і не пізнав із живих?

І так багато думав про це ієромонах Автоном, що одної ночі мав собі видіння: побачив дивної краси долину, поросту лісами з плодових дерев, полями з усіляким їстівним зелом, з квітами, яких було аж так багато, що покривали вільний простір. І побачив він дорогу, що текла між того багатого краю, а по ній ішов, спираючись на патерицю, отой кухар Калістрат, що його всі зневажали. Сам же Автоном ніби пролітав над тим чудовим краєм, але, вражений зустріччю з Калістратом, приспустився до нього на крилах своїх, був-бо в образі птаха, і спитав:

— Куди це ми, брате Калістрате, потрапили з тобою? Чи ж не у рай?

— У рай, отче, в Божий рай, — сказав Калістрат.

— Залетів сюди уві сні, — сказав ієромонах, — а як ти, живим бувши, сюди потрапив?

— Великою благістю сюди покликаний, — сказав Калістрат, продовжуючи йти дорогою, тоді як Автоном пурхав над ним пташкою, — бо тут є обитель Божих вибранців.

— Отже, ти вмер? — спитав Автоном. — Не може сюди потрапити живий.

— Таж потрапив, — спокійно сказав Калістрат, спираючись на патерицю.

Дорога увійшла в гай, де росли яблуні, і гілля кожної аж угиналися від чудових, соковитих та зрілих плодів.

— Чи можеш щось тут зірвати? — спитав Автоном.

— Усе що захочу, — сказав, ідучи, Калістрат.

— Тоді зірви для мене яблуко, — попросив Автоном, показуючи на найрум'яніше.

Калістрат зірвав три яблука, вклав їх у малу торбину, що висіла у нього на шиї, й привісив Автоному-птаху.

— Прийми, — сказав він, — і насолодися!

Відтак закрутили, замотали Автонома хвилі сну, і він ніби в коло потрапив, що оберталося, а потім відчув, що кинуто ним у безодню, в яку безконечно довго падав, поступово перетворюючись із птаха в людину, і летів, розпластавши руки й ноги, але вже не так швидко, а все уповільнюючись, кружляючи, а довкола грали барвисті пасма, ніби веселка розлетілася й розкришилася у просторі. І почув він музику, де кожен звук відповідав барві, ніби звуки переливались у кольори, а барви у звуки, а глибоко внизу уздрів круглу кулю, до якої наближався, хоч і летів повільно, надзвичайно швидко, і побачив на тій кулі голубу воду й зелені пасмуги лісів, і кряжі гір, і жовті квадрати полів, і стрічки доріг, і сонце чудово ояснювало землю, а та земля туманом була покрита, й оберталася вона, й крутилася, як вістив єретик Галілей, а тоді очі його, Автонома, самі від себе заплющилися, і він полетів уже в темряві, але не була вона глупа, а налита тремтливим етером, що перламутрово світився. А потім і це пропало, і почув він, як почали голосно клепати у било на утреню.

Тоді ієромонах Автоном прокинувся, але отямився не відразу, бо голова йому паморочилася й крутилася, і він сам ніби продовжував

обертатися разом із ложем і відчував рукою на грудях привішену торбину, запустив туди пальці й витяг золоте яблуко, яке чудово засвітилося й запроменіло, а ще чудовіше запахло. Відтак цілком зникли запамороки і ложе зупинилося, а він сів, тримаючи яблуко в руці. По тому витяг із торбини ще два й поклав їх на ліжко. Довго на них дивився, не маючи сили збагнути, що ж із ним сталося. Але треба було спішити до церкви, тож покинув яблука на ложі й поспішив на утреню; вельми його при цьому цікавило, чи прийде кухар Калістрат. Отож не пішов, а побіг на службу, а коли вступив до церкви, закляк уражений: Калістрат стояв на співанні утрені. Відтак приступив до нього Автоном і спитав пошепки:

— Яви, Калістрате, де був цієї ночі?

Калістрат подивився на нього спокійно й так само пошепки відповів:

— Прости мені, отче, був там, де мене бачив. Тоді сказав Автоном із притиском:

— Клятвою упереджую тебе, зголоси Божу величність, не потаї сказати істину.

Калістрат тихо мовив:

— Ти, отче, просив Бога, щоб показав тобі мзду воздаяння за добродійність після смерті. Зволив Господь звістити через мене, недостойного, тож знайшов мене там.

— Чому тебе, останнього в обителі цій? — спитав Автоном.

— Мабуть, тому, що останній, — сказав покірливо Калістрат.

— А що дав мені, отче, в раї, коли попросив тебе?

— Те, що лежить у келії твоїй, на ложі… Але негоже, панотче, службу балачками труїти. Дай помолитися, і себе тим не обділи. І вибач мені, бо я — черв'як, не чоловік…

Автоном вислухав службу, щиросердно молячись, а коли під кінець озирнувся, Калістрата не побачив на його місці. Після закінчення служби підійшов до ігумена і сказав:

— Ходи, отче ігумене, до мене в келію, щось маю показати. Вони пішли, а за ними ув'язалися й деякі ченці, серед них і Кузьма. Коли ж уступили до келії Автономової, побачили на його ложі три великі й красні яблука, що висяювали від себе неземне світло. І розливались у мешканні неземні пахоти, від яких солодко завмирало у грудях серце.

Розповів Автоном про свій сон, і про зустріч із Калістратом, і про розмову їхню у церкві. Всі почудувались із того вельми, тим більше що ніхто тієї утрені брата Калістрата у церкві не бачив, але могло так бути й тому, що ніхто на нього не звертав уваги, як на останнього в цьому світі, хіба хотів скористатися його послугою чи вилити на нього своє зло. І всі вони, в тому числі й Кузьма, кинулись у поварню, щоб уклонитися рабу Божому, але й у поварні його не було. Інші кухарове сказали, що не був він на роботі й учора. Тоді побігли всі до його келії і там знайшли задубілого його трупа. Але виглядав зовсім як живий, навіть усмішка застигла на мертвому обличчі. Тоді всі жахнулися непомірно, а найбільше ієромонах Автоном, бо розмовляв у церкві не з живим, а мертвим Калістратом.

Потім він оповів, що зайшов до церкви і на тому місці, де відбулася їхня розмова, побачив бридкого, червоного черв'яка, який ще звивався на кам'яних плитах. Узяв його в долоні й виніс на світло, заніс до монастирського саду і за копав під однією із яблунь. Відтоді та яблуня довго й щедро плодоносила.

Запала тиша, ми мовчки переживали цю історію.

— А що сталося з тими яблуками? — спитав Павло.

— Яблук більше ніхто не бачив, — відповів Кузьма. — Можливо, їх сховали монастирські старші, а може, забрав із собою Автоном.

— Забрав куди? — спитав Созонт.

— Може, туди, звідкіля їх узяв, — мовив Кузьма, бо ніхто відтоді Автонома не бачив: чи покинув монастир, чи щось із ним сталося. Але після похорону Калістрата він відразу ж з монастиря зник, нікому й слова не сказавши. Відтоді невідомий був, адже сам сказав: не може потрапити до раю живий чоловік, навіть уві сні, перетворившись у птаха. Отож, можливо, він птахом у цьому світі став. Чи маєш сумнів в оповідженому, брате Созонте?

— Маю, — сказав Созонт. — Історія надто гарна, щоб бути справжньою. А все гарне короткотривале у світі, бо тлінне. Отож історія твоя, якої я й справді не зустрічав у книгах, тлінна, бо гарна.

— Бійся Бога, брате Созонте, — сказав, невідь-чому розгнівавшись, Кузьма. Згадай слова Якова: "Хто має сумнів, той подібний до морської хвилі, яку жене й кидає вітер". А щодо краси сказано у Псалтирі: "Прив'яжи до стегна свого, сильний, красу свою", та й Сіон називався верхом краси.

— Отже, цю байку склав ти, Кузьмо, коли так її захищаєш? — спитав Созонт.

— Ти сатана, — зашипів Кузьма. — Справжній сатана.

— Ні, Кузьмо, — сумно відгукнувся Созонт. — На жаль, я той, що подібний до морської хвилі, що її жене й кидає вітер.

– І цим хвалишся?

– І цим печалюсь, — мовив так само сумно Созонт. — А печалюся тому, що хробак сумніву гризе і тлить не менше, як хробак марновірства. А там, де точить хробак, хто говоритиме про вічне й нетлінне? Ми ж люди, думки наші і тіла, справи наші й будівлі, чуття наші й навіть казки чи байки — паша для хробака. Хоча є й інша правда.

— Чому Калістрат назвав себе хробаком Божим? — спитав Павло.

— Бо хробак так само Боже створення, як і ми, адже створений Богом. Чинить із нас гній, але в гною проростає зерно наше. Зерно наше й нове покоління всежеручих хробаків. І на цьому, любі мої книжники й фарисеї, творить свої основи вічність. Оце, здається, і є та інша правда.

— Якщо так, то й притчі наші, — сказав Павло, — якими б не здавалися неправдивими, є зернами тієї вічності.

— "Коли мої думки болючі, — сумно мовив Созонт, — у нутрі моїм множаться, то розради веселять мою душу". Пса лом дев'яносто третій.

Розділ одинадцятий,

у якому розповідається про юнака, провідника нашого, і про те, як ми рушили із ним до болота

Зовсім рано, ще тільки встало сонце, хтось рішуче застукав до хати, в якій ми зупинилися на ніч. Я лежав найближче до дверей, тому перший і вийшов. І побачив юнака, вдягненого в дивну хламиду із селянського, вибіленого полотна, грубо зшиту міцними нитками, взутий він був у постоли і мав вельми красне обличчя, як в янгола, але було воно жовтаве, як у мертвого, найбільше мене вразили його очі — так само ніби мертві.

— Мені сказали, — мовив тонким, майже дівочим голо сом юнак, — що ви перегрини до святого Микити, чи не так?

— Так, — сказав я, позіхаючи, бо ще не прочумав від сну.

— Звідси простої дороги до святого нема, треба йти бездоріжжям, а тоді через болото, — мовив юнак.

— Нам уже це казали, — відповів я.

— Можете не наймати провідника, бо йду туди й можу вас провести. Але треба рушати зарання.

Тим часом вийшов і Созонт, стояв на вийсті й слухав нашу балачку, пелехата голова його була закучмлена.

— Скільки з нас візьмеш? — спитав він.

— Плату беруть найняті провідники, а я учень святого Микити, проведу за так.

— Чому звеш Микиту святим? — спитав Созонт. — Святими канонізують людей по смерті, і робить це церква.

— Святий не чиниться від канонізації, а своїми ділами й чудами, церква святого тільки визнає чи не визнає. Микита живе життям святого, — сказав категорично юнак, причому жоден м'яз не здригнувся на його обличчі.

— Твоя правда, — сказав Созонт й пішов у двір. У прочілі з'явився Кузьма.

— Чому на тобі така одежа? — спитав диякон, розглядаючи юнака. — Чи ти інок, чи послушник?

— Я учень святого Микити, — мовив юнак. — А одежа така, яка може бути. В нас нема кравців, шиємо як уміємо з полотна, що його жертвують селяни.

З'явився і Павло, чухмарячись — у хаті були блощиці й, певне, допекли йому. В мене самого свербіло тіло.

— Чи багато людей приходить до Микити? — спитав Созонт.

— Приходить досить, коли більше, коли менше. Але не всіх до нього допускаємо; зокрема жінки, які хочуть прохати його заступництва, мусять стояти віддалік од святого місця, і жодна в загорожу ввійти не може.

— Чому ж так? — запитав я.

— Бо жінка, як каже святий Микита, — посудина для диявола. Окрім того, не пускаємо й таких, котрі приходять із порожнього інтересу, щоб тільки подивитися на святого. Коли приходять до нас, повинен мати нужду в цьому. Хто ж іде з нечистими помислами до святого, то хай ліпше не йде — болото таких пожирає. Отож, перш ніж повести вас, маю кожного розпитатися, маєте казати тільки правду. Хто ти такий? — юнак підняв на мене неживі очі, аж морозець пройшов мені по тілі.

— Каліграф та рисувальник, — мовив я. — Списав у Пересопниці Євангеліє, прикрасивши його малюнками й орнаментами аж так, що кажуть люди: мало є подібних красою й роботою.

— Як тебе на ймення?

— Михайло Василевич.

— Чому йдеш до святого?

— Прийшов до Житомира, щоб списати й намалювати нове Євангеліє, але снага до роботи пропала. Не можу малювати й писати, тремтить рука і не стає уяви, тобто виходить, що в мене пропав хист.

— Святий Микита тобі допоможе, — мовив юнак, — якщо прийдеш до нього з вірою. А тебе як звуть? — повернувся до Павла.

— Павло Гутянський, — відповів той.

— Що тебе веде до святого?

— Побиває падуча хвороба, — сказав Павло. — Був я у печерських святих отців, які пообіцяли мене вилікувати, але їм це не вдалося.

Юнак завмер, дивлячись на Павла мертвими очима.

— Це не хвороба, а біс тебе мордує. Святий Микита тобі допоможе. Але пам'ятай: не лікує він тілесних болячок, тільки духовні. Що веде тебе? — повернувся до Кузьми.

— Був із ним разом у Жидачівському монастирі, — сказав Кузьма, — тобто жили ми братами по обителі. Хотів би зустрітися з ним як із братом.

— Цього недостатньо, — сказав юнак. — Святий Микита відлучився від тлінного і грішного світу і не зважає на родичів, колишніх приятелів чи знайомих — братів у нього в світі нема. Чи маєш якусь біду духовну?

— Біда моя в тому, — сказав Кузьма, і оченята його стали цілковито круглі, — що в кожній людині мені вбачається сатана.

— Бо так воно і є, — гостро відказав юнак. — Сатана ніде інде не живе, тільки в людських душах. Гріхи людські — то діло сатани, а безгрішних людей не буває. Коли тільки це, не підеш до святого місця.

— То сатана сидить і в ньому? — здивовано спитав Кузьма. Юнак трохи знітився. Це вперше на його безпристрасному обличчі з'явився якийсь вираз.

— Святий Микита із сатаною воює, — мовив гостро юнак.

— Чому б не хотів повоювати і з моїм? — спитав Кузьма.

— Бо за Господнім приписом кожен має воювати зі своїм сатаною сам.

— Але його ж ти береш із собою? — показав Кузьма на Павла. — А його хвороба, як сам сказав, — біс.

— Біс і сатана — не одне і те ж, — рівно повів юнак. — Біс — це наслання, тому й проганяється, а сатана — вроджене, дане людині від першогріховності її, і з цим людина має воювати сама.

Тоді одне кругле очко Кузьми ніби применшилося чи прикрилося повікою, як у курки, в той час як друге не змінилося.

— А коли скажу, що нетвердий я у вірі? — спитав він.

— Тоді тим більше до святого тобі не треба йти, — пророк юнак. — Хто йде до нього без віри, того дорогою пожирає болото.

— Віриш, що болото має розум? — спитав, пильно на юнака дивлячись, Созонт.

— Воля Божа тут діє. Через святого Микиту.

— А що, коли я скажу, — втрутився Кузьма, все ще три маючи одне око приплющеним, — що мене пожирає печаль?

— Печаль — це біс, — сказав юнак, повертаючись до нього. — Можеш до святого йти, але спершу подумай; боюся за тебе, що не перейдеш болота.

— Я такий, що й море перейду, — пророк Кузьма.

— Попередив тебе, — коротко мовив юнак. — Як звати?

— Кузьма Лопата, на прізвисько Індикокур, — мовив гордо.

— Хай тебе боронить Господь, — проказав юнак. — А тебе що веде? — повернувся до Созонта.

— Річ трохи незвичайна, — на обличчя Созонта лягла півусмішка. — Маю послушання створити житія святих теперішніх, не давньоколишніх. Отож і посланий записати житіє Микити.

Юнак замовк надовше, і в його мертвих очах, які поста вив супроти Созонта, щось ніби промигнуло.

— Діло це боговгодне, але житіє святого Микити складаю я.

— Коли дозволиш покористуватися записами, звірю з ними те, що встиг зібрати сам.

— У мене немає записів, складаю його усно. Але воно істинне, бо вийшло із вуст самого святого.

— Тоді залюбки твої розповіді запишу і розмовлюся із святим Микитою.

— Як тебе звуть?

— Созонт Трипільський, диякон із Києва.

— Можеш іти, — сказав юнак, — Але…

— Але що?

— Житіє запишеш слово в слово, як його казатиму, ні в чому не сумніваючись і без звірок. Коли ж потреба звірки конечна, погодиш зі мною чи з Антонієм, чільним учнем святого. Запишеш усе разом і даси нам перечитати.

— Не довіряєш мені? — спитав Созонт.

— Сказано у Святому Писанні: кожна людина — лож. Близькі до святого люди мають подбати, щоб не пішла гуляти по землі неправда про святого, — жорстко сказав юнак.

— А коли б я у чомусь усумнився?

— Стережися цього сатани, — утрутився раптом Кузьма, неймовірно викругливши оченята. — Вчора ввечері він сам признався, що подібний до морської хвилі, яку жене й кидає вітер. А ще сказав, що хробак сумніву точить його.

— Тоді йому треба йти до святого конечно, — мовив спокійно юнак. — Хробак сумніву — це також біс. Коли його позбудеться, то й житіє святого Микити в нього вийде істинне, без брехень і привнесень. Бо, коли б щось було не так, боюся, що й до нього розверзне прірву болото.

— Чи ж багато людей пожерло ваше болото? — спитав Созонт.

— Усіх, хто йшов до святого без віри і хто ніс до нього чи на нього неправду та кривомисля.

І тут-таки розповів притчу, як ішли до преподобного заради його молитви якісь люди. Дорогою побачили лань, що мимо йшла у своїй потребі. Тоді закричали до неї:

— Молитвами святого Микити заклинаємо тебе: стій на місці!

І лань стала, ніби в землю вкопана.

Ті ж люди кинулися до неї, убили її, здерли шкуру, були-бо зголоднілі в дорозі, приготували з м'ясива їжу собі, а коли наїлися, то були гнівом Божим побиті: погубили голос людський; до одного з них, що накинув на себе шкуру, ховаючись од дощу, та шкура приросла, інші ж пообростали щетиною й розбіглися лісом, по-ланячому рикаючи. Ходили так довгий час, кількох з них пожерли вовки, а решта, а з ними той, що у шкурі був, приволочилися до святого і про були біля нього два роки, поки здобули людську подобу і спромоглися по-людському говорити.

— А шкура та, — сказав юнак, — і досі висить для острашки свавільників на стовпі біля загорожі святого місця, і ви, прибувши, зможете її побачити.

Я відчув недовідомий страх, хоч ця розповідь і на байку подобала. Зирнув на своїх співподорожан і побачив, що всі, окрім Созонта-диякона, відчули те саме: круглі очка Кузьми вирячилися, а Павло почав ламати пальці рук. Юнак же оповів цю історію рівним голосом, очі його й обличчя залишалися мертві — ні на кого при цьому не дивився. Цікаво те, що Созонт за своєю звичкою не звірив притчі із оповідями книжними, зокрема із житієм Симеона Стовпника, писаним Теодоритом, тільки пізніше, коли ми опинилися сам на сам, відійшовши від інших у потребі,

шепнув мені, що історія із ланню недійсна, а взята живцем із Теодорита, — очевидно, диякон збагнув, що насторожувати передчасно юнака не варто, був той наладнований надто вже безсумнівно, та й не простодушний і запальний це Кузьма, якого можна було дрочити у дискурсах, — була в юнакові якась тверда, перетворена у камінь пітьма, збурювати яку увіч небезпечно. Можливо, від відчуття цієї пітьми і збурився у нас страх, а зовсім не від оповідженої байки. Бо й справді, щось було в тому юнакові несусвітне, від нього текла якась сила, притому потужна, загадкова і не до пізнання. І я згадав слова пророка Амоса: "Він не світло, а темрява". Признатися, я завжди міряв людей світлоностістю і темрявоносністю і за життя переконав ся, що не буває тільки однаково — у кожного з нас своя темрява, але кожен із нас не без світла — в одного більше світла, в іншого — тьми, бо й день не без затінків і темних закапелків, а ніч не без світла: свічки, місяця, зір, світляків — усе це речі прості. І тільки інколи з'являється людина, від якої потоками струмує світло і щедро наповнює інших, як порожні посудини. Так само лише інколи з'являється люди на, повна глупої пітьми, і так само наповнює посудини душ ближніх, але вже тьмою. Значно пізніше я довідався, що причина юнакової пітьми була простоз'ясна, та й у вимірах його темрявоносності я помилився. Але про це буде далі.

Отож ми пішли за ним через ліс по досить слабко утоптаній стежці і могли вільно розмовляти. Правда, юнак звелів нам дивитися під ноги, особливо босому Кузьмі, бо тут водяться отрутні змії, від укусу яких людина дубіє і швидко покидає світ. Це додало нам страху, а він тим часом оповів рівним і, як усе в ньому, неживим голосом дві історії із зміями, що стосувалися життя того-таки Микити.

Якось привели до Микити жінку із обличчям таким зеленим, як трава чи листя. Згодом виявилося: таке ж зелене було й тіло її, бо й руки були зелені, а жінки казали, що й уся вона. А причина та, сказав юнак, що вночі, бувши спрагла, випила із водою малу змійку, і та почала рости у її череві — від того й зеленіла шкіра. Знахарі та шептухи сільські скільки

не трудилися біля неї — нічого не змогли вдіяти, отож єдина надія залишалась у неї на святого.

— Коли ж я розповів йому про цю жінку, — мовив юнак, — він, не дивлячись і не оглядаючи її, бо має до жінок невимовну відразу, сказав: "Напоїть її від води святого місця! І хай молиться від ранку до вечора".

Жінку напоїли вранці, вона молилася без їжі й питва цілий день, а ввечері, коли заходило сонце, почала тіпатися і впала, широко розтуливши рота. Люди бачили, як у тому роті з'явилася зміїна голова, висунулася й засичала. А тоді поповзла з рота, і була на три лікті довжиною. Коли ж виповзла, зелена барва з її лиця почала спадати і зникати, і шкіра її стала звичайна. Змія ж поповзла до огорожі святого місця, скрутилась у клубок і здохла.

Друга історія була про змія-полоза, який жив у тутешньому болоті. Був він на дванадцять ліктів, і там, де проповзав, в'яла трава, а де гніздився, більше на тому місці не росла. Нападав на людей та худобу, чавлячи їх і випиваючи з них кров. І загналася в ліве око його скабка із дерева і творила йому велику болість, бо око його те загнило. Тоді він вийшов із болота й поповз до огорожі святого місця, а там хилявся й мотав головою, ніби просив милосердя у святого Микити. Святий зійшов зі стовпа, щоб подивитися на нього, хоч зі стовпа він дуже рідко сходить, і торкнувся ока пальцем. І випала дерев'яна скабка, і звівся полоз ставма та й уклонився святому. І відтоді лежав біля загорожі, нікому не шкодячи, кілька днів, аж доки око його не очистилося від гною. Тоді поповз у болото і вже ніколи не нападав на невинних людей та худобу, а тільки на тих, що йшли до святого без віри чи з кривомислям. Ото кажуть, що він таких у болоті й топить.

Тоді не втримався Созонт і запитав:

— Як же визначаєте, чи людина з вірою йде чи з невірою, з кривомислям чи без нього?

— По тому й визначаємо, — коротко відказав юнак. — Люди із вірою проходять до святого й відходять від нього вільно, а людей лукавих болото із змієм пожира.

— А, крім цього мірила, чи маєте інше?

— Лукавство в людині — це дух, — мовив юнак. "Блаженна людина, — сказав Давид, — як нема в її дусі лукавства". А духом людина дихає; оцей-бо дух змій-полоз, за наущенням Господнім, його в людині й прочуває, й прочитує.

— Але той-таки Давид сказав, — мовив Созонт, — "Не розпалюйся гнівом на людину, що виконує задуми злі".

— Це заповідь людині, — відказав юнак. — Судимо не ми і не святий Микита — оружжя Господнє, а Бог. "Бо витяті будуть злочинці, — каже той-таки Давид, — а ті, хто вповає на Господа, — землю вспадкують. А ще трохи — і не буде безбожного!"

Це було мовлено голосом рівним і байдужним, але в ньому прозвучав голос заліза. І знову я відчув доторк страху, непояснимої тривоги, що заполонила.

Диякон Созонт отямився і мовив примирливо:

— Воістину повчальні твої притчі!

— Чи записані вони в тебе до житія святого Микити, яке складаєш? — спитав юнак.

— Ні, бо цього не відав.

— Що ж звідав?

— Небагато. У Черняхові довідався від отця Івана, священика тамтешнього, про дитячі роки святого, а від Кузьми, котрий іде з нами, про його пробуття в Жидачівському монастирі. Коли маєш бажання і поки не дійшли до болота, розкажи: що було до того, як святий знайшов це місце?

— Моє послушання, — мовив юнак, — скрізь і всім оповідати житіє святого.

Розділ дванадцятий,

у якому подається оповідка юнака про Микиту Стовпника, тобто як він Стовпником став

І юнак розповів, що після вигнання із монастиря ходив Микита по відлюдних місцях та вертепах, доки не знайшов безводну криницю, в якій гаддя й духи нечисті жили, і, там поселившись, молився Богові. І жалили його там гадюки, а нечисті духи спитували його, намагаючись одвернути від Бога й шепочучи лестиві слова. Один із духів ставав горілкою, другий — сласною їжею, а третій — жінкою. І спершу не відав святий того, а гадав, що це жінка сховала тут їжу та горілку, бо вона до нього й прийшла, коли покуштував того й того. І, коли спустилася до нього в криницю, гаддя почало танцювати й співати солодко, а з ним і жінка, оголюючись перед святим. І був він одурманений та запоморочений і вже на краю погибелі стояв, коли б не уберіг його Господь і не наустив його покласти на груди святого хреста. Гаддя тоді в паличчя поперетворювалося, горілка в сечу, їжа в послід, а жінка, якою він ледве не був переможений і скушений, у пару перейшла. І після того заклявся святий страшною клятвою: не пити і не їсти, а жінок незмінно вважати посудиною диявольською, бо так воно і є. І знову пішов він блукати по лісах та вертепах, аж поки не знайшов гору й печеру в ній і там, зачинившись, пробув три літа, нічого не пивши й не ївши. Довідалися про нього люди й почали приходити, просячи зцілення їхнім хворобам, і спокусився він: безвідмовно чинив, не зважившись на те, що тіло тлінне є й призначене на гниття й умирання, а хвороби тілесні і

є початком такого вмирання. Почув про нього й один із князів Четвертинських, узяв трунків із собою та виборної їжі, бо не вірив, що святий не їсть і не п'є. Він сказав святому:

— Не належить людині себе безмірним постом убивати, не є це добродійність, а більше гріх.

Тоді сказав преподобний:

— Поклади, княже, біля мене питва та їжі, коли буде потрібно — укріплю трохи тіло. Мене ж у печері зачини на сорок днів та ночей, а тоді приходь.

Князь те учинив, наказав слугам засипати вхід землею з камінням, лише малу продухвину залишивши.

Коли ж минуло сорок днів, прийшов князь із слугами, розкидали прохід у печеру і знайшли преподобного на землі — лежав він наче мертвий, їжа ж не була попсована, але й не торкнута, трунки ж і вода так само — не взяв і трохи того великий пістник і не скуштував.

І жахнувся князь Четвертинський, і попросив благословення; сам же преподобний устав, і не було в його тілі ніякого виснаження. Сказав він князеві та людям, що там були:

— Не можу вже тут лишатися, бо не бажаю слави людської. І не вважаю своє пробуття в печері подвигом, бо хотів відбути цей час стоячи, але утрудився й дозволив собі сісти. Коли ж сів, захотілося мені лягти, а коли ліг, то не міг уже ані сидіти, ані стояти. Це значить, що не укріпив я ще свого духу.

І він знову пішов блукати по лісах та вертепах. І знайшов ще вищу гору, а ще знайшов кинуту кимось кодолу[12], одним кінцем прив'язав себе за ногу, а другим окрутив каменя і так, стоячи на горі, дивився у

небо, прозираючи розумом вище небес долішніх. І знову прочули про нього люди й почали до нього приходити, просячи помочі на хвороби свої. Прийшов і один священик із недалекого містечка і, побачивши його прив'язаного, сказав:

— Людина — не пес і прив'язі не потребує, а має волею та розумом прив'язувати себе до одного місця.

Це почувши, преподобний відв'язав себе і відтоді зв'язував себе тільки вільною волею — захотів бути Христові самовільним в'язнем. І не сідав він, і не лягав, а тільки стояв, дивлячись на небо, і молячись, і поклони б'ючи.

Пройшла про нього слава на весь край Волинський та Поліський, навіть із Поділля та Червонної Руси приходили до нього люди: несли хворих своїх чи самі з власними бідами прибували, з напастями чи скорботами, ті, що від бісів мучилися, — і всі вони діставали поміч, тоді ще святий без розбору всіх лікував, хто цільбу, хто втіху чи іншу якусь поміч. Преподобний же, зцілюючи, казав кожному:

— Прославляй Бога, що зцілив тебе, й ніколи не дерзай зголошувати, що тебе Микита вилікував, бо не матиме сили це зцілення…

— Але люди, гріхами сповнені в цьому світі, — сказав із притиском юнак, — розходячись по домівках, не Бога славили, а таки преподобного, відтак збувалося його слово: хто хворий був і зцілювався, знову хвороби власні повертав, хто бісом бував мучений, знову пускав у нутро своє біса, а хто в скорботі був — скорботою переповнювався, як давніше.

Та слава про преподобного ширилася попри все те. І ще більше потекли до нього всілякі люди, навіть чужоземці, — всі хотіли торкнутися його і взяти благословення. І відчув святий тугу велику й утяження від такого пошанування, бо не мав ані хвилини спокою ні

вдень, ані вночі — не ставало йому навіть часу на спокійну молитву, а тільки цьому й хотів віддатися.

— Тож заклявся він не лікувати більше тілесних недуг, а тільки духовні, узяв кількох улюблених з-поміж прийшлих, котрі хотіли постійно коло нього жити і йому служити, — серед них був і я, сліпий, а завдяки йому прозрілий, і пішли ми з ним у поліські ліси, перейшли болото та й віднайшли спокійне місце поміж трясовин, де росли великі дерева. Зрізали верхівки в двох близько поставлених поміж себе сосен і зробили там поміст, до якого приставили драбину, а саме місце оточили загорожею, стовп же той мав тридцять і шість ліктів — це щоб мав змогу преподобний бути ближче до неба і міг віддаватися там світлим молитвам, виходячи до небесної країни і багато там терплячи, мочений дощем, палений спекою та морозом. Їжа йому непотрібна, а з питва вживає він тільки воду, бо ослаб останнім часом, раніше ж і води не вживав.

Тоді прочули про нього заздрісники, що не вірили в його святість і захотіли скусити духа, який у ньому був, і послали двох мужів з-поміж себе від собору духовних. Один віру потаємну у святого мав, а другий хотів викрити його як облудника і збезчестити. Отож перший пройшов через болото, а другого воно пожерло — і це був перший, на якого впала Божа мста. Той же, що віру мав, побесідував наодинці із преподобним, здивувався із його життя, створив там літургію й причастив преподобного таїн божественних та й повернувся щасливо назад. Відтоді преподобного залишено у спокої — і живе він на острові поміж боліт уже дванадцять літ, із стовпа рідко коли сходячи.

Юнак зупинився, різко повернувшись до нас і світячи мертвими очима. І ми раптом зрозуміли, що очі в нього такі тому, що він і справді сліпий, хоч і сказав, що завдяки Микиті прозрів. І жахнулися ми, що сліпий вестиме нас через болото; один лишень Созонт залишався спокійний.

— Чи бачиш нас? — спитав диякон.

— Не бачу вас, а відчуваю, — мовив юнак спокійно. — Преподобний дав мені прозріти духовно — не очима, і, духом ведений, все знаю й пізнаю. Тобто святий замінив мені очі тілесні на духовні, сказавши, що при такому дарі очей тілесних я не потребуватиму.

– І ти їх не потребуєш? — спитав Созонт.

— Анітрохи, — відповів юнак. — Очі духовні прозірливіші тілесних. Є такі, що мають очі, а не бачать. Очі тілесні невситимі і схильні до облуд, а очі духовні лукавства і зваби не відають. "Народ сліпий, хоч очі він має", — сказав Ісая; у духовної ж людини все тіло — очі, і я це пізнав як ніхто.

— Чи ж довго нам іти до болота? — спитав Павло.

— Недовго. Але перед цим повинні ще раз зголосити: хто повірив у те, що оповів, нехай піде зі мною, хто не повірив, хай ліпше повертається.

— Я вірю, — сказав Павло. — Коли б не вірив, не сподівався б і в дорогу цю не пускавсь. Сподіваюся ж на зцілення.

— Можеш зі мною йти, — сказав юнак. — До святого допущений будеш.

У мене були сумніви, але я нутром відчув, що годі їх тепер відкривати. Мушу спершу все побачити й пізнати, а тоді обмислити.

Через це й сказав:

— Вірю також.

— Підеш зі мною, — сказав юнак.

— А я хочу вірити, — мовив Созонт. — Але чи дозволиш запитати, що мені неясне.

— Запитуй. Ліпше відверта ясність, аніж сокрита хованість у мислях.

— Чи може людина перейти межі, визначені їй Богом?

— Коли Бог того захоче, — мовив юнак. — Бог ці межі створив, Бог може їх розсунути чи забрати.

— Чи залишатиметься людина людиною, коли межі ці перейде?

— Вона стає тоді вибранцем Божим, — прорік юнак.

— Чому обранець Божий, посланий між людей, тікає від тих-таки людей?

— Обранець Божий є для людей прикладом, а не смертним лікарем та міським пастирем.

— Чи не був лікарем та пастирем Ісус Христос?

— Був, але й він відходив у пустелю. Окрім того, святий Микита лікує від хвороб духу, а це те саме, що бути пастирем, має він і учнів. І лікар, і пастир він духовний, а не мирський.

— Цього мені досить для моєї віри, — сказав Созонт, і я відзначив, що висловився він двозначно, тобто не так, як ми із Павлом, а з вихилясом, хоч і не дозволив собі прямодушно викрити те, що здавалося йому в оповіді про Микиту за не правдиве. Юнак, здається, того не примітив, він уже повернув обличчя у бік Кузьми, той стояв од нас трохи осторонь, отож чи сліпий він, подумав я.

— А тепер ти, останній, Кузьмо Індикокур, — мовив він.

— Це добре сказав: я останній, — прорік Кузьма, вибалушуючи круглі очка. — Христос любить тих, хто останні. Тим більше що не книжник я і не фарисей, як дехто. — Кузьма скосив погляд у бік Созонта. — Але коли йому до зволив запитувати, дозволь і мені.

— Запитуй, — сказав юнак.

І тут Кузьма бовкнув таке, чого, як на мене, казати було не слід:

— Людиною провадить Бог чи сатана?

— Одних Господь, а інших нечистий, — відповів юнак.

— Чи може сатана поставати в образі Божім?

— Може вдавати із себе кого захоче.

— Як вивірити, чи провадить Бог чи сатана? — спитав Кузьма.

— Так як вивірив святий Микита, — мовив юнак. — Чи знаєте цю історію?

Ми не знали, і він оповів таке.

Диявол, що заздрить добру, перетворився на ангела світла і з'явився перед Микитою в огненній колісниці із вогненними кіньми. І сказав трубним голосом:

— Бог землі й небес послав мене, як це бачиш, щоб, наче Іллю, взяв я тебе на небо, достойний-бо ти честі такої через життя своє. І прийшов уже час, щоб плоди трудів своїх мав понести, і приймеш вінця від руки

Господньої — іди не гаючись і не будь, як Захарія, котрий мені не повірив, поклонись йому — хай уздрять тебе ангели з пророками, апостолами й мучениками — всі тебе бачити бажають.

І не пізнав святий зваби ворожої, двигнув праву ногу, щоб ступити на колісницю, однак і праву руку простяг, щоб ознаменуватися хресним знаменням, і тоді диявол із колісницею та кіньми зник, як дим. І пізнав преподобний бісівську звабу, каявся, а ногу свою, якою хотів на колісницю ступи ти, покарав — стояв тільки на одній тій нозі цілий рік. Диявол же, щоб помститися, уразив його ногу виразкою, і почало гнити на ній тіло, з'явилась і черва, потік із виразки гній з червами по стовпі на землю. Один із наших, учнів його, що поклоняються йому, на ім'я Антоній, збирав ту черву, що на землю падала, за повелінням святого, виносив на стовпа, і преподобний, наче другий Йов, терплячи, прикладав черву до виразки й казав:

– Їжте, що вам дав Бог!

— Стій, стій! — закричав Кузьма, здіймаючи руки вгору. — Не Бог дав, не Бог, а ти сам сказав: диявол дав виразку, не Бог! Як же він диявола Богом назвав?

І вдруге ми побачили, що трохи знітився юнак, принаймні обличчя його здригнулося, бо точно поцілив у нього Кузьма, аж Созонт повернувся до нього, і на обличчі диякона за світилася його посмішка, якої не міг стримати.

– І диявол діє за повелінням Божим, — сказав юнак.

— Стій! — фальцетом вигукнув Кузьма й потряс руками. — Коли диявол діє за повелінням Господнім, то це він створив з нього янгола з колісницею. Якщо так, як же міг Микита по стати проти волі Божої?

— Бог святого опитував через диявола, — рівно прорік юнак, його обличчя знову стало непорушне, — але він-таки, за волею своєю, дав преподобному знати, звівши його праву руку для ознаменування хресного.

— Коли Господь його спитував, — сказав їдко Кузьма, — чому на опитування не повіз у тій колісниці, чому від опитування так відразу ж відступив?

— Не суди діла Господні! — крицево зазвучав голос юнака. — Не може людина їх пізнати і збагнути.

— Але сам сказав — це діла не Господні були, а сатани. Чому Бога із сатаною за спільників приймаєш? Чи Люципер не повстав супроти Бога і не звільнився з-під його влади? Чи не створив своє царство, вороже й супротилежне Божому? Чи не воює Бог із сатаною, а не тримає його в себе за ката? Чи мало в нього власного воїнства? Чи не відкинув Бог Люципера з його чорними ангелами за власною волею, чи не збридив ними? Чи не є земля плацом великої валки між Богом та сатаною, війни, що провадиться і в людських душах і яка не має, поки людина живе, кінця? Чому перестав розбирати, де Бог, а де сатана, і чому сплутав їх?

Юнак стояв мов громом битий, обличчя йому сполотніло, як полотняна його хламида. Кузьма ж торжествував. Його видовжене обличчя зарум'янилося, очі палали несусвітним вогнем, а рот був уже не ґудзуватий, а широкий, і єдиний зуб виблискував бойовою міддю.

— Через це я й кажу, — загримів він, — що в кожній людині сидить і Бог, і сатана й ведуть вони там війну, але кінець її має прийти — і це стається тоді, коли людину вражає мечем чи косою Смерть — ось і починається суд!

Відтак прозвучав рівний і спокійний голос юнака:

— Бачу, біс поселився у тобі й говориш його вустами. Сумніваєшся у всепотужності Божій, а це і є біс. Коли так, то можеш із нами йти, але стережися Ока Прірви! Коли ж перейдеш болото, будеш допущений до святого Микити.

Я здригнувся: і юнак сказав про Око Прірви. Мороз пройшов поза спиною: що він знає про те Око? Виявляється, знає так само, як знає про те Павло, бо побачив його у видінні, коли навідував святих жон. І, хоч признався, що вигадав те оповідання, власне, прочитав його в книгах і лишень переказав по-своєму, Ока Прірви вигадати не міг. Знав, що воно існує, як знаю це і я і як знає цей дивний сліпий чи й не сліпий, годі те втямити, юнак. Але, здається, він називав Оком Прірви болото, отже, це в нього може бути фігурний вислів. Вразили мене в цьому разі і Созонт із Кузьмою: Созонт провів із юнаком яловий дискурс, хоч раніше бував не менш гострий і пристрасний у слові, як це не сподівано виявив себе Кузьма; отже, увіч виходило, що Созонт прочув, як ми з Павлом, небезпеку чи загрозу, природи якої ми не розуміли до ладу, чи був торкнутий страхом перед незвіданою таємницею, чи, як з'явив юнак, жахкою дорогою, в яку пустилися і з якої кожен із нас чомусь не бажає зійти; адже йшли ми мов сліпі, ішли-таки за сліпим поводирем, і тільки цей сліпий знав шлях. Здається, повела нас оце якась невідома сила, й затемнювала голови, й не давала нам зупинитися чи повернутися назад — кожен із нас про це навіть не думав.

Кузьма ж мене вразив тим, що виявив раптом потужний розум, хоча раніше в дискурсах із Созонтом удавав себе за простого й немудрого. Так само сильний розум був і в юнака, тобто виходило, що всі ми однаковою мірою книжники, але чи ж фарисеї? Созонт-диякон принаймні себе фарисеєм учинив, перед цим вивищуючи правдивість, але раптом правдивим бути не захотів, як тільки війнуло хвилею небезпеки; отже, певною мірою, лукавив, а чи не є лукавство у певних випадках розумом? Святий Павло, принаймні у посланні до ефесян, прирівнював лукавство до омани, що веде до хитрого блуду. Чи був фарисеєм я та й Павло? Безсумнівно, бо ні я, ані Павло не забажали відвертості з юнаком, який виявив нетерпимість до сумніву, і від диспуту

просто відмовилися. Чи був фарисеєм сам юнак, сказати поки що годі, надто мало його знали, але після останнього дискурсу я почав відчувати до нього пошану: коли в розмові із Созонтом сильнішу мисельну потугу виявив юнак (так принаймні дияконові через його фарисейство захотілося), то в змаганні із Кузьмою плац потреби[13] залишився за Кузьмою.

Отож ми пішли далі й ішли певний час мовчки, і, поки дійшли до болота, мовчанку тільки раз порушив-таки Созонт.

— Вибач, брате, — сказав, але йдемо стільки часу разом і не знаємо твого імені.

— Теодорит, — коротко відказав, не зупиняючись і не обертаючись, юнак.

Зате зупинився вражено Созонт, притому так, ніби ноги в землю вкопалися. Ми були вражені також, адже Теодоритом звали, як уже згадувалося, агіографа Симеона Стовпника, єпископа кирського, який оповів про святого у книзі "Боголюбиві", в главі 26-й. Згадав цей Теодорит і Антонія, одного з наближених Микити, а учнем і агіографом Симеона Стовпника також був Антоній. Гадаю, саме це і вразило так сильно Созонта-диякона, адже тут ніби заходило на якусь вигадливу й химерну гру, в яку ми мимовільно включалися. Коли б мої здогади справдилися, то цього нового Теодорита так само, як усіх нас, за винятком Кузьми, безсумнівно, можна було б назвати фарисеєм. Але не поспішатиму, аби не бути грішним, ніж хотілося б.

Розділ тринадцятий,

у якому розповідається, як ми переходили болото

Цей розділ має бути тринадцятим, бо число тринадцять — диявольське, а ми на тому болоті пережили душевне по трясіння, жах

від якого не вимивається в мене й зараз, коли мережу ці рядки, бо якщо раніше блукали в лабіринтах, із яких добре знали вихід, а блукання наші — роздуми, забави мисельні та й оповідки — були лишень цікавою грою, в яку ми гралися, ніби дорослі діти, то там, на болоті, пізнали страх не навіяний, а справжній.

Саме болото було дивовижне — безмежна площина з водяними плесами, острівцями, купинами, поросла рідкими, невисокими деревцями — вільха та берізки, — з очеретяними хащами, густо пахло тут прогнилою водою.

Над головою з'явилася сорока й заскрекотала — ця сорока потім супроводжувала нас проздовж усієї дороги. Теодорит, перш ніж ступити у воду, підняв із трави міцну, високу, очевидно, ним-таки покинуту тут палицю й наказав нам ви рубати подібні палиці й собі, бо наші подорожні для переходу не годилися як замалі. Созонт мав у мішку невелику сокиру, тож із цим упоралися легко. Теодорит уклякнув на молитву, а ми разом із ним — молилися старанно й щиро, бо в кожного з'явилася непевність, у мене принаймні напевне.

— Стежка може бути вузька й хитка, через це ідіть за мною крок у крок. Спершу намацайте твердь, а тоді ставайте. І, тільки міцно опершись ногою, пересувайте вільну.

Виладнувалися так: перший ішов Теодорит, за ним Созонт-диякон, потім Павло, за Павлом я, Кузьма ззаду. Созонт пішов перед Павлом, був-бо грубший за нас і хотів вивірити стежку своєю вагою, мені ж наказав стежити за Павлом, щоб, Боже борони, не вдарила його падуча в дорозі. Кузьму, гадаю, Созонт поставив останнім, щоб віддалити від Теодорита — мусив-бо зважати на погрозливі нахвалки юнака. Той же у наше уладження не втручався; зрештою сміливо ступив у воду, і ми пішли вервечкою, один з одним, неквапно переступаючи ногами. Стежка виявилася досить тверда, але збурена вода пухирилася й видавала із себе сопух, який діяв на мене, а може, й на інших запаморочливо. Теодорит же ішов упевнено, хоч і обережно, ні разу в

наш бік не озирнувшись; ясна річ, що ніяких балачок не вели. Часом вибредали на острівця і робили перепочинок. Над нами набридливо й невідступно простувала, скрекочучи, сорока, і в тому скрекоті також була якась невиясна тривога, хоч на одному з острівців під час перепочинку Теодорит сказав, що ця сорока — перший йому провідник, коли треба бути обережнішим.

Ліс, із якого вийшли, швидко згубився із визору, і ми опинилися між болотяного моря, в усі кінці не видно було країв, а тільки напівпрозорі, хирляві деревця чи купиння очерету. Над нами вилася хмара комарів і боляче жалила в обличчя та руки, на пораду Теодорита, ми омивали вряди-годи відсолонені місця водою, від чого болотяний смак стояв на вустах. Але йшли ми поки що без пригод; стежка нас утримувала, Павло був спокійний, важче мався Кузьма, бо наша подорожня одежа хоронила тіла від комарів надійно, а в нього — блага і з дірками, а коли вибредав на острівця, то здирав із босих ніг і з голінок п'явок, від чого литки його кровоточили, але він до такої придибенції звик і начебто відчував від того задоволення: і тепер уважав, що п'явка доброї крові не смокче, а тільки зіпсовану; щодо комарів він такого переконання не мав, обличчя й шия його порозпухали від комариних укусів, хоча він змочував їх водою. Час тягся невимовно повільно, над головою стояло сонце, небо чисте, без жодної хмарини, але спека нам не дошкуляла, бо мокли весь час у воді, яка, хоч і тепла, достатньо нас освіжала.

Так ішли цілий день, нарешті вибралися на більшого острівця, де назбирали хмизу і нарубали гілок із сухостійного дерева, — запалили вогонь на кострищі, де, певне, не раз палили ватру перегрини, які пробиралися через болото до святого Микити. Тут зварили кулешу й поїли всі, окрім Теодорита, який сказав, що він їсть тільки самий хліб та воду, — ми хлібом його й пригостили, але і його їв неохоче. Дивно було те, що комарі його не чіпали, хоч мав голі руки, шию й обличчя. Поївши хліба, він стояв, уклякнувши на молитві, але молився не голосно, а подумки: вуста ворушилися, очі мертво розширені, шкіра обличчя жовта, як пергамен, на якому я стільки написав слів та намалював орнаментів і малюнків.

Сорока над головою безупинно скрекотала, в цей час до неї долучилася друга, в подальшій дорозі вже супроводжувало нас їх дві. У час цього великого відпочинку Созонт попросив, щоб Теодорит розповів нам ще кілька історій про святого Микиту. Той згідливо кивнув головою і повідав історію про матір преподобного Катерину, яка після смерті чоловіка вирішила розшукати сина, бо він у них одинак і нікому стало вести в Черняхові господарства. Довго блукала, розпитувала і, не знаючи, що святий Микита її син, вирішила дістатися до нього, пішовши, як оце ми, через болото. Микита спершу не хотів до неї признатися й говорити, сказавши, що жінкам тут не місце. Мати відійшла з його визору й там сиділа плачучи, бо материнське серце не відпускало її з цього місця. Тоді святий вирішив до неї признатися і послав Теодорита, щоб їй сказав:

— Я твій син, котрого шукаєш, але не сподівайся, що по вернуся, бо від світу я відрікся. Не журися за мною, мати моя, коли будемо достойні, побачимось ув іншому місці, кращому, на небесах.

Але вона, пізнавши, що віднайшла сина, заволала, й за кричала, і заголосила, просячи побачитись із ним. Тоді блаженний удруге послав Теодорита і мовив через нього:

— Почекай трохи, мати моя, в мовчанні. Можеш виглядати мене від загорожі.

І вона лягла біля воріт загорожі й пролежала там, не беручи ані їжі, ані питва, три дні й три ночі. А вранці четвертого дня послала до сина сказати, що, коли не спуститься до неї, щоб побачитись і перемовитися словом, вона помре. Але й тоді не спустився до неї блаженний, і вона тихо й безмовно віддала свій дух Господу. Коли про те довідався преподобний, звелів принести її до стовпа і, згори дивлячись на неї, молився із сльозами. І впали його сльози на мертве обличчя матері, і тіло її здригнулося, а вуста всміхнулися; саме ж лице засвітилося неземним світлом. Поховали її перед стовпом, звістив Теодорит, і могилу ту можна всім бачити. Святий же поминає її й досі двічі на день.

Тоді звівся на ноги Кузьма і спитав:

— А як же із заповіддю Божою? Сказав Соломон: "Син безумний — погибель для батьків його, хата ж і маєток — спадщина батьків". І Павло віщав, що неслухняні батькам — це все одно що обмовники, богоненависники, напасники, чваньки й винахідники зла. А в посланні до ефесян він прямо сказав: "Діти, слухайте своїх батьків у Господі, бо це справедливе! Шануй свого батька та матір — це перша заповідь із обітницею".

Теодорит стояв навколішках, ніби стовп нерушний.

— Святий Микита матір свою пошанував, — мовив, дивлячись мертвими очима. — Але не забував він і слів Христа: "Немає такого, щоб покинув свій дім, або дружину, чи братів, чи батьків, чи дітей ради Божого Царства і не одержав би значно більш цього часу, а в віці наступнім — життя вічне".

— Отже, для більшої вигоди треба переступити першу Божу заповідь? — спитав гостро Кузьма.

— Скажу тобі словами ж Христа: "Маловірний, чому усумнівся?"

— Бо маю розум у голові, — сказав Кузьма. — І бачу, що тут одна істина побиває іншу.

— Твій розум — це тьма єретична, — сказав Теодорит і зітхнув. — Істина не в розумі, а у вірі.

— Чого ж варта віра без розуму?

— Всього! — сказав Теодорит. — Дивись, як їдять твоє розумне лице комарі, Божі тварі. А мене не їдять, бо я у вірі, а ти у сумніві.

— Тебе не їдять, — сказав Кузьма, — бо ти мертвий. А я живий!

— Правду мовив, — тихо сказав Теодорит. — Я мертвий для цього світу, а ти в ньому живеш. Отже, мертвіший, ніж я.

І він посміхнувся зловісно. Це мене насторожило, як і всіх нас, гадаю, я знову відчув небезпеку, а може, щось більше. Вранці ми вирушили в дорогу і йшли аж до полудня. Нарешті Теодорит сказав:

— Надходить кінець нашої дороги, але найнепевніший, будьте на бачності. Тут тільки віра нас проведе.

Тоді спинився й вказав уперед рукою, на заводь.

— Оце воно і є — Око Прірви.

— Чому так зветься? — спитав Созонт.

— Тому, що тут, як гадаємо, немає дна.

Перед нами лежала ніби виокремлена площина напрочуд округлої форми. Вода в заводі була не з брунатним відтінком, як в інших місцях, а блідава, ніби розбовтано у ній білу глину. Але більше вразило мене інше: посеред кола великого виднілося чітко означене коло мале, і вода в ньому темна з брунатним-таки відтінком — виходило, що це ніби зорок ока. Мені мороз продер по шкірі — мимоволі подумав: оті візи Ока, які згадував, чи не були привидінням мандрівки сюди, а відтак засторогою перед зустріччю саме з цим дивоглядним місцем? Коли так, про що провидіння мене попереджувало? Не мав я попереджувальних знаків, щоб не йти в цю дорогу, не виникало в мене й бажання повернутися з дороги назад, отже, все клалося на мою волю, а волю мав таки одну — йти. Чи сподівався, що мені після зустрічі з Микитою повернеться хист, і чи заради того рушив у мандрівку? Може, й сподівався, а може, й ні; зрештою, про спонуки до подорожі я вже писав достатньо: прагнув,

нагадаю, не так лікування душі, як її оновлення, відсвіження й наповнення, отже, шукав собі сильного збудника, від якого душа моя розлущила б, як курча, вилуплюючись із яйця, кору, якою почала поступово заростати, щоб побачити світ новим оком, оновленим та омолодженим. Коли б цього не сталося, душа б від того тягаря почала задихатися в оболоні тіла і могла б запрагнути вийти з нього, а це звісно що означає. Отже, коли бути чесним до кінця, погнав мене в цю безумну, як бачу, мандрівку страх перед смертю, бо те Око Прірви, котре мене переслідувало, можливо, й був його образ. Прийшла до голо ви ще одна думка, коли входив услід за Павлом у блідаву бовтанку заводі: чи не є я дичиною для мисливця, якого не знаю, бо не бачу, окрім пильного його ока, котре постійно за мною стежить, і чи не жене він мене хитро, як звіра несмисленного, у свої сіті? І жене не одного оленя, мене, а ціле стадо, і напрям своєї втечі не ми вибираємо чи скеровуємо, а таки він, підступно творячи оці дивні лови? Коли так, то хто він, отой мисливець, подумав я, ступаючи на щось хитке під ногами, вузьке й колихливе, яке, однак, утримувало не тільки мене, а й нас усіх. Мав я враження, що йдемо по за топленому помосту, прив'язаному до берегів заводі, бо, коли пробував відшукати дно збоку, палиця опертя не знаходила, а легко поринала, отже, глибина заводі може бути й значна. Не торкалася палиця, як в інших місцях, багна.

Я глянув на Теодорита, той узяв палицю в обидві руки, як це роблять скоморохи, переходячи по натягнутій кодолі, так само тримав палицю й Созонт, і Павло, тож і собі вчинив так само. Теодорит ступав вельми повільно, обережно пересуваючи ногами, ми намагалися вторувати його рухам і поступово наблизилися до темного малого кола, до речі, чітко омеженого, каламутна вода тут ніби обрізалася і на краях нітрохи не змішувалася з водою брунатною.

Теодорит увійшов у те брунатне коло й зупинився, на мить утративши рівновагу, ми всі зупинилися також. Зрештою, юнак рушив далі, але ще сторожкіше й обережніше — вийшов із малого кола. Созонт пройшов його, рівноваги не втрачаючи, так само й Павло. Коли ж підійшов до нього, я побачив, що, незважаючи на те, що збовтували

воду (були занурені в неї по пах), блідава й брунатна вода анітрохи не змішалася, чого пояснити вже ніяк не міг. Але не встиг перейти те менше коло, коли раптом відчув: стежка піді мною заколивалася, а ззаду, де ступав Кузьма, залунав раптом відчайний, гострий, нелюдський крик — щось шубовснуло позад мене у воду. Мимовільним рухом я всадив, як кілка у землю, у стежку свою палицю, вона в стежці застрягла, наліг на неї і зумів утримати рівновагу, а коли обернувся, щоб подивитися, що сталося із Кузьмою, побачив на воді тільки пружки води, які розходилися, як це буває коли кинути каменя, пружки розкочувалися саме від того темного кола по серед заводі; я ж, виявляється, із нього встиг виступити.

— Не зупинятись! Не зупинятись! — закричав Теодорит, і я уздрів, що він пішов стежкою прудко, ледве не побіг. За ним подалися Созонт і Павло, я вирвав із стежки свою палицю і також пішов наскільки міг швидко, бо стежка під ногами почала дрібно труситися — мав таке враження, ніби йду по спині сполоханого звіра, який ще стоїть на місці, але за хвилю рвонеться із жахом геть, і тоді я звалюся із нього зовсім так само, як Кузьма.

Теодорит уже доходив до берега, і я помітив, що берег круглий і що вздовж того круга стоїть кілька вельми подібних до Теодорита юнаків, бо одягнені всі були однаково в полотняні хламиди, розмістилися вони один від одного на певній віддалі. Один із них, котрий був посередині, подав руку Теодориту й витяг його на берег, так само допоміг вибратися із заводі всім нам, і ми відразу ж перестрашено озирнулися, але плесо було гладке, порожнє й цілком заспокоєне. Мені ж улізла в голову думка, що там, де впав зі стежки Кузьма, мала б плавати принаймні його палиця, але її, певне, міцно затис і пішов під воду разом із нею: заводь була чиста і змертвіла в блідавій масі своїй, з так само чітко означеним брунатним колом посередині.

— Я попереджав! — мовив задихано Теодорит. — Попереджав вашого супутника і всіх вас, що сюди можна пройти тільки з вірою. Він же богозневажував!

Ми були з Павлом схвильовані також; Павло навіть цокотів зубами, я ж відчував у тілі сковуючу млість, тільки один Созонт залишався цілком спокійний та врівноважений і, як свого часу апостол Петро від Ісуса, несподівано відрікся від Кузьми:

— Мусите знати, — сказав він, — що цей чоловік не був нашим співподорожанином, а тільки невдовзі пристав до нас у дорозі. Не знаю цього чоловіка!

І тут ми почули, як заспівав у глибині острова, на який ми вибралися, півень.

Розділ чотирнадцятий,

у якому розповідається про острів, де перебував Микита зі своїми учнями

Учнів було шестеро, і всі вони підходили по черзі до нас, кланялися й називалися, окрім Теодорита, котрий нас сюди привів. Перший назвався Антоній, саме він допомагав нам вибратися із води на сухе; потім підійшов вищий за інших юнак і назвався Симеоном; четвертий — Євагрієм, п'ятий — Никифором, а шостий — Георгієм. Ми також назвалися, а Теодорит при цьому зголошував, чому сюди прийшли. Після церемонії Антоній, який, очевидно, був тут за старшого, сказав нам, що тепер вони нас покинуть, бо в кожного є своє послушенство, і ми вільні робити що хочемо, тобто маємо знайти місце пробування. Коли в нас є харч, можемо харчуватися самі, а коли нема, маємо приходити до спільної трапези, але вона убога, пісна, і годують раз на день, тільки ввечері.

— Звідкіля здобуваєте харч? — спитав Созонт.

— З руки Господньої, — сказав Антоній, — тобто його нам сюди приносять як ялмужну[14]люди, котрі сюди приходять, а коли того не стає, купуємо його за гроші, які тут залишають як милостиню прибульці.

— Коли так, — сказав урочисто Созонт, — віддамо що принесли вам, а самі ходитимемо до спільної трапези.

— Ваше рішення достойне, — сказав Антоній. — Брат Євагрій відведе вас до поварні, там звільнитеся від того, від чого хочете звільнитися.

Уклонився нам і відразу ж рушив геть, за ним пішли один за одним решта, Євагрій залишився з нами. Був це юнак найнижчий від інших, присадкуватий, із короткими ногами, але оголені руки м'язисті, як у воїна. Голову мав круглу, ніби казанок, очі темні, з вельми густими й чорними бровами — годі назвати ті очі мертвими, як у Теодорита, — живі й жваві. Чуба викохав густого, чорного й кучерявого.

Созонт відразу ж узяв його в облогу запитаннями, наперед запитавши на те дозволу.

— Чи можемо скрізь вільно ходити? — спитав.

— Скрізь, лишень за огорожу входити й підійматися до святого не вільно, — відповів баском Євагрій.

— Чи можна пробуття мати поблизу загорожі, щоб бачити стовпа з блаженним?

— Це вільно.

— Де взявся тут півень? Чи, може, розводите тут курей?

— Крик півня нам вістить про час, устаємо від сну за ним на світанку, потім про час ранкової проповіді святого, на трапезу, решта його співів без значення.

Йшли протоптаною від берега стежкою, з чого я зрозумів, що люди сюди дістаються цим-таки шляхом. Созонт ніби підслухав мої думки.

— Чи тільки одна стежка, якою прийшли, приводить до вас людей? — запитав він.

— Тільки одна.

— Чи відведе нас назад провідник?

— Коли не захочете тут залишитися, відведе за волею вашою.

— Теодорит зголосив, чого я сюди прийшов. Щоб написати житіє святого й повісти його християнському людові. Чи зможу порозмовляти із самим блаженним?

— Якщо зболить. Але зі стовпа він рідко спускається і в розмови зі сторонніми рідко вступає. Для перемов із преподобним служимо ми, його учні.

— Як же він зцілює хворих?

— Тілесні хвороби він відмовився зцілювати. Духовні — через молитву. Для цього хворого заводять за загорожу під стовпа. Блаженний молиться за нього, не сходячи.

— Чи є на острові питна вода? Наскільки зрозумів, вода з болота для пиття не надається.

— Раніше тут не було питної води, — оповів Євагрій, — її приносили звіддаля, проходячи болото, або ж казали людям, котрі сюди йшли, брати із собою. А що була в ній постійна потреба, то помолився блаженний Богові, аби подав воду, як колись спрагненому Ізраїлю в пустелі. Тоді й утворилася ота криниця посеред Ока Прірви, яку ви переходили. Вода там чиста й солодка, з неї ми черпаємо й приносимо до діжки, яка стоїть біля поварні. Це робимо ми, учні святого: стаємо один біля одного й передаємо відра, а люди носять ту воду до поварні, поки не наповнять діжки.

— Чи можу позаписувати розповіді про святого від вас, його учнів?

— Розповіді про святого найвірогідніше тримає в своїй пам'яті Теодорит. Але коли Антоній дозволить, можемо оповісти немало й ми. Однак Теодорит має все те звірити, через що ліпше коли оповідатиме Теодорит. Звірити може й Антоній.

— Теодорит дорогою немало нам розказав. Чи є серед учнів преподобного такі, котрі вміють читати й писати?

— Один тільки Антоній.

— Отже, те, що я запишу, він має прочитати?

— Прочитає те Теодоритові, а той звірить.

— Звідки знає Теодорит історії про святого, коли він не зрячий; не бачив того, що діялося, і не може того прочитати?

— Йому оповів їх сам блаженний. Теодорит же те, що почує, ніколи не забуде й оповідей не змінює, а переказує їх слово у слово так, як це оповідав святий.

— Коли не маєте такої пам'яті, як у Теодорита, як звіряли його?

— Його звіряли не ми, а сам преподобний.

— Чи маєте тут Святе Письмо і читаєте його?

— Святе Письмо знає преподобний напам'ять. Менш знає Антоній. Теодорит знає те, що почув від обох; ми ж знаємо, що почули від трьох, власне, від Антонія й Теодорита.

— До святого допускаються тільки ці два?

— Зрідка хтось із нас, коли треба полагодити поміст чи стінки місця стояння святого чи коли прикличе котрого він сам.

Тим часом прийшли до поварні. Острів був зарослий де ревами досить високими, під ними росли кущі вільхи. Дерева вільхові, березові, але й було тут кільканадцять струнких сосон із золотими стовбурами. Острів піднято над рівнем болота досить високо, було тут сухо.

Євагрій попрощався й пішов, сказавши, що, коли в нас виникнуть запитання, можемо підходити до нього чи й інших учнів блаженного і, не соромлячись, розпитувати. Загалом він справив враження непогане, принаймні в ньому не було отієї пітьми, яка прочувалась у Теодориті. Відповідав на за питання чітко, ясно, без багатозначних утаювань, отож це була душа простіша. Я подумки чудувався спокою Созонта після жахкої трагедії із Кузьмою в Оці Прірви — вівся так, ніби того Кузьми ніколи не існувало і ніби не було страшної загадки його смерті. Більше того, відразу ж почав у звичний свій спосіб розшук і вже одного з учнів Микити поспитував. Я ж досі не міг загасити трем у тілі, а у вухах усе ще стояв Кузьмин крик, через що слухав розмову Созонта із Євагрієм упіввуха і, може, не зовсім точно її тепер передаю, хоч маю пам'ять, здається, не гіршу, як у Теодорита.

Кухарем був одноокий чоловічина, одягнений, однак, у селянську одежу, обличчя й руки мав майже чорні: чи від диму, чи від сонця, бо

поварня не мала будови: казан умуровано в піч із високим димарем. Харч він у нас відібрав без жодного слова, тоді підняв дерев'яне віко, якого спершу не помітили, на землі і зніс усе в невеликий льошок. Тут-таки стояли дві чималі бочки; щоб набрати із них води, внизу були чопики — більший, щоб вода лилась у цебро, яке тут-таки стояло, і менший, можливо, для того, щоб воду наливати у менший посуд. Созонт витяг кухлика й попросив у кухаря дозволу напитися. Той нічого не відповів, тільки махнув рукою. Ми напилися води, котра була в цебрі, з Созонтового кухлика, вода й справді була солодка й болотом не віддавала. Созонт спробував заговорити до кухаря, ставлячи йому невинні запитання, але той упер в диякона єдине око, яке за палало раптом, і знаками попросив нас відійти, отже, чи був німий, чи взяв на себе обітницю мовчання.

Були полишені самі на себе, тож рушили на обхід острова. Досі на ньому нікого не зустрічали, хоч і чули за кущами якийсь шерех; тепер же почали заглядати за кожного куща і вражено відкрили, що острів населено найдивовижнішими почварами та уломними людьми: були тут безносі, безрукі, сліпі, кретини з важкими, тупими лицями, карлики, пласко лиці істоти із вузькими очними розрізами, ніби щілини, чоловіки, юнаки й хлопці із наростами на ногах, на спині, на обличчі, в декого лице покривалося червоними плямами, часом почорнілими і нарослими — це звуть, здається, вовчим м'ясом. Уздріли ми й хлопця з шістьома пальцями на руках і ногах; помітивши нас, він здивовано став і відслонив грубезну долішню губу — все це були істоти чоловічої, статі. Дехто із них, побачивши нас, ховалися чи й тікали, а деякі завмирали й нерушно в наш бік дивилися. Одягнені були хто як, здебільшого в лахи темної барви, більшість — босі, лише дехто в неймовірних шкарбанах чи личаках. Тут і там натрапляли на логовища, складені із сіна, гілок дерев — ними логовища оточували — й соснової глиці. Ми обійшли острів спершу вздовж берега, принаймні тут ніяких будівель не віднайшли.

Євагрій, очевидно, сказав правду: острів зусебіч оточували болота, і незнаюча людина сюди й справді потрапити не могла так само, як і вийти звідси. Водночас відчували, принаймні Созонт, узагалі чутливий

на такі речі (про те він нам шепнув), що хтось за нами невідступно стежить. Відтак Созонт тихо попередив, щоб ми почутого й баченого поки що не обговорювали, бо це може увійти у вуха того, котрий за нами нюшив. Для вивірки ми кількаразово поверталися і йшли в протилежний бік, але вистежувача так і не побачили, хіба чули шерех, який швидко віддалявся. Зрештою, це міг бути хтось із острівних почвар, запалений цікавістю до новоприбулих. Мені ж і Павлу кортіло обговорити усе дивне й незвичне, побачене тут, але Созонт це нам знову заборонив, і тут я збагнув, що він, як кожен мисливець чи вивідувач, людина вельми сторожка й бачна — зрештою, пам'ятаючи про те, що сталося із Кузьмою (а чи можна таке забути?), нам треба було так чинити. Найбільше, що мене мулило і я хотів це упершуруч обмислити, — це речення Євагрія, що ми звідси вийдемо коли захочемо. Що мав на увазі, я збагнути не міг. Дивувало й те, що поки що, окрім п'ятьох учнів Микити (шостий — сліпий), не зустріли тут жодної нормальної людини.

— Тепер належить піти вклонитися Микиті! — сказав Созонт, коли ми повернулися на місце, звідкіля почали обхід, тобто до поварні. Рушили добре протоптаною стежкою й натрапили незабаром на загорожу, досить неоковирно стулену, як тин, із гілляччя, хмизу та очерету. За загорожею сиділи, стояли й лежали на ложах, подібних до тих, які бачили в кущах, істоти жіночої статі: були це так само уломні та почварні: криві, сліпі, безносі, карачкуваті, карлиці, кретини, із приплющеними загноєними очима — одягнені були у неймовірні лахи, брудні, нечесані, сколошкані. Коли побачили нас, деякі заверещали й кинулися під тин сховатися, деякі стояли незрушно й неймовірно на нас дивилися, і поміж них усіх, як квітка на гноїщі, вирізнялася миловидна, струнка і зграбна дівчина, із охайно зачесаним волоссям — одягнена точнісінько так, як учні Микити, тобто у полотняний хітон.

— Підійди сюди, сестро, — сказав їй Созонт, підступаючи до тину, — хочу в тебе дещо запитати.

Але дівчина різко замотала головою й відвернулася. Созонт розвів руками, зітхнув і повернувся на стежку — ми рушили далі. Через якийсь час побачили місце стояння Микити: дві сосни, що росли з одного кореня, міцні, золотокорі й грубі, мабуть, столітні, зрізано на висоті близько тридцяти з лишком ліктів, і там збито помоста з колод, оточеного загорожею також із колод, але тонших. Наріжні колоди стояли сторч, на них кріпився дашок, покритий очеретом. Просвіт між стінками й дахом було заслонено очеретяними плетеними завісами; сама хатка невелика, довжиною на зріст людини, а шириною ліктів на п'ять. До хатини вела міцна драбина, збита з двох молодих стовбурів із врізаними і вбитими у вирізі приступками. Вхід у хатину був також затулений очеретяною завіскою, в якій був круглий отвір шириною в людське обличчя. В того отвора й було всунуто обличчя так само густо зарослe й пелехате, як у Созонта, виднілося тільки очі, грубий ніс і вузька смужка лоба. Тим часом підійшли ближче й побачили загорожу вздовж стовпів, властиво, частокіл із просвітами між кілля, загостреного вгорі, але в просвіт не могла б пролізти й дитина. До одного із стовпів прибито оленячу шкуру. Біля воріт стояло кілька селян, у дворі також були люди, здається, учні Микити.

— Спершу помолимося святому, — порадив Созонт, і ми пришвидшили ходу. Дійшовши до селян, уклякнули й помолилися; селяни ж, побачивши нас і наше молитвування, почали хреститися. Помолившись, повставали і тільки тепер змогли побачити, що діється у дворищі: там стояли всі учні Микитині, а за стовпа однієї із зрізаних сосон тримався якийсь обірванець і плакав.

— Що тут діється? — спитав Созонт ув одного з селян.

— Цей чоловік, — мовив селянин, — на ймення Йосип, багатьох людей повбивав на дорогах і в домах, нападаючи по селах і дорогах. Оце ми його й вирішили викоренити, почали лови, але він забіг сюди, на святе місце.

І ми почули рипучий і вискучий голос — заговорило пелехате обличчя, всунуте в отвір завіси на дверях хижі:

— Прийшли свіжі люди! Скажи це раз, хто ти, звідкіля і чому прийшов до мене?

Йосип звів заплакане лице й гугняво промовив:

— Я є Йосип, розбійник, що створив усе лихе, прийшов сюди каятися у гріхах своїх.

— А що ви, люди, на це сказали, повторіть для тих, що надійшли.

— Ми сказали, щоб ви, святий отче, віддали цього розбійника нам, поставимо його перед копний суд.[15] Має померти лихою смертю.

— Не встиг я вам сказати слова, діточки мої, а тепер проречу, — вигукнув Микита. — Не я його сюди привів, а Бог, бажаючи покаяння його, отож і поставив тутечки. Як можете, вдеріться на подвір'я і хапайте його, я ж не можу сам його вам вивести та й сказати учням своїм учинити це, боюся-бо, що послав його до мене Господь.

— Без твоєї волі, святий отче, не будемо його брати, щоб не чинити супроти тебе, — сказав селянин. — Але покарай його святими молитвами, бо нема вже нам спасу від нього.

— Покарає його Бог — не я, — пророк Микита. — І не від моїх молитов, а від ваших!

Тоді селяни впали навколішки і, звівши руки, почали молитися. Ми також уклякли, але не зводили рук і не молили ся — не нас це стосувалося. Стирчало в отворі пелехате лице, очі в Микити палали. Я озирнувся, почувши за собою тріск, і уздрів, що з-поза дерев та кущів виходять на галявину, на якій стояли ми, почварні, уломні, хворі й

повержені. Вибігали, уклякали і зняли неймовірний галас, бекаючи, мекаючи, мукаючи, скрекочучи, а дехто навіть підвивав грубо чи тонко — звісна річ, були тут лишень істоти чоловічої статі. Микитині учні в загорожі ніби за наказом упали на коліна й одночасно знесли руки вгору.

І перестав плакати розбійник біля стовпа, стояв і дивився широко розплющеними очима: в тих очах горів правдешній жах. А юрба вже несамовитіла, плакала, вила, кричала гугняво, скрипуче, вискуче, дехто бився об землю, дехто рвав на собі волосся, дехто лупив себе кулаком у груди, аж луна йшла, дехто роздирав собі пазурами і так страшні лиця. Я глянув на нашого Павла і перелякано штовхнув Созонта: обличчя в Павла посиніло, як у мертвого, з рота пішла піна, і він гримнувся як стояв на землю, корчачись і скрегочучи зубами і луком вигинаючись у хребті. Созонт схопив якусь палицю і вставив йому між зуби, тоді причавив його до землі.

Тим часом рипнули ворота, з них вийшов спокійний і зосереждений Антоній.

— Не чіпай його, — сказав Созонту. — Блаженний уже його побачив. — І раптом загорлав на почварних та уломних, котрі все ще несамовитіли. — Ану досить! Досить я сказав!

І раптом вихопив з-за паска бича й почав сипати навколо себе удари. Почварні й уломні завили й хутко, ніби миші, почали розбігатися, за мент галявина знову спорожніла, лишилися тільки ми та селяни. Павло ж лежав непорушно і спав — цього разу напад хвороби був у нього короткий.

— Спасибі вам, діточки, за молитву, — сказало в отворі пелехате лице. — А тепер ідіть із Богом, бо мене вже він на молитву покликав. І ви йому молітеся. Вранці, вдень, увечері і вночі, і скільки молитимете, стільки мзди матимете. Амінь!

І обличчя зникло. Селяни почухмарили потилиці, і старший із них сказав невпевнено:

— Ходімо, чи що?

— Та вже, мабуть, і підемо, — мовив другий.

— Посидимо троха за болотом, — пророк третій. — Коли злодіяка звідсіля побіжить, злапаємо його.

Вони пішли, а Созонт шепнув мені:

— Посидь біля Павла, я їх проведу. — І гукнув селянам: — Стривайте, люди, я з вами пройдусь!

Пішов, а я тільки тепер помітив, що сонце почало припікати. Павло лежав відкритий, отож я відтяг його до паркану у затінок, сів побіч і в просвіт між частоколом зміг докладніше роздивитися двір. Під одним із стовпів стовбичив молячись розбійник, саме на ньому висіла шкура оленя, під другим стовпом була могила, обкладена дерном, під березовим хрестом — очевидно, тут і похована Микитина мати. Стояла в загорожі й невелика хатка, мабуть, туди й сховалися зараз Микитині учні, бо в дворищі не було їх жодного. Сам двір витоптаний, трава росла тільки по узбіччях під частоколом. Хата грубо складена з колод, не мазана, під очеретяним дахом, віконця — відсувні, одна із засувок була відчинена, і я уздрів спину одного з Микитиних учнів, власне, полотно його хітона. За мить воно схитнулося і зникло з визору. Рипнули двері — вийшов Антоній. Пішов спроквола через двір, виступив із воріт і став біля мене.

— Ще не прокинувся? — мовив спокійно.

— Оце відтяг його у затінок, — сказав я, щоб не подумав, ніби я за ними підглядаю.

— А де ваш третій?

— Пішов перейтися з селянами, — мовив я. Незвідь-чому якийсь тихий сум почав мене наповнювати.

— Хоче з ними покинути святе місце? — роблено байдуже спитав Антоній.

Я коротко на нього позирнув: чому це мало його турбувати?

— Не думаю, — відказав я. — Має послушання написати житіє святого Микити, отож і розпитує про нього людей.

Груди в Павла рівно здіймалися, він глибоко спав. Щось йому в цей час привиджувалося, бо обличчя вряди-годи кривилося, пересмикувалося, а то й усміхалося.

— Хто дав йому таке послушання? — тим-таки роблено байдужим голосом спитав Антоній. Він присів біля частоколу, спираючись об нього спиною.

— Мабуть, од київських святих отців, — мовив я. — Не знаю!

— А хіба не твій він приятель? — запитав Антоній, пильно на мене позирнувши.

Мене ж все більше й більше пойняв сум. Таке часом трапляється — це щось подібне до Павлових приступів, але слабше і тільки в чутті пробуває. Все начебто добре, все ніби звичайно, але раптово накотить гаряча, темна хвиля й починає покривати, ущемно змучує душу, чинить бездіяльним і вичерпаним. Тоді сиджу, втупившись в одне місце, й нічого не бачу, бо вслухаюсь у якусь дивну колотнечу в собі; стає на серці тихо, як перед бурею, тобто й тривожно, стає спокійно, але ще більше напружено й сутінно.

— Не мій він приятель, — проказав я, — бо йду з Жито мира, а він із Павлом із Києва, досі їх обох не знав. В Житомирі до них я й долучився.

— Це правда, що ти переписав Євангеліє? Одне чи весь Новий заповіт?

— Переклади чотириєвангелія, розкладені на глава й за чала, подані згідно з повним річним колом православних євангельських читань. Я цю книгу переклав, переписав і на малював багато орнаментованих ілюстрацій, заставок, мальованих ініціалів, біля яких подавав картинку між орнаментованих полів. А перед цим, ще 1554 року, я зробив Апостола, якого потім купив у мене Василь Загоровський, мій меценат. О, то була велика робота! З ранку до вечора, з понеділка до суботи, з місяця в місяць, з року в рік. Багато, брате, років!

— Чому ж так сумно про це говориш? — тепло спитав Антоній.

— Бо робота випила мене, як випивають воду із кухля, і висмоктала, як шпиг із кістки. І кухоль мого тіла, і кістки мої стали сухі, потріскані й порожні. Кухоль є, а води в ньому катма. Не знаю, чи цікаво це тобі, брате, але знаю, що вже ніколи більше такого не намалюю й не напишу: гірше робити не хочу, а так не зумію.

— То й не треба, — жорстко сказав Антоній. — Це значить, що ти своє в світі цьому зробив.

— Бачиш, брате, — всміхнувся довірливо я, не відаючи й сам, чому раптом вдався із ним у відвертість. — Річ у тім, що я вже нічого не можу робити. Тямиш, ні-чо-го!

— Уповай! — коротко мовив Антоній і звівся. — Коли маєш віру, все, що просиш і хочеш, здійсниться!

І він пішов до воріт, спокійний і відсторонений, а я пошкодував даремно розсипаних своїх слів: чи не перед свиньми метав я перла? Антоній відчинив ворота із рипом і ввійшов усередину.

— Отче Микито, отче Микито! — загорлав у цей час біля стовпа розбійник.

У круглому отворі з'явилося пелехате лице.

— Чому заважаєш мені молитися? — спитав Микита.

— Хочу спитати, коли велиш мені відійти? — крикнув розбійник.

— Чи знову до лихих діл повернешся? — спитало лице.

— Не про той відхід кажу, отче! Чую вже свій кінець! — крикнув розбійник.

— Тоді хай буде як хочеш! — мовило лице і сховалося.

І тут сталося щось разюче несподіване. Я побачив, як до розбійника розміреною ходою підійшов Антоній. У руці його з'явився незвідь-звідки ніж, і він угородив його в спину розбійника. Той скрикнув і впав.

Антоній витяг із тіла ножа, витер його спокійно об одежу лихоємця, заклав за паса і неквапливою, розгойданою ходою подався до хатини, на вийсті з якої стояла решта Микитиних учнів.

— Закопайте його! — сказав мирно Антоній. — Він те, що у Бога просив, дістав.

І пішов у хату, а за ним сховавсь у дверях Теодорит. Решта учнів, перемовляючись і пересміхаючись, ніби йшлося про милу забавку,

подалися гуртом до стовпа, двоє схопило розбійника за ноги, ще двоє за руки і поволочили з двориська.

— Ото нажерся людської крові, — сказав Симеон. — Тяжкий, мов каменюка.

Я сидів під частоколом, заціпенілий, ніби побив мене правець.

Розділ п'ятнадцятий,

у якому переповідається розмова мандрованців — їхнє осмислення того, що удіялося, подається монолог Созонта про гру й описується трапезна вечеря на острові

Павло прокинувся невдовзі перед тим, як повернувся Созонт, і одразу ж спитав мене:

— Не бачу біля стовпа розбійника — де він?

Я не хотів його вражати після нападу хвороби, тому сказав коротко:

— Загинув розбійник.

Обличчя Павлове запромінило всмішкою.

— Бачив уві сні, як той загинув.

І переповів розмову розбійника з Микитою, але сказав, що той сам собою помер після розмови із святим. Бачив він також: повернулися селяни й попросили, щоб їм віддали тіло злочинця, аби показати його тим, котрі їх послали. Селяни прийшли ніби під ворота й почали гукати:

— Дай нам, отче, тіло ворога нашого, через якого всі довколишні села не мали спокою.

Микита відповів:

— Хто його привів до мене, той із множністю воїв небесних прийде і забере його, очищеного покаянням, до себе, і не смутіть мене!

Селяни після того відійшли.

— Чи не так було? — спитав Павло.

— Саме так! — почули ми голос. Біля нас стояв Антоній і ледь-ледь усміхався. — Чи, може, бачив інакше? — спитав, зустрівшись зі мною очима; я відчув, що мене наповнює глупа ніч.

І мій язик мимовільно сказав:

— Так було, як він оповів. І, щоб виправдати свою брехню, додав: — З певними одмінами.

— Сподіваюся, ви обоє дістанете звільнення від святого Микити. Оповіжте про це чудо вашому знайомцеві, апографу, — сказав Антоній, і в його голосі почувся прихований глум, а може, й виклик.

Тим часом надійшов Созонт. На запитання Антонія, де він був, спокійно сказав, що розпитував селян, чи не чули якихось оповідей про чуда святого Микити, і ті розповіли йому, що блаженний має дар пророцтва. Свого часу по околицях розійшлася чутка: через рік настане голод та моровиця, а тодішнього року прилетить саранча — напророкував це святий.

І так усе, сказали селяни, й сталося: саранча була два роки тому, а голод і моровиця року минулого.

— Це правда, — мовив Антоній. — Можу це засвідчити. Сонце вже похилилося до заходу, коли все це говорилося, і Созонт спитав у Антонія, як скликають до трапези.

— Криком півня, — відказав Антоній. — Коли прокричить раз — ідіть ви, прокричать двічі — підуть жінки.

— А що то за діва, що її бачили в жіночому таборі? — спитав Созонт.

— Наша сестра в дусі, — мовив Антоній, — і духовна наречена святого Марта.

— Чи може мати наречену той, котрий не допускає до себе жінок? — спитав Созонт.

— Не він є наречений для сестри Марти, — сказав спокійно Антоній, — а вона йому. Він про сестру Марту відає в дусі не більше, ніж про інших хворих та уломних, — вона задля нього служить у жіночому таборі. Це так само як діви, що хочуть бути нареченими Христа, себе такими називають, але чи бере їх усіх у наречені Господь — забагато б їх було. Водночас не заперечує цього їхнього бажання.

— Марта теж хвора? — спитав Созонт.

— Усі ми тут по-своєму хворі. Святий наклав на неї покуту служби між уломних, отож вона й старається.

— Чому зібралося тут стільки почварних та уломних? — спитав Созонт.

– Їх покинули родичі, бо в мирі вони не живуть, а мучаться. Сказав-бо Христос: "Прийдіть до мене усі струджені та обтяжені — і я вас заспокою!"[16] І за цим заповітом святий Микита їх від себе не проганяє. Вони-бо приваб та зваб світу не відають, отже, ближчі до Бога, ніж ті, в миру, що в сітці заплуталися.

— Чому тримаєте жінок у загорожі, як худобу? — спитав Созонт.

— Бо вони і є худоба Божа. Коли б пустили вільно, вони б, як недомисленні, творили блуд. Сестра Марта їх у цьому сторожує.

— А чи не проникають чоловіки туди таємно, хоч би вночі?

— Уночі в нас сплять. А коли б хто й захотів проникнути, того пожирає Око Прірви.

— Ви його туди кидаєте?

— Ні, йде туди сам, ведений силою каяття.

— А чи не народжуються від цього діти?

— О ні! Ці люди не для розмноження. Господь про них подбав.

— Вибач мені цікавість мою, брате, — сказав Созонт.

— З'явлені сумніви ліпші притаєних, — відказав Антоній, і в цей час заспівав півень.

Ми відразу ж рушили на трапезу, бо, легко поснідавши і без обіду, були вже доста зголоднілі. З кущів, з-за дерев виходили, й виповзали, і видибували на стежку всі оті потворні й уломні, і вмить заповнили її всю, витворивши довгу чергу. Ми ж опинилися в її хвості, правда, стояли не

впритул, а трохи віддалено. Ззаду не було нікого, нас тут, здається, ніхто не міг підслухати, тож Созонт-диякон проголосив своє слово-проповідь про гру. Переповідаю з пам'яті й своїми словами:

— Не відаю, чи вам дивно те, що бачимо й чуємо, але гадаю, що ці люди ведуть заплутану, ще не до кінця мені зрозумілу гру. Не бачу нічого лихого в грі, бо життя людське, за волею Божою, складається із двох частин: роботи та гри. Роботою люди здобувають хліб насущний для прохарчування, а грою себе бавлять, недаремно у старому Римі люди вимагали двох речей: хліба та видовищ, тобто роботи і гри. Хліб дає людині можливість жити, а гра — цікавість жити; робота людину виснажує, а гра манить і захоплює. Гра, брати мої, первісніша від роботи, бо, граючись, створив Бог Адама, а для гри Адамові створив Єву; для гри собі й між собою вони народили дітей, і діти їхні у грі-таки дійшли до вбивства. До приходу на землю Адам та Єва знали тільки гру і, вже вигнані з раю, навчилися роботі. Робота — це самоприневолення, а гра — це забавка, приневолювати до якої непотрібно. Щоб не було таке немиле рабство роботи, люди покривають її грою: співають при праці, щось вигадують, змінюють, придаючи тим новість неволі, а це значить: починають грати в роботу — тоді вона їм люба й мила. Всі вчені мужі та винахідники, всі книжники й творці книжок, танцюристи, грачі, байкотворці — це діти, які граються, отож чим більше люди на живе, тим більше вплутує себе в гру. Вояки розігрують битви і змагання, прикликаючи до своїх ігор Смерть і знаряддя вбивства, священнослужителі перетворили храми у гралиська, бо де є обряд — там і гра. Грою є всі свята, веселощі, весілля, похорони, родини, веснянки, зажнивки і все таке. Граючи думкою, філософи будують мисельні споруди, співотворці — пісні та вірші, музики — ладні звуки, будівничі — будови; гра людину все більше й більше заполоняє. Гра, брати мої, дає бажання жити; гру ведуть королі, політики, судді та возні, досліджуючи злочин; гру ведуть єретики й відступники від догматів, творці невірства та сект. Одна гра освячена традицією, а інша традиції ламає; одна гра, брати мої, вважається доброчинна, бо не приносить зла, а інша лихочинна, котра зло приносить. Грою були змагання на Олімпі, і грою наповнюються всі Парнаси. Усі лихочинці,

облудники, хитродійці, підступники, сквернителі, улесники, блудосіятелі, славителі та гудителі, єретики та святі, тирани, розбійники, воїни, ненависники, проповідники, купці, лихварі, скупарі, грошозбирачі й маєткорозширювачі — це грачі, і тому, що без гри людина прожити неспроможна. І це тому, що найбільший із усіх гравців — Господь Бог, від гри якого створився світ, бо всяке творення — це гра. Це він сплів світову сіть, пов'язавши всесвіт живоводними нитками, і той світ став жити. Через це рай, пекло і життя на землі — це гра. Велика, незбагненна для людського розуму, але гра. Гра кінчається тільки там, де йдеться про здобуття пожитку. Але й кішка перед тим, як з'їсти мишу, грається з нею, хоч інколи така гра жертви й споживача буває вельми коротка. Зрештою, й Смерть грається з людиною, хапає її й відпускає або ж творить хвороби, що також є її грою. Все живе живиться при допомозі Смерті: пташка вбиває гусінь та комах, хижа — собі подібних; комахи й гусінь убивають рослину, рослина, ростучи, бере соки із тління мертвих рослин, чи живих істот, чи з погною, а погній — це вбите живе. Вовк загризає вівцю, вівця їсть траву, трава з'їдає здохлого вовка та вівцю — без убивства та нищення, тобто без Смерті, не може бути ніякого існування, а отже, й гри. Робота, зрештою, — це теж служниця Смерті, бо дає пожиток людині, а пожиток — це вбивство, отже, робота — це наука знищувати, щоб споживати. Відтак, єдині струменти в руках Божих для його вічної і незбагненної гри із нами — це сама гра і Смерть. Ось два нерушні стовпи світу, і це так, хочемо ми того чи не хочемо.

— А злий дух? — спитав Павло.

— Про це сказав Самуїл, — відповів Созонт. — "Коли буде на тебе злий дух від Бога, то заграє той рукою своєю — і буде тобі добре".

— Отже, злий дух таки від Бога? — спитав я.

— Без Бога ані до порога, тобто Бог — усе що є, а все що є — в ньому. Злий дух — це одна з ігорних костей Бога.

— Не поділяєш думки Кузьми, що Бог і диявол взаємозаперечні і незалежні від волі один одного? — спитав я.

— Кажу тобі: сатана — це одна із кісток у великій Божій грі.

— Але гра — це недійсне, вигадане й умовне, — мовив Павло.

— А я думаю, що гра — це найдісніша дійсність. Бо сама дійсність — результат гри.

— Дивовижні речі кажеш, — мовив Павло. — Чи ж не богозневаження називати Бога грачем?

— Сказав уже: не бачу нічого лихого у грі, а коли так, не заперечую і не осуджую Божої гри, якою є цей світ та дійсність, але сама гра, це також казав, може бути добра й лиха. Розум людині на те й даний, щоб розрізняти добре від лихого, а відтак творити добро чи зло, а це значить вести чи добру, чи лиху гру.

— А чи мав рацію Кузьма, говорячи про суперечність любов'ю до Бога та батьків? — спитав Павло, розширюючи свої благі і сині очі.

— Ніякої суперечності не існує, — спокійно відказав Созонт. — Ісус Христос сказав, що любов до Бога має бути більша за любов до батьків — і це перша заповіді у першому ряді, а любов до батьків — це перша заповідь у третьому ряді, і зовсім не значить, що тут є суперечність. Святий Симеон міг би цілком пошанувати й Бога, й матір, не порушуючи статус кожного, бо мав на те час і спромогу.

— Святий Микита, хотів сказати? — мовив Павло.

— Розповідь про матір і святого книжна, — спокійно сказав Созонт. — Узята із житія Симеона Стовпника. Та й майже всі розповіді про Микиту з невеликими відхиленнями повторюють житіє Симеона.

— Але це може значити й інше, сказав Павло. — Ці люди наслідують Симеону, тож Микита живе цілком так, як жив той. Може, це якась секта сименоїдів?

– І я так думаю, — пророк Созонт. — Хоч про таку секту досі ще не чув.

— Не чув, — уступив у розмову і я, — бо вона тут і поширення ще не здобула. Тобто засновник секти і його учні всі в одному місці, на цьому острові.

Созонт подивився на мене прихильно.

— Маєш добрий розум, брате, — сказав тепло. — Тому й кажу, що ці люди придумали якусь складну і не до кінця зрозумілу гру. Але одне поки що пізнав напевне: жодного власного чуда Микита не створив.

— А чудо з Кузьмою чи чудо з розбійником?

— Чудо з Кузьмою ще треба збагнути, а чудо з розбійником може з'явити брат Михайло. Я тому свідком також: бачив-бо усе, сховавшись за деревом.

Я розповів коротко, як убив Антоній розбійника. Павло дивився на нас здивованими й розширеними очима: у них стояв жах.

— А тепер помовчмо, брати мої, — сказав Созонт. — Надходить час трапези.

Довкола поварні, просто на землі, сиділи, розсипавшись, уломні та почварні, карлики та слабкі розумом — кожен тримав на колінах дерев'яну мисочку і поспішливо мотав від неї до рота дерев'яною ложкою. Ми почекали трохи, доки кухар не вділить останніх юшкою,

миски й ложки були з ними, хоч торби покинули на місці стоянки. Кухар відміряв нам корцем страви.

— Вам не треба було чекати, поки нагодую це кодло, — сказав глухим голосом. — То дармоїди, а ви їжу принесли…

— Нікуди не поспішаємо, — мовив Созонт, — та й не погорджуємо цими нещасними. Сказав-бо Єремія: "І спіткнеться пиха й упаде".

— Святі слова кажете, панотче. Але й терпіння колись може лопнути, — пророк кухар.

— Чи ж вони шкодливі? — спитав Созонт.

— Таж ні! Але ото дивишся на них день у день і забуваєш, які ото люди. Здається, що й людей накших уже нема.

— А учні святого? — спитав Созонт.

— Ну, ці сюди не приходять. Хіба кого приведуть, як ото вас. Мені ж ходить ніколи, бо я все в роботі.

— Що ж вас тут тримає? — спитав Созонт, розглядаючи, що йому насипано у миску.

— Та маю гріха. Святий ото мені й поклав покуту. До морозів дотягну, а там хай воно пропадом іде.

— А в морози як живуть оці нещасні?

— Розбредаються по льоду. По селах тягаються на ялмужну. А з теплом знову сюди — коли крига ще держить.

І кухар подивився на нас поважно єдиним своїм оком. І те око нам раптом підморгнуло.

— Сказать по правді, — шепнув він, — балакать із вами я б не мав. Не викажіть мене.

— Будь надійний! — по-змовницькому відказав Созонт. Їжа, яку нам дали, була дивна: варене у воді зілля — чи заячий щавель, чи лобода, чи те й те разом (обидва зілля на острові росли), — без засмачки, але трохи присолена, бовталося в тому вариві й по кільканадцять пшоняних крупин — очевидно, з нашого-таки пшона; дали нам і по одному залежаному сухарцеві, такому твердому, що навіть розмоченого наші зуби ледве стовкли. Але були голодні ми, тож вимотали все не з меншим спритом, як уломні та почварні. Животи наші сяк-так наповнилися, і ми відчули втому, отож тільки й прагли що дістатися до стоянки, де треба було поробити на ніч лежаки із гілок, бур'яну й трави, подібні до тих, які бачили в тутешніх мешканців.

Коли ж проходили повз загорожу, за якою були жінки, то уздріли, що сестра Марта виладнала всіх попарно, — всі чекали, тримаючи мисочки та ложки, перед воротьми, очевидно, виглядаючи, коли пройдемо ми. Побачивши ще раз Марту серед уломних та почварних, я пізнав силу кухаревих слів, що, спілкуючись із такими, скоро забудеш, якою буває нормальна людина. Марта не була красунею, але на тлі уломних її звичайність полум'яніла красою і вабила око, хоч я вже давно не юнак, а через повстримне життя давно не запалююся на жіночі знадності. Марта відверто дивилася в наш бік, очі мала зористі й палкі. Її підопічні покірно й терпляче стояли, сумирно поопускавши очі.

Розділ шістнадцятий,

у якому розповідається про знайомство з карликом Мусієм і про вечірні балачки

Ми полягали на землю, щоб відпочити, перш ніж почати укладати собі постелі; вечірнє сонце осяювало сосни, і від того вони привабно бронзовіли, сяючи ясно-жовтою корою; так само яскраво освічувалася трава, й зело, й листя недалекого куща, від чого кожна стеблина налилася світлом і в тому світлі сяяла.

— Чи помітили ви, брати мої: Микитині учні взяли собі незвичайні імена? — сказав Созонт-диякон. — Антоній був учнем Симеона Стовпника, Теодорит описав його житіє, Симеон — це Метафраст, автор звісних "Житій святих", Євагрій — це Схоластик, також описав житіє Симеона Стовпника, так само як Никифор Калістів та Георгій Кедрин, цареградець.

— Твоя книжність дивоглядна, — сказав я.

— Таж-бо ні, звичайна, — скромно заперечив Созонт-диякон. — Коли взяв послушенство писати книгу житій святих, принаймні маю знати тих, котрі подібне послушання чинили до мене. Це все одно як для шевця молоток, терпуг та кліщі, а для кравця ножиці та голка, а для коваля молотки та кувадло.

— Чому ж Микита не став Симеоном? — спитав я.

— Коли вони справді симеоніди, то наслідувач Симеона не повинен зватися так само, як апостоли Христа не звалися Ісусом Христом, — мовив Созонт. — Окрім того, Симеона Стовпника знає кожен освічений християнин, а його описувачів тільки вибрані книжники, отже, це могло чинитися для облуди, а може, й ні.

— Але то значить, — відказав я, — що хтось із них твори святих отців нашої церкви знає добре, отже, належить до виборних книжників.

— Теодорит або ж Антоній, — припустив Созонт.

— Але ж Теодорит сліпий, — заперечив Павло.

— Можливо, він і осліп через надмірне читання святих книг, — сказав Созонт. — Одне знаю: неясного маємо більше, ніж ясного.

Цю розмову перебило нам виразне шарудіння в кущі, що стояв найближче до нас. Созонт прудко схопився на ноги й кулею метнувся туди, а за мент вивів з куща, тримаючи за вухо, карлика. Карлик був босий, одягнений у мішкуваті лахмани, перепоясаний шнурком із обстрілами на кінцях, голова його заросла буйним кучерявим волоссям.

— Пусти моє вухо! — заволав він.

Але Созонт привів його за вухо до нас і тільки тут від пустив.

— Чого там ховавсь? — спитав грізно. — Підслухував? Карлик почухав собі вухо й блимнув очима.

— Хотів на вас подивитися, — сказав із болем у голосі.

— Як тебе звати?

— Мусій, — сказав карлик. — Я нічо погано-о-го вам не хотів.

— Тоді й ми тобі нічого поганого не зробимо, — сказав Созонт, — сідай біля нас.

Карлик опустився на коліна й сів на власні п'яти. Обдивився нас великими витрішкуватими очима.

— Чи посмакувала тобі сьогоднішня трапеза? — спитав Созонт.

— О-о! Сьо-о-днішня вечеря була смашна, — сказав карлик, і його обличчя засвітилося. — Сьо-о-одні у юшці було-о пшо-о-оно!

— Це пшоно принесли ми, — мовив Павло.

— Знаю! Ми любимо-о, ко-о-ли хто-ось прихо-одить, от! — сказав карлик. — То-оді в нас вечеря смашна.

— Давно тут живеш?

— О-о, давно-о! Живу і хліб жую, ги-ги! — карлик показав зігнилі зуби.

— А скільки тобі літ? — спитав я.

— О-о, не знаю! Багато-о! Я вже старий! Такий старий, як ви! Чо-ого-о б вам сюди, таким старим, йти?

— А чого ти сюди прийшов?

— О-о, прийшо-ов! — сказав карлик. — Тут мені до-обре! їсти дають. Не тра про-осити хліба! А ви теж не хо-очете про-осить хліба?

— Ми хочемо вилікуватися, — сказав Павло.

— Е, дарма прийшли! О-от кілько-о нас, а святий Микита ні одно-ого-о не вилікував. Каже, що-о вилікує, ко-оли по-омремо, ги-ги!

— Це сам Микита сказав? — спитав Созонт.

— Нє, Микита в буді сидить. Це сказали ті, що-о ко-оло-о ньо-го.

— А часто сюди люди приходять?

— Нє, не часто-о! Сюди важко-о йти! От! Але, хто-о прихо-одить, не завше відхо-одить. От!

— А що з ними робиться? — спитав Созонт.

— О-о, святий Микита їм по-омага…

— Як же він їм допомагає? — спитав Павло.

— А так, за хвіст та в то-орбину, от! — Карлик схопив себе за горло. — Клюк-клюк — і нема, ги-ги! А тоді в О-око-о — бух і бульть, — і він заклекотів, ніби горло водою полоскав.

— Вбиває й топить? — зчудовано спитав Павло.

— Нє, не вбива… По-омага… О!

— Але ти сам сказав. — Созонт узявся за горло. — Клюк-клюк!

— Еге ж, ги-ги! Але Микита ніко-ого не вбива. Микита у буді сидить.

— То це ті, що біля нього?

Але карлик не встиг відповісти. Його очі раптом розширилися, і він притьма кинувся навтьоки, а за мить сховавсь у кущах. Ми глянули у бік стежки й побачили, що по ній простують учні Микити, всі шість: Антоній, Теодорит, Симеон, Євагрій, Никифор та Георгій. Звернули зі стежки до нас і повсідалися хто де на землі.

— Що вам наговорив цей карлик? — спитав спокійно Антоній.

— Нічого особливого. Що сьогодні вечеря була смачна, завдяки нашому пшону.

— Ми нічого не сіємо й не збираємо, окрім дикого зілля, — сказав Теодорит, світячи мертвими очима. — Тож годуємо й годуємося тим, що дістаємо від людей як милостиню. Ні золота в нас, ні грошових запасів, бо гроші на ялмужну йдуть на харч, який часом треба й докупити.

— Таж звісно, — сказав Созонт.

— Нікого сюди не кличемо й не тягаємо силою, нікого не затримуємо. Люди до нас за своєю волею приходять і так само відходять, і ми з ними ділимося по-християнському. Що сказав ще карлик?

— Сказав, що святий Микита, — мовив Созонт, — не уздоровив жодного уломного та потворного.

— Мовив правду, — голос у Теодорита був розважно-повільний. — Святий Микита живе не для світу, чому ж має уздоровлювати людей для життя у світі? Лікує рани й вади душевні, власне, духовні, а не тілесні. Тілесні — уломність, почварство, слабкоум'я, як і здоров'я, силу, — дає людині Господь, і не належить нам у його волю втручатися. Духовне ж людина здобуває собі сама, і тут святий Микита допомогти може й хоче. Але людина має прийти до нього з вірою, я це вам уже говорив.

— Сказав карлик, — мовив Созонт, — що не всі люди, які сюди приходять, звідсіля відходять. Є такі, що їх пожирає Око Прірви. Чи вони тут вмирають чи їх убивають.?

– І це правда, — сказав розважно Теодорит. — На ваших очах Око Прірви пожерло Кузьму, который богохульствував і ярісно не виявляв віри в святого, і не я його вбив. Буває, що тут люди вмирають, як і в цілому світі, не перемігши тілесних болячок. Убиваємо ж тільки тих, хто цього просить, — так, до речі, загинув на очах у брата Михайла розбійник. Потверди, брате Михайле, що розбійник прохав у святого смерті.

— Так було, — мовив я.

— Чинимо це завжди на очах людських, щоб мати без сумнівних свідків, ніколи не ховано і не через свою озлобу чи несприйняття. Окрім того, ніколи не вбиваємо зі своєї волі; тільки тоді, коли святий пророчо підтвердить, що приречений дійшов кінця життя. Тобто звільняємо людину від зайвих мук. Що було б, коли б розбійника забрали селяни, самі знаєте.

Він казав правду: злодія нещадно б мучили, а тоді забили б.

— Як розбійник вивідав стежку через болото й Око Прірви? — запитав Созонт.

— Стежку місцеві люди знають, з них і провідники для паломників. Ти, брате Созонте, сам провів селян до Ока Прірви й бачив, що вони пішли без нашої помочі. Цей же злодій у нас бував. Хотів забрати наше золото й гроші, яких ми ніколи не мали, принаймні золота чи коштовностей. Перерив цілого острова, навіть до святого лазив, але впав із драбини і зламав ногу. Тоді й відійшов зі своїми людьми.

— Чому ж його не пожерло Око Прірви? — спитав Павло.

— Ми Окові Прірви давати наказів не сміємо, а людей попереджаємо, як попереджали вас і Кузьму. В його волі брати людину чи не брати.

— Око Прірви, очевидно, не взяло його тому, — сказав Симеон, вищий за інших юнак, — щоб він прийшов сюди на покаяння й поніс тут кару. Так воно й сталося.

— Ми не бажаємо кривомисля і перекручень, — сказав Антоній. — Через це свої сумніви й думки нам відкривайте — ми відкриті перед вами.

— Чи було таке, щоб хтось із прибульців був затриманий не зі своєї волі? — спитав Созонт.

— Такого не було й бути не може, — сказав Теодорит.

— Що таке Око Прірви? — запитав я, бо це мене найбільше цікавило.

— Це те, чого ні ви, ні ми збагнути не можемо, — сказав Теодорит.

— По-моєму, це Божий остережний дух, що бере нас, безпомічних, перед злом світу, — сказав Георгій, зовсім білий юнак, біле в нього було волосся, брови, вії й порость на відкритих руках.

— Чи багато людей воно забрало? — спитав Созонт.

— Ми рахунку недостойних людей не ведемо, — відповів Теодорит. — Нехай їх рахує Господь.

— Розбійника ви також кинули туди? — спитав Павло.

— У нас на острові лишень одна могила — матері святого Микити. Померлих здебільшого забирають родичі, котрі їх перед цим привели, а коли родичів нема чи друзів, кидаємо покійника в Око Прірви.

— Кидаєте з тягарем чи просто так? — спитав Созонт.

— Просто так, — мовив Теодорит.

– І ніколи трупи не спливають?

— Не було такого й разу, — сказав Антоній. — Гадаю, що в Оці Прірви живе якийсь дивний водяний звір, його бачив тільки раз Никифор. Розкажи, Никифоре.

Никифор мав кругле, трохи розкосе обличчя, приплюснутого носа й повні губи. Він оповів, що якось вийшов до Ока Прірви, гуляючи й розмірковуючи про діла Господні, спинився на березі замислений, і тут раптом збурилася вода й на поверхню випливла кругла спина з роговими плавниками. Це тривало, однак, тільки мить, спина зникла, озером пішли кола, а згодом усе заспокоїлося.

— А я вважаю, — сказав Теодорит, — що в Оці Прірви живе вилікуваний святий Микитою вуж-полоз.

— Як бачиш, — сказав, усміхнувшись, Антоній, — ми й самі того добре не знаємо.

— Коли набираєте воду з озера, — спитав Созонт, — чи не нападав на вас звір?

— Знаючи по звіра чи змія, воду набираємо самі. Але ні разу на нас не напав, — мовив Антоній. — Чи всі у вас запитання?

— Ще одне, — пророк Созонт. — Чи не каратимуть карлика за те, що усякого наговорив?

Микитині учні здивовано перезирнулися.

— Чого б мали його карати? — мовив Антоній. — Брат Теодорит зголосив, що все ним повідане правда.

— Але нас непокоїть у цьому карлику інше, — проказав Теодорит. — Сестра Марта звістила, що він крутиться довкола жіночого табору і підкликає до себе одну карлицю. Блуд же у нас суворо засуджується — не може бути місця похотям у святому місці.

— Коли він зогрішить, як його покараєте? — спитав Созонт.

— Спробуємо напоумити, — сказав Антоній. — Можете й ви його застерегти, як познайомлені.

— Поки йде залицяння, його не чіпатимуть. Кара прийде тоді, коли блуд звершиться.

— Хто і як каратиме? — спитав Созонт.

— Сам себе, — мовив Теодорит. — З острова має піти геть, тобто пущений буде перейти Око Прірви. Коли перейде, його щастя, коли, ж ні, прийме покару. Каратимемо не ми, а Господь.

— Ваші слова чіткі і все роз'яснюють, — сказав Созонт. — Не маю жодних підстав вам не вірити.

— Тоді перейдімо до того, ради чого прийшли, — сказав Антоній. — А прийшли оповісти тобі, брате Созонте, для писання твого, що знаємо про святого Микиту. Чи записуватимеш, чи візьмеш у пам'ять?

— Все досі оповіджене записую, — сказав Созонт, вий маючи оправлену в шкіру книжицю, — хоч не все почуте записати встиг. Прочитати вам?

— Ні, — мовив Антоній. — Перекажи тобою освоєне.

— Гаразд, — озвався Созонт. — Про дитинство та юність у Черняхові, про пробуття в Жидачівському монастирі, про життя в криниці і на горі, про відхід на цей острів і стояння на стовпі — це житійні теми, вони в мене записані. Тепер про чуда: про спитування, про підступ диявола, про матір святого Катерину, про здобуття солодкої води з болота; про жінку, що випила з водою змію, про змія-полоза, який поранив собі око; про лань, яку вбили паломники, — тут ще не все мною записане. Сам я був свідком двох чуд: загибель нашого співподорожанина Кузьми, який не виявив віри у святого Микиту; смерть, а перед цим розкаяння

розбійника; пророцтва святого про голод та моровицю й сарану. Оце і все.

Микитині учні слухали перелік з посиленою увагою.

— Теми розклав ти добре, але недостатньо, — сказав Теодорит, — бо знаєш не все. Отже, коли твоя згода, розпалимо тут, біля вас, вогонь, і хай кожен із учнів святого, окрім мене — я своє оповів, — розкаже по одному чуду святого Микити. Тоді звіримо, чи не залишилося чогось незаписаного, — матимеш змогу упевнитись, що своє послушання виконав. Хто тобі його давав?

— Уже казав: святі отці київські. Маю намір, переписавши Києво-Печерського патерика у Касіяновому відписі, докласти сказання про чудесні й визначні явища у православній церкві на нашій землі. Для цього я й мандрую й турбую розпитами людей.

— Боговгодне діло чиниш, — сказав Теодорит, — ми раді тобі допомогти.

Усі кинулися збирати хмиз, і через певний час запалало вогнище. Ми розсілися довкола, хто як міг, і почалися оповідки.

Антоній розповів про одного жовніра із оружного супроводу князя Костянтина Острозького, який привів до святого, власне, приніс на плечах, був-бо велетенського зросту й вельми потужний, свого розслабленого брата. Жовніра того звали Спиридоном Чайкою, і він молив святого про зцілення брата. Преподобний же відрікався, бо не бажає зцілювати тілесних недугів, а тільки духовні. Тоді Спиридон Чайка заявив, що хвороба його брата не тілесна, а духовна, бо батьки їхні на старість були спокушені бісом і перейшли в аріянську єресь, через це він гадає, що брат постраджав через батьківські гріхи, в яких обидва родичі пробували. Тоді святий звелів принести розслабленого до стовпа й запитав:

— Чи відрікаєшся злочестя батьків своїх? Той відрікся, тоді знову запитав блаженний:

— Чи віруєш в Отця, і Сина, і Святого Духа? Розслаблений потвердив і це. Відтак блаженний наказав:

— Тепер устань. Тебе сюди брат приніс, а ти матимеш стільки сили, що понесеш брата…

Відблиски вогню грали на обличчях, усі слухали з великою увагою. Ззаду почувся тріск, і з сутінків кущів почали виходити уломні та почварні й німо застигали, як вирубані з дерева людські подобенства, але майстер, що їх рубав, мав схиблений ґуст. Але, дивлячись на ці завмерлі в сутінках почвари, я раптом зрозумів те, що раніше відчував, але не міг сказати чи висловити, хоч, може, й дивно звучить ця думка: краса живе в ладному, гармонійно влаштованому, і чим ліпше й погідніше влаштовано образ, тим більша краса. Коли творив малюнки, хоч би євангелістів, у Пересопницькому Євангелії, я грав білим, синім, жовтим, червоним і зеленим, тобто чистими барвами, і сплітав орнаменти, постаті, зображення гір чи будинків у сув'язь чудово зв'язаних і сплетених ліній, де не було нічого зайвого, а відтак суперечного і де все свідчило про вічну істину, яка і є вічною красою. Тепер же, дивлячись на ці завмерлі, майже розчинені в сутінку, але незвичайно освітлені від багаття постаті почвар, я подумав, що красу можна шукати і знайти не тільки в юному, гарному, чистому, досконалому, гармонійно з'єднаному, але і в старому, зруйнованому, потворному, зламаному, дисгармонійному — і то не буде знівечена тінь чи противага краси, то буде її несподіваний різновид. Чи не для того, подумав я, Господь посилає у світ не тільки здорових, ладних, повних краси й сили, повнокровних, гарних, але й почварних, скривлених, хворих, без ладності, кволих, негарних, уломних — все це необхідно, щоб збагнути неодновимірність світу, а це, отже, дає особливо поглиблене його пізнання. Думав про те, а вухо моє слухало закінчення притчі, яку розповідав Антоній: на плечах брата сидів величезний Спиридон Чайка, дебелий тілом, і юнак ніс його, ніби той Спиридон

випханий був соломою, не важким м'ясивом та кістками, отже, в його немочі знайшлася сила, яка чимось нагадує красу почварних, бо у безсиллі часто виникає міць, а сила тлиться, як тканина від молі. Чи було то чудо, чи ні для мене відтак не має великого значення, я зчудувався на досконалість самої притчі, яка таїла в собі двояко бачену істину. Сам же Спиридон, оповідав Антоній, перебрався на братових плечах через усе болото, тримаючи в руці письмено від святого до батьків їхніх, і батьки їхні, прочитавши листа отого, засоромилися й покаялися, вигнали з маєтку свого аріян і побудували там нову церкву.

— Сила духовного слова, — сказав Антоній, — буває не вимірна.

— З якого села чи містечка були ті брати? — спитав Созонт.

– Із села Рижани, — мовив Антоній. — Вони й досі там живуть, а батьки сподобилися блаженної кончини.

— Дорогою назад зайду в те село. По-моєму, воно неподалік Турчинки.

— Так і є, — сказав Антоній. — Обов'язково зайди.

— Тепер твоя черга, Симеоне, — сказав Теодорит. Симеон, найвищий із Микитиних учнів, звів обличчя, виструнчився, прокашлявся і оповів історію про пані поблизького містечка Володара, яка звалася Олена Пулявська. Послала вона до святого, просячи молитви, бо безплідна була. Тоді святий спитав: чи є на поварні горох, а коли є, хай принесуть нелущену горошину. Горох якраз був, його при несли разом з іншими дарами від тієї-таки пані. Святий кинув горошину у кухлика із водою, вода ж — із Ока Прірви, а коли горошина скільчилася, помолився над нею й послав пані, щоб проковтнула не жуючи. Від того пані прийшла в тяж і наступного року народила сина. Його узявши, захотіла прийти до преподобного, але почула, що жінкам не вільно з ним розмовляти, а

жити в таборі віддалік не побажала. Тому послала слуг із дитиною, що переказали таке:

— Це, отче, плід твоїх святих молитов, благослови його! А коли можеш, пришли іще одну горошину із мого приносу.

Це блаженний учинив, і наступного року пані вродила ще одного сина.

Тоді ввійшов у її голову дурман — назвала вона батьком своїх синів блаженного і почала оповідати, що він приходив до неї для цього у снах. Збагнув преподобний, що діє тут не Господня сила, а диявольська, і прирік себе до стояння на одній нозі цілий рік, як і після першого спитування. Більше дітей пані із Володара не народжувала, а ті, що з'явилися, живуть у здоров'ї й досі, і Созонт, коли хоче, може навістити і їх.

Історія Созонта зацікавила.

— Скільки років минуло відтоді? — запитав він.

— Років із п'ять, — сказав Симеон.

— Чи хтось із вас бачив тих дітей?

— Бачили: Антоній, Євагрій та я, — мовив Симеон.

— Отже, вас тоді, учнів, було біля святого троє?

— Були вже всі. Але Теодорит не міг бачити, а Никифор та Георгій ходили по селах за ялмужною.

— Чи ходите й зараз за ялмужною? — спитав Созонт.

— Ходимо, — мовив Антоній. — Інакше тут не вижили б, маючи стільки ротів.

— Навідаю пані Олену Пулевську. Чому блаженний по думав, що тут диявольська сила діяла?

— Бо жінка — посудина диявола, і блаженний мав би це пам'ятати, освячуючи горошину. Тому й прирік себе на по каяння, тяжко від того страждаючи й катуючи своє тіло, — мовив Антоній.

— Народжувати дітей — це Боже призначення людині, — мовив Созонт. — Сказано у Псалтирі: "Сини, що народжені будуть, устануть і почнуть розповідати своїм дітям".

— Але повів Осія: "Вони зрадили Господа, бо породили чужих дітей", а блаженний не міг і не бажав бути чужоложцем. Через це й прийняв це собі за гріх та остереження, щоб не втручатись у справи, де має діяти Господь, — мовив Теодорит. — Відтоді не розрішає безплідності, щоб не мати з жінками справунків.

— Мене переконав, — сказав Созонт. — Блаженний учинив достойно. Коли ж так, хто був батьком тих дітей?

– Її чоловік при молитві святого отця.

— Тоді в чому гріх блаженного?

— В тому, що до нього по-гріховному осмілилися про мовляти жіночі вуста, — сказав Антоній. — А достойність блаженного: він гріх учасно відсік ще до того, як той став гріхом…

Я озирнувся. Довкола зібралася юрба уломних та почварних. Оточили нас звідусіль, як темна стіна, і були вони мов нічні страхи чи як чортовиння за окресленим святою крейдою колом; більше додавало

непевності й тривоги те, що вони всі мовчали. Мені навіть здалося, що й не дихали. Я все ще милувався з їхньої дивоглядності, але здавалося, що досить Теодориту чи Антонію махнути рукою, як та жахка отара заверещить і кинеться на нас, щоб роздерти і спекти на вогнищі собі на вечерю. Зирнув на своїх співподорожан: Созонт, як завжди, був спокійний, навіть чимось задоволений, він лежав біля вогню на боці, вільно розкинувшись; Павло сидів навпочіпки, його сині очі захоплено світилися — був, очевидно, цілком заполонений розповідями й не бачив нічого довкола. Вогонь палав високо і рівно, Микитині учні вряди-годи підкидали до нього хмиз — тільки тепер я по мітив, що той хмиз підносять весь час кілька карликів, але поміж них не було того, котрий з нами розмовляв, — Мусія.

— Воістину повчальні історії повідаєте, — сказав Созонт.

— На цих історіях навчаємося святобливому життю, — сказав Теодорит, його сліпі очі в полисках вогню якось дивно, червонясто відсвічували. — Оповідай ти, Євагрію!

— Про подвиги святого несповідимі що скажеш? — мовив Євагрій. — Коли силу вони перевищують людську, то й оповісти їх неможливо. Розкажу хіба таке…

І він розповів, що від довгого стояння утворилася у пре подобного виразка й на другій нозі і почала витікати із неї кров, від чого одна із сосон зовсім покривавилася, а кров текла і текла, ніби тіло блаженного було джерелом, що ніколи не витікає. Але це не відвертало його від богомисля, все терпів мужньо. А виразку свою змушений був показати, і то з такої причини.

Прийшов якось у святе місце священик із Житомира, людина добра й богоодуховлена, і сказав:

— Питаю тебе заради пізнання істини, що притягла до себе рід людський, кажи мені: чи ти людина, чи істота безтілесна?

Спитав тоді преподобний:

— Навіщо запитуєш про те мене? Священик же каже:

— Чув про тебе, що не їси й довгий час не пив, а це тільки тепер трохи п'єш, але мало, не спиш, а це властиво людині, і не може людина жива бути без харчу, достатнього пиття та сну.

Тоді сталося таке, чого ніколи не бувало: звелів преподобний, уперше за весь час, зійти священику, тобто одному із прибульців, до себе на стовпа й допустив побачити загнилу виразку, повну черви на одній нозі й криваву — на другій, з якої безперервно витікала кров.

І здивувався священик, як міг стояти самовільний цей мученик із такими ранами.

— Чому не лікуєш виразок своїх, маючи таку силу молитвенну? — спитав священик.

— Хай мені їх полікує той, котрий мені їх дав, — відповів блаженний.

— Чи не боїшся померти від цих ран? — спитав священик.

— Для того я тільки й живу, — відказав Микита. — Смерть для мене пожадання і звільнення, бо сподіваюся, що доступлюся горніх чертогів.

— Чи впевнений, — спитав священик, — що Бог хоче цього від людини, а не мирного, чистого й добропорядного життя у трудах, призначених собі, із добродійним рощенням своїх нащадків.

— Не може бути чистого й добропорядного життя у світі — вмістилищі гріхів, звад і тлінності, проклятому Богом.

— Коли б люди не жили в труді, — сказав священик, — і не дбали про нащадків своїх, згинуло б життя на землі і люди вимерли.

І сказав святий із радістю великою:

— Вони б вимерли, а отже, повернулися б у рай, спокутувавши попередній гріх, щоб знову там оселитися й за містити місце повсталих і прогнаних ангелів. Все, що тлінне, має зітліти.

І вразився священик зі слів святого, спустився вниз і оповів учням усе, що почув. І сказав, що не повернеться більше у страшний світ — умістилище печалі, а залишиться навіки у святому місці.

– І він залишився? — спокійно спитав Созонт.

– І він залишився, — гордо повів Євагрій.

— Це був ти? — спитав Созонт. Євагрій скромно потупив зір.

— Оповіжте мені устав життя преподобного, — попросив Созонт.

Вогнище палало, відбиваючи сполохами на лицях зібраних тут людей. Я помітив, що уломні й почварні нечутно наблизилися до нас і стали майже впритул замкнутим колом і стіною. Тепер я чув їхнє зачаєне дихання: випадало, що оповідки, котрі тут велися, заворожували їх. Микитині ж учні вели себе так, ніби не помічали того юрту, а вели гутірку тільки з нами.

— Устав життя преподобного такий, — сказав Антоній. — Усю ніч та ранок він стоїть на молитві, аж до першого звіщення півня, після того

розтуляє очеретяні завіси, і його кожен може побачити на ранковій молитві. На друге звіщення півня, коли сонце трохи підіб'ється, творить повчання тим, що присутні, — на цей час усі сходяться, за власним бажанням, його послухати, за винятком жінок. По тому, коли такі є, творить духовне зцілення тим, котрих біс посів, хто душею хворий, мучиться безпричинно, печаллю з'їдається, хто страхом обійнятий. Часом приходять до нього селяни на розсуд у сварах, він свари і змагання людські припиняє. Після того знову стає на відкриту молитву — всі можуть побачити, як молиться і б'є поклони; люди, коли хочуть, моляться і б'ють поклони разом із ним. Тоді затуляє завіски й молиться, вже усамітнившись, — так триває до наступного ранку. Провадить у такий спосіб усе життя, що для людського життя здається за незручно носиме, а тим самим наближається до Господа через ненастанні молитви свої.

— Скільки років так живе й молиться преподобний?

— У подвигах на стовпі провів дванадцять літ, — сказав Антоній.

— Чи ви, учні, всі пробули тут цей час, крім брата Євагрія?

— Учні преподобного приходять, вони й відходять, — сказав Теодорит. — Відходять ті, що згасили голод науки, тож вирушають у пустелі та монастирі для власних подвигів, приходять до науки спраглі. Я тут з Антонієм від початку, Симеон — сім років, Никифор — шість, Євагрій — три, а Георгій тільки рік.

— Чи хто помер тут із учнів преподобного? — спитав Созонт.

— З учнів не помер ніхто, — сказав Теодорит, — бо ми пробуваємо в особливому захисті молитов преподобного… Розповідай тепер ти, Никифоре.

І Никифор оповів історію про болотяного вовка. Був це звір незвичайної величини і нещадимої лютості. Жив у болотах, отож ніхто не міг перейти болото ані влітку, ані взимку, бо всіх загризав. Тому люди в той час перестали приходити на святе місце; говорили навіть, що в звіра втілився сам диявол, аби обложити святе місце й викорінити його. Ходили супроти нього мисливці, але гинув хтось із них чи й кілька, а вовка забити не вдавалося. Наприкрявся не тільки святому місцю, але й довколишнім поселенням, загризаючи худобу, не раз людей, особливо дітей. Супроти нього йшли із псами, але й зграя псів, навчених на полювання, не могла його осилити — багатьох із них загризав, а сам відходив неушкоджений. Міг ходити по трясовині і ховатись у воді. Вистрибував перед людиною, коли переходила болото, як водяний стовп, і людина мерла не так од вовчих зубів, як од страху. Був усюдисущий і ніби перелітав із місця на місце. Наш острів обходив, але зважився нарешті напасти й сюди, щоночі загризаючи й об'їдаючи когось із уломних та почварних.

Вони й попросили тоді, щоб їх на ніч пускали за загорожу біля стовпів.

Вислухав це преподобний і сказав:

— Візьміть землі від загорожі цієї і води із Ока Прірви, посипте тією землею, де вовк виходить у болота, і покропіть ту землю водою. Самі ж спокійно лягайте спати.

Вони так і вчинили, кожен захопив землі із-за загорожі, а що було їх чимало і не знали, звідкіля виходить вовк, то обсипали увесь берег, кроплячи водою. Спати, однак, вони не могли з жаху перед звіром. Отож, коли настала північ, почули з болота жахливе виття, аж усім поставало сторч волосся, — це вовк ходив довкола острова, не мігши знайти безпечного місця для виходу. Вив усе голосніше й голосніше, аж уломні й почварні попадали на землю, забивши пальці у вуха, бо не змогли того стерпіти. І враз виття обірвалося, почулося скавуління, зрештою й воно затихло. Цілу ніч про трусилися уломні та почварні, а

вранці хоробріші із них обережно рушили до того місця, звідкіля долинало скавучання. Узброїлися палицями, але страх їхній був марний: величезний звір лежав на насипаній землі, і шерстина на його тілі вся здибилася, як голки. Рот був забитий землею, очі вивалилися й провисли біля щелеп. Тоді уломні й почварні з радісними криками прибігли до нас, і ми, ледве двигаючи звіра, потягли його до Ока Прірви, а там пустили під воду. І він пішов униз як камінь, після чого на тому місці довго бурунила вода, ніби кипіла. Чи правду я розказав? — крикнув Никифор до уломних та почварних.

Тоді уломні й почварні набрали повні легені повітря й гукнули в один голос:

– І-ї-ях!

І знову позавмирали, ніби води в рота набравши, ще тісніше до нас приступивши.

— Чи місцеві люди до того й після того бачили подібних болотяних вовків? — спитав Созонт.

— Болотяних вовків бачили, але такого великого й лютого ніколи, — сказав Никифор, — якраз було тоді на острові кілька селян.

— Чим же ви харчувалися під час вовчої облоги? — спитав Созонт.

— В болоті, але не в Оці Прірви, з'явилася раптом риба, хоч раніше її тут не бувало, тепер також часом з'являється. Тулила ся під берегом, тож ми зробили сака із полотна і наганяли її досить для юшки, куди кидали ще й зілля, що росте на острові. Риба, правда, тхнула багном, але оскільки хліба ми не мали (ті кілька селян, що прибилися, були єдині наші гості за довгий час), то була та риба нам достатньо смачна й поживна, — сказав Никифор. — З'яву тієї риби ми також вважаємо за чудо.

— Чому ви, учні святого, не харчуєтеся у загальній поварні? — спитав Созонт.

– Із двох причин, — сказав Теодорит, — одне, щоб утримувати духовну відстань між нами, вибраними святого, і ними, маломисельними, а друге, повстримність наша більша їхньої — їхня їжа для нас надуміру заживна. Ми ж прагнемо дійти до того стану, в якому перебуває блаженний: аби їжі не вживати цілком. Тож живимося харчем вельми малим, а дехто і не щодня… Твоя черга, Георгію!

— Моя розповідь буде коротка, бо я тут наймолодший і недавно, — сказав Георгій. — Про те, як відвідав святе місце пан Василь Пулявський із Володара, щоб подякувати блаженному за народження дітей, чоловік пані Олени.

І він розповів, що пан Василь Пулявський прочув, що преподобний гнівається на жінку його за те, що назвала його батьком тих дітей, і, за погодженням із панею Оленою, пішов сам через болото, ведений провідником. Преподобний уступив із ним у бесіду, пан Василь перепросив його від жінчиного імені за невдало мовлене слово, запевнивши святого, що мала на увазі не тілесне батьківство, а духовне, бо отцем прийнято звати і ченця, і священика, і саме за такого отця не тільки дітям своїм, а й собі вона блаженного має.

– І я також, — сказав пан Василь, — маю твоє преподоб'я за духовного собі отця.

При тій розмові відпав від виразки блаженного черв'як і скотився по сосні на землю, просто під ноги панові Василю. Той узяв його в руку й відійшов. Послав за ним преподобний Георгія, звелівши спитати:

— Навіщо узяв у руку смердячого черва, що відпав від зігнилого тіла мого?

Тоді пан Василь розтулив долоню, і Георгій побачив на долоні блискучий діамант, що аж світився і вигравав гранями.

— Не є то черв'як, а діамант, — сказав пан Василь Георгію. — Перекажи це преподобному.

Георгій побіг й оповів преподобному, що сталося, і той повів:

— Передай йому, це від мене дар за вірою його, і хай за лишиться при ньому.

Минулого літа, коли це й сталося, Георгій був у Володарі і, завітавши до панів Пулявських, спитав, чи зберігається той діамант. І пан Василь показав Георгієві його, управленого в ікону Богоматері, отож, коли є бажання, можна його й тепер у панів із Володара побачити.

— Неодмінно те вчинимо, — сказав Созонт. — Чи були подібні випадки з кимось іншим?

— Це сталося тільки раз і з паном Василем, — сказав Георгій.

Зависла мовчанка, вогонь палав слабше, очевидно, учні Микитині перестали підкладати хмиз: тлів тільки жар, з якого вряди-годи виривалися язики полум'я.

— Чи є ще якісь запитання до нас? — спитав Антоній.

— Тільки одне, — сказав Созонт. — Чи всі дванадцять років простояв святий на стовпі, чи часом сходить на землю?

— На землю він часом сходить, — мовив Антоній. — Коли приймав їжу, для природної потреби, а коли перестав її приймати, то тричі на рік: на Різдво — тоді сторонніх людей на святому місці немає, хіба забреде

хтось випадком, — це свято празникує із нами, співаючи боговгодних пісень та псалмів; на Великдень і Трійцю, люди в цей час тут є, отож обходить усіх, благословляючи. Якраз післязавтра Трійця, і ви зможете це побачити. Але сходить тільки вночі і ненадовго, а після обходу острова чи після різдвяного боговгодного співання повертається назад. Усе запитав?

— Усе й дуже задоволений із ваших оповідок та відповідей, — сказав Созонт.

Тоді Антоній звів руки, заплескав у долоні і закричав до уломних та почварних:

— Тепер спати! Розходьтеся спати! Годі витрішки їсти! І щоб мені ніхто вночі не блукав.

Уломні й почварні посунули в темряву; Микитині учні за чекали, поки вони не зникнуть, побажали нам на добраніч і відійшли: перший Антоній, за ним Теодорит, по тому Симеон, Євагрій, Никифор та Георгій.

Розділ сімнадцятий,

у якому розповідається про другу зустріч із карликом Мусієм і нічні та ранкові пригоди на острові

Ми були повтомлювані, через це задоволено повлягалися, принаймні я. Созонт, правда, сказав:

— Усі оповідали чуда, крім тебе, брате Михайле. Чи, може, їх не знаєш?

— Одне знаю, але сон мене морить, — сказав я. Созонт, очевидно, й сам був зморений, бо голосно позіхнув.

— Помолімося на сон та й заснімо! — мовив він.

Ми уклякнули й помолилися впівголоса. Але тільки знову лягли, як почулось у темряві шарудіння, потім з'явилася головата постать, що крадьки ступала.

— Чому не спиш, Мусію? — спитав спокійно Созонт.

— Ш-ш! — зашипів карлик. — Хочу вам щось сказати.

— Це правда, що ти внадився до карлиці в таборі? — спитав Созонт.

— Вони вже про це знають? — карлик присвиснув.

— Таж знають, коли й ми відаємо, — мовив я. Карлик почухмарив голову.

— Це та блядь Марта сказала! О-от сука!

— Не годиться промовляти страмотних слів, Мусію!

— А ко-оли це правда, о-о? Ходить уночі до-о о-отих жеребців, а во-они її то-ого-о! — Карлик зробив непристойний жест.

— Усі шестеро? — з жахом спитав Павло.

— Не знаю, — чесно признався карлик. — Во-они зачиняються. Але дуже со-оплять, а во-она часо-ом верещить. Баби верещать, ко-оли їм дюдьку вставляють, о-от!

— Вона ж німа! — сказав я.

— Така ж німа, як я го-орбатий, — мовив Мусій. — А та карлиця, що-о я до-о неї хо-оджу, моя жінка, о-от!

— Вінчана? — спитав Созонт здивовано.

— Нє, але весілля ми грали, о-от! І я їй дюдьку вже не раз вставляв.

— А в уряді ви записані? — спитав Павло.

— В уряді записані, — гордо мовив Мусій, — і я їй по-о-праву дюдьку вставляю, бо-о во-она мо-оя жінка, о-от!

— А вони це знають?

— Еге ж! Але кажуть: невінчаний, то-о й нежо-онатий, от! І дюдьку не мо-ожеш вставлять, о-от! А ми вже до-овго живемо, але тут не мо-ожна, о-от!

— Будь обережний із цим, Мусію, — турботливо сказав Созонт.

— А чо-ого-о во-они не дають мені сво-оїй жінці дюдьку вставлять? — плаксиво спитав Мусій. — Чо-ого-о?

— Такий тут звичай, Мусію: не живуть парами, сам знаєш.

— Знаю! Я ж тихенько-о і вно-очі, о-от!

— Вони на тебе око поклали і нюшать, Мусію, — побережись! Щось хотів нам сказати?

— Еге ж! Вно-очі не спіть, а до-о сто-овпа йдіть. Що-ось, ги-ги, по-обачите, о-от!

— Що ж ми побачимо?

— Що-ось тіресне, ги-ги! По-обіг я! О-от!

— Побережись, Мусію, — ще раз попередив Созонт. Але Мусія біля нас уже не було — розчинився у темряві. Ми повлягалися.

— Чи правда те, що сказав Мусій? — спитав Павло. — Вони все так гарно й розумно вияснюють. Чи не кривомисельний цей Мусій?

— Мусій — дитина розумом, — сказав повільно Созонт. — А з дитячих вуст промовляє істина, сказано-бо у Псалтирі: "Із уст дітей учинив ти хвалу". А ще Ісус мовив: "На сидінні Мойсеевім усілися книжники та фарисеї. Так усе, що вони скажуть вам, — робіть і виконуйте; та за вчинками їхніми не робіть, бо говорять вони — та не роблять того! Вони ж в'яжуть тяжкі тягарі і кладуть їх на людські рамена, самі ж навіть пальцем своїм не хотять їх порушити... Усі ж учинки вони роблять, щоб їх бачили люди, і богомілля свої розширяють... А ви вчителями не звіться, бо один нам наставник — Христос".[17] Чи писав ти, брате Михайле, ці слова у своєму Пересопницькому Євангелії?

— Писав, — відповів я, — і не раз осмислював їхню силу.

— Сила Христових слів незаперечна, — сказав Павло. — Але дії тих людей можна збагнути і з іншого боку. Світ лихий вони покинули і творять молитви Господу, як мало хто. Віддали себе убозтву та повстримності і вивели себе заради Бога із життя, умертвлюючи тіло своє. І не янголи вони, а люди. Є в них гріхи, а може, й переступи, але вони убогим та беззлобним життям своїм спокутують його. В чомусь, може, й лукавлять, бо сказав Єремія: "Лукаве серце людське", а "ми всі діти одного чоловіка".[18]

— Око Прірви подивилося на тебе, Павле, — сумно сказав Созонт. — Ось тобі Псалтир. "Визволь мене від людини лукавої та кривди". —

"Визволь душу мою від губи неправдивої". — "Не дай прихилитися серцеві моєму до слів лукавих". Решту хай тобі скаже наш євангеліста Михайло. Скажи, брате!

І я сказав:

— "Визволи нас од лукавого". — "Рід лукавий та перелюбний шукає собі ознаки, та ознаки йому не дадуть". — "До кожного, хто слухає слово про Царство, але не розуміє, приходить лукавий і краде посіяне в серці його; це те, що посіяне понад дорогою. А посіяне на кам'янистому ґрунті — це той, хто слухає слова і з радістю зараз приймає його, але кореня в тому нема, тому він непостійний".[19]

— Два поняття, брате Павле, змішуються: лукаве в людині і лукавий.

— Вважаєш, це і є Око Прірви, брате Созонте? — спитав я.

— Це один із його позирів у людську душу, — сказав Созонт. — Хай береже нас од того Господь!

— Амінь! — сказали ми з Павлом.

Созонтова проповідь освіжила й освітила наші розуми, і ми позасинали, нічого не домовляючись на цю ніч, ніби забули сказане нам карликом Мусієм.

І приснилося мені, що сиджу за столом над аркушем пергамену, а на столі розкладено лінійки, пензлики різної грубизни і пуздерка з усілякими фарбами, і малюю я Око Прірви — прозористу кулю із лискучим, білястим тілом та криницею зорка у ньому. І в тій кулі намалював я два соснові дерева, власне, стовбури і Микиту Стовпника на них, у якого замість рук кажанячі крила, і рветься він злетіти, тоді як ноги його прив'язані до стовпів шнурами. І намалював я в Оці тому Кузьму, якого поїдає небачений звір-змій, і болотяного вовка із очима,

що палають двома вогнищами, а в пащі його розверстій застряг карлик Мусій, розпачливо схопившись за вовчі зуби й видираючись із пащі. Намалював я десятки уломних та почварних, котрі танцюють, обійнявшись із такими ж жінками, а серед них вродливицю із бичем і з горошиною в утробі, з якої буйно в'ються стебла, складаючись в образ дитини. Намалював я довкола неї шестеро юнаків, сплетених руками, намалював хробака із діамантом на голові, що розсипав сяйво, і намалював ще одного юнака, який несе на плечах дебелого воїна, намалював матір Микитину Катерину, що завмерла в пієті, звівши руки, із кровоточними слізьми на щоках, та жінку із змією в череві. Намалював Олену Пулявську як нову Єву, котра тримала в руці не яблуко, а проросту горошину, і горошина та мала обличчя Микити. І обвів їх усіх довгим тілом змія, а замість голови у змія з'явив людського черепа. І все те в прозорому тілі Ока ворушилося, здригалося, рухалося, ніби не малюнок це був, а жива картина. Чогось іще бракувало у ній, і я намалював Павла у той час, коли його тіпала падуча його хвороба, і вона ним справді затіпала. Тоді намалював приліпленого до круглого бока Ока Созонта-диякона із ножем у піднесеній руці, а коли це вчинив, Созонт почав бити й різати ножем блідаву стінку Ока, і з місць ударів та прорізів почала сочитися кров, а то й литися потоком. І збиралася та кров на дні Ока у кругле озеро, і в тому озері я намалював другу зіницю, в якій застрягла скабка, схожа на татарську шаблю. Зрештою, зробив Око головою до юначого тіла, вдягненого у полотняну хламиду і взутого в личаки з онучами, обкрученими липовим ликом.

Довго розглядав цю чудну картину і раптом збагнув, що одного із дійовців цього видива не зобразив, і дійовець той, звісна річ, був я сам. Зрештою, черв'як із діамантом на голові — чи ж не я?

Мене хтось торсав. Розплющив очі, наді мною схилився Созонт-диякон.

— Брате Михайле, прокинься, — зашепотів він. — Уже пора!

— Пора до чого? — спитав.

— Подивитися, про що вістив карлик Мусій. Я зачумлено сів.

— Павла будитимемо? — спитав.

— Ні, він зморений, хай поспить.

— Чи ж треба нам те дивитися, брате Созонте?

— Треба, — твердо мовив Созонт. — Для того ми сюди й прийшли.

— А може, ліпше, — прошепотів я, — залишити їх у спокої? "Є Бог — суддя на землі".[20] І в Еклезіасті сказано: "Судитиме Бог справедливого і несправедливого". І в Матвія: "Не судіть, щоб і вас не судили"?

— Не для суду ми сюди прийшли, брате Михайле, — прошепотів Созонт, — а тому, як сказано в того-таки Матвія, і Христова це наука: "Допусти це тепер, то так годиться нам виповнити всю правду". І там-таки: "Блаженні голодні та спрагнені правди". Немає, брате, — він говорив це свистячим шепотом, — нічого випадкового у світі. Коли Бог нас сюди привів, виповнимо його волю.

І я впокорився. Вибралися ми на стежку і, сторожко при слухаючись, рушили до загорожі біля стовпа. Стояла навколо тиша. Біля самої загорожі бовваніла світла постать, і ми сховалися за стовбурами. Чекати довго не довелося: на стежці почулися легкі кроки. За мить вигулькнула жіноча постать — була то Марта. Пішла просто до охоронця воріт, місяць обливав їхню полотняну одежу, тож обох було добре видно. Щось поміж себе пошепотілися — Марта подалася через двір до хатини. В хатині світилося, але віконні засувки були зачинені.

Розхилилися двері, струмінь світла впав на землю.

Марта зайшла, двері зачинилися.

Ми вже хотіли податися вздовж загорожі, щоб наблизитися до хатини, коли побачили, що зі стовпа на драбині хтось спускається. Чоловік був у такій же хламиді, він підійшов до воротного — місяць освітив пелехате лице. От же, це був сам Микита. Щось перемовилися з воротним, і Микита майже побіг до найближчих дерев, тобто майже туди, де заховалися ми. Закоцюбли, притулившись щільно до стовбурів, — я злякався, що Микита нас викрив. Але той присів зовсім близько біля нас під кущем, і ми почули звуки, які видає людина, коли справляє велику природну потребу. Потім Микита підхопився й подався назад до воріт.

— Закопай! — почули ми хрипкий голос.

Воротний узяв з-за воріт лопату й пішов до куща. Микита тим часом подався до хатини. Відчинилися двері, світло яскраво освітило пелехату голову й полотняну одежу.

Воротний біля куща орудував лопатою. Потім пішов до воріт і відніс лопату до хатини. Ми використали цей момент і, скрадаючись по затінню, подалися вздовж загорожі до хатини. Упали на землю, бо з хижі вийшов воротний і знову подався до вийстя із загорожі. Коли ж він став на своєму місці, поповзли далі. Хатина стояла майже біля загорожі, але побачити чи почути, що в ній робилося, було годі. Неясно чулися голоси. Ми лежали досить довго, аж знову відчинилися двері, вийшла Марта, рушила до воріт, перемовилася з воротним й подалася стежкою назад до жіночого табору. По тому вийшов Микита, також підійшов до воротного, а потому поліз драбиною на стовпа. Невдовзі з'явився один із Микитиних учнів, здається Євагрій, і змінив вартового. Світло в хатині якийсь час світилося, а зрештою й погасло. Більше тут нічого не могло відбутися, і ми відповзли до дерев, а звідсіля подалися до місця своєї ночівлі.

— Чи вони там вечеряли? — спитав я.

— Звісно, — мовив Созонт. — Не відаю, чи помітив, брате Михайле, що всі ті історії, якими нас бавили, також книжні.

– І про болотяного вовка?

— У житії Симеона Стовпника — не вовк, а пард.

— А Олена Пулявська з чоловіком?

– І те все звідти, тільки без горошини. Горошина — це з казок людських — про Котигорошка.

— Отже, пристосували книжні оповіді до тутешнього життя?

— Саме так, — мовив Созонт і тихо засміявся. — А тепер спимо.

Але я заснути не міг. Мені чомусь здалося, що Созонтова радість не зовсім добротлива, більше того, певною мірою лиха. Подумалося, що диякон нагадує мисливця, який женеться за звіром не тому, що його змушує до цього голод, тобто потреба тіла, конечна для людини, і не тому, що цей звір хоче його загризти або чинить йому якусь шкоду й прикрості, — жене мисливця пристрасть того звіра загнати і знищити, адже звір має силу меншу за силу його. Відтак жене мисливця захоплення ловця, а це значить — убивці, і немає йому діла, що пізнає при цьому гонений ним звір. Під цю хвилю я повторив подумки слова Павла про те, що дії цих людей, між яких потрапили, можна зрозуміти не лише з осудного, а з доброчинного боку. Так, вони творять байку життя; як кожна байка, вона не цілком істинна, але треба зважати й на те, що й сама байка починає творити їх, тобто, створивши байку життя, вони починають жити не за своєю волею, а так, як велить чинити їм вона. Піднялися на чин вищий можливостей людської природи, отже, вигаданий, адже людина вище за себе скочити не може, відтак потрапили у сильці, які самі ж розставили, рова, якого самі викопали, тобто змушені перетворитись у книжників та фарисеїв, котрі говорять

одне, а роблять інше. І це стало їхнім про кляттям, бо чудово віддають: суперечать Божій волі і людському, визначеному Господом, призначенню, а це значить, що Бог, якому віддали себе на службу, їх не помилує, а вкине в Око Прірви, отже, тим самим почали творити самі собі пекло. Втікаючи від Ока Прірви — світу цього, — стали творцями нового Ока Прірви й почали йому служити, як язичницькому ідолу, ревно того ідола охороняючи і стоячи біля нього, як пси на прив'язі. Але цим вони себе прирекли, бо відають, що Ока Прірви, ними створене, пожере рано чи пізно їх самих. Диякон Созонт добре це розпізнав і зрозумів, але він не бажав цим людям співчувати, а отже, не прагнув їх спасти. Був захоплений ловами, мчав за ними з роздути ми ніздрями, радів, що збагнув їхню облудність, викрив її і готовий щохвилини всадити в свою жертву уявного ножа чи списа; отже, викриваючи зло, сам пробував у злі, а це значить — в Оці Прірви, тобто сам ставав приречений, хоч був переконаний, що його байка про власну істинну судотворність таки істинна, отже, вивів себе вище призначеного людині. Саме це мене й жахнуло.

Було мені від цих думок тривожно й печально на душі, бо вже знав: ця мандрівка не вилікує моєї душевної немочі і не наповнить тіла вогнем, яким горів, коли творив Пересопницьке Євангеліє, і то з простої причини: щоб палити в собі високе духовне вогнище, треба мати цільність душі, а вона в мене розколена, ніби глек. Біда моя в тому, що я почав боятися облудності творчого знесення, а отже, до знесення ставав нездатний. Через це подумалося мені: чим би була людина, коли б відмовилася від творення байок? Чи могла б відтак знестися вище худобини, чи пізнала б Господа, коли навіть її Господь часто також одна із її байок. Адже творення байок — це також творення, все ж народжене має жити і вимагає живлення. Суть, очевидно, в тому: як вона живе і чи, виходячи за межі свого призначення, добротворить? Коли ж не добротворить, то чи варта признання, а коли добротворить, чи істинне її добротворення? І як пізнати мірило добротворення, щоб мати остереження і не створювати в цьому світі очей прірви? Саме тут і потрібен нам, подумав я, Господь. Не вигаданий і намислений, а той, котрий твердо нас по своїй вузькій путі проведе. Отже, його непотрібно

умостроїти, а пізнавати ясною, відкритою душею. Тоді він і знайде в нас посудину, аби покласти в неї часточку своєї таїни. Але посудина душі для того має бути приготована. І я спогадав: немає істинної й неістинної віри, залежної від обрядів та служб, тобто гри в цю віру: чи східна вона, чи західна, чи в сектах, хоч би таких, як ці симеоніди, чи навіть магометанська, чи будь-яка інша, має значення тільки віра й невіра, бо кожна віра істинна, а невіра — неправдива; має значення лишень ота таїна, котра є чи її нема в людській душі. Я знав, що ці думки не швидко зважуся проголосити, бо ті, для яких віра — гра в обряди, прокленуть мене і зневажать, але в ту ніч вони, ці помисли, в мені проросли, і я був переконаний, що не було в них лихоносності, бо на терпимості засновувалися, а лихоносність з'являється там, де вершить нетерпимість.

Уже ледь-ледь почало світати, коли почув звідтіля, де розташований жіночий табір, якийсь галас і лементування. Турсонув Созонта-диякона, і він відразу ж сів на землі.

— Боюся, чи не зловлено нашого карлика Мусія, — сказав.

— Що сталося? — підхопився Павло.

— Спи, спи, брате, — мовив Созонт. — А ми підемо по дивитися на маленькі нічні розваги.

— Які розваги? Що відбувається? — не міг отямитися Павло.

— Одна із містерій цієї ночі, — сказав Созонт, устаючи. Ми вийшли до стежки, — до речі, й Павло рушив із нами, — і почули від табору дивний стукіт, начебто били в тимпани, але глухіше. Стукіт наближався, тож ми зійшли зі стежки і стали за деревами. І в блідому, розрідженому ранковому повітрі побачили юрбу, яка, ніби отара, сунула стежкою.

Попереду ступав карлик Мусій, поруч ішла із походнею[21] проява з величезною головою на маленькому тулубі й іще коротших ніжках; за ними потоком сунули уламні й почварні жінки на чолі з карлицею, очевидно, Мусієвою жінкою. Марти видно не було — уломні та почварні жінки йшли без своєї сестри-наставниці. Всі, за винятком карлика Мусія, карлиці й тієї, котра несла походню, тримали в руках дерев'яні мисочки, з яких їли, і колотили в них ложками, звідси й походив той тимпанний звук. Почувся тріск, крізь кущі до стежки продиралися уломні й почварні чоловіки, ставали, як оце ми, й дивилися.

Ми приєдналися до походу, вийшовши на стежку; коли пропустили жінок, за нами на стежку вилізли уломні й почварні чоловіки. Похід дійшов до воріт загорожі, тут уже стояли всі шестеро учнів Микитиних, хатка самого Микити на стовпах була безмовна і ніби топилась у тумані, круглий отвір на вході також затулено.

— Зловили вшетечника і врізали йому полу,[22] — почувся вискучий голос, хто говорив, не було звідси видко.

— Я не вшетечник, а прийшо-ов до-о сво-оєї жінки, — заверещав Мусій. — Усі знають, що-о це мо-оя жінка, от!

— Хай його судить святий! — вискуче озвався голос.

— Святий нікого не судить, — сказав голос Антонія. — Святий за всіх молиться і благає Бога, аби зглянувся на ваші гріхи й хвороби.

— Тоді судіть вшетечника ви! — заверещав голос.

— Я не вшетечник, о-от! — крикнув карлик. — Прийшо-ов до своєї жінки, о-от!

— Хто може посвідчити, що це твоя жінка? — спитав Антоній.

Зависла глуха тиша.

— Всі це знають! — закричав карлик. — Я всім це казав!..

— Всі знають, бо ти казав, — мовив Антоній. — Але ніхто не був на твоєму весіллі і ніхто не бачив, як ти вінчався, чи не так, Мусію?

— Мо-оя жінка по-освідчить, о-от! — крикнув карлик. — Хай скаже!

У цілковитій тиші, яка постала, почувся кволий, якийсь цвілий, тонюсінький голосок, який, однак, був добре чутний.

— Прийшли сюди Бозі молитися, а він, цей Муська, стидомирник і лізе до моєї тютьки.

— Чи ти його жінка? — спитав Антоній.

— Він хоче, щоб я була його жінка, то я й не знаю. Лізе до моєї тютьки, а я прийшла Бозі молитися.

— Хіба ж ти не моя жінка? — заверещав карлик Мусій.

— Ге ж, ти казав, — мовив голосок, — і ліз до моєї тютьки зі своїм стидомор'ям. А я прийшла сюди Бозі молиться.

— Суди себе сам, Мусію, але між нас тобі місця нема, — сказав Антоній. — За вшетечників святий не молиться.

І на те слово вдарили в дерев'яні тарілки ложками уломні та почварні й розступилися раптом, звільнивши стежку, по якій пішов, по-дитячому плачучи, карлик Мусій, а за ним великоголова істота із походнею, за ними — карлиця з блискучими очками й усміхнена.

— Попереджав же я тебе, Мусію, — сказав Созонт-диякон, коли карлик проходив повз нас. — Чому не послухав?

— Бо-о во-она мо-оя жінка! — схлипнув карлик. — Але во-она вже мене не любить, о-от! І зрадила мене, сучка і блядь.

— Я не сучка і не блядь! — обурено випискнула карлиця. — Я прийшла сюди Бозі молиться, а не на те, щоб ти мені дюдьку совав. Вшетечний пес!

Тоді ще більші сльози покотилися карлику по щоках, по хилив голову й пішов далі. Тепер задніми стали передні й двинули за ним. Ми рушили слідом, а за нами поплелися уломні й почварні чоловіки, жінки лишилися позаду, всі били ложками в дерев'яні тарілки, і від того весь острів наповнився сухим і тривожним стукотом. Процесія рушила в бік Ока Прірви; я озирнувся, але не побачив Микитиних учнів, вони залишилися біля стовпа, так само не було тут і Марти.

— "А намісник спитав, — проказав Созонт слова з Євангелія від Матвія: — Яке зло він зробив? Вони ж зачали ще сильніше кричати й казати: "Нехай розіп'ятий буде!" І як побачив Пилат, що нічого не вдіє, а неспокій ще більший стається, набрав він води й перед народом умив свої руки".[23]

— Не богозневажай, брате Созонте, — мовив Павло. — Чому рівняєш цього карлика до Христа?

— Бо Христос, уподібнивши себе до знедолених і відкинутих із невинно убієнними, взяв свою долю.

— Але Христос був царем, і Пилат це визнав, — мовив Павло. — І не був він невинно убієнним, а постраждав за проповідь своєї науки.

— Це так і інак, брате Павле, — сказав Созонт. — Мовив Ісус: "Коли б знали ви, що то є: "Милості хочу, а не жертви", — то ви б не судили невинних".

Нарешті похід дійшов до Ока Прірви і я, побачивши цю дивну заводь чи озеро, знову вразився: було воно правильноокругле, білясте по боках, а посередині темнів, ніби зорок, менший округ, темний, брунатний.

Усі поставали на березі, який тут увігнувся, кругло врізаючись в острів, карлика Мусія розв'язали, і він почав розтирати собі руки. В тарілки вже не били ложками, зависла тиша. У цей мент на сході розкололося небо й запалало засвітившись — полилося жовте світло. Від озера курілася пара, ніби диміло, підіймаючи сірі пасемка. Сонце ще не зійшло, але цей мент надходив.

— Чи підеш зі мно-ою, жінко-о? — спитав карлик.

— Фі! Тра ти мені дуже! — закопилила носика карлиця.

— Я зара вам до-окажу, що-о во-она мо-оя жінка! До-окажу! — заволав карлик Мусій. — І перейду О-око Прірви о-от! І нічо-о мені не станеться!

Стояла глибока тиша. І я вразився, поглянувши на істот, котрі стояли, — були вони по-особливому почварні; можливо, від цікавості, яка запалила їх. І подумав із болем: що робимо тут ми, серед цих нещасних, і чому треба було нам тут опинитися? Що шукаємо й хочемо знайти? Чому прийшли до цієї заводі, чи не з недоброї, як у цих уломних та почварних, цікавості? Тоді чим різнимося від уломних та почварних? Книжництвом та фарисейством?

Карлик Мусій знайшов палицю і сміливо ступив у воду. І, як тільки це учинив, десятки ложок ударило в дерев'яні тарілки; під цей супровід карлик повільно просувався по невидимій у воді стежці. І я помолився

щиро й пристрасно Богові, щоб уберіг цього чоловічка, адже вірив: невинний він, а зрадлива карлиця і справді була його жінкою. Вона ж стояла спокійна й байдужа, вередливо скрививши губи й трохи похиливши набік голову; хто зна, може, вона, як кожна самиця, сподівалася, що її самець переможе і стане достойний її? Тим часом карлик занурився по груди, палицею він намацував стежку. Тоді я згадав, що в найглибшому місці, саме там, де пропав співподорожанин наш Кузьма, вода доходила нам до пахов — карлик же це місце, коли не вміє плавати, не перейде, буде йому з головою; зрештою, коли б і вмів плавати, то, зірвавшись зі стежки, чи зміг би її потім відшукати, а отже, чи матиме силу допливти до супротилежного берега?

Мусій заглиблювався все глибше й глибше і вже майже дійшов до темного кола посеред заводі, вже стриміла над водою тільки його голова, коли ж раптом та голова заверещала дико і в мент зникла. Відтак юрба, що стояла на березі, набрала повні легені повітря й гукнула в один голос:

— У-ї-ях!

І пішли по плесі кола, докотилися до берега, біля якого ми стояли, і вдарились об нього із сплеском.

Тоді карлиця впала навколішки, схопилася руками за волосся, рвонула й заволала:

— Ой Боженьку, чому ти його від мене забрав, я ж тобі за нього молилася? Він був мій чоловік! Він був мій чоловік!

І заревла болючим, трубним, тваринним гласом.

Уломні й почварні стояли із розсвіченими на страшних лицях усмішками і натхненно гатили ложками в дерев'яні тарілки.

У цей час на сході з'явилося сонце. Величезне, кривaво-червоне, в оранжевому ореолі, залите кров'ю щойно вбитої ночі.

Розділ вісімнадцятий,

у якому переповідається ранкова казань Микити і про те, як він з нами бесідував

Ми повернулися на місце осідку, я був вражений до глибини душі, Павло осмутнілий, а Созонт цілком спокійний. У цей час прозвучав перший півнячий крик.

— Де вони тримають півня? — спитав Павло.

— У хатині чи на стовпі в хижі, — сказав Созонт. — Ми острів переміряли і ніде не знаходили місця для півня чи його самого. А може, це кричить півнем сам Микита?

— Жартуєш, брате? — сказав Павло. — Крик як у справжнього.

— Ніяких жартів, — поважно відрік Созонт. — Голос увіч лише від загорожі, але ніби з висоти. Людина легко наслідує півнячий крик. Коли б Микита тримав у себе справжнього півня, мав би з ним клопіт, мусив би його годувати й прибирати за ним, півень міг би вирватися на волю. Але чого не знаю, того не знаю — вірю лише твердим і вивіреним речам.

Я знову подумав: скрізь і в усьому Созонт залишається правником-вивідувачем чи розшуковцем. Бог йому такий талант уділив, і це річ конечна.

Ми лягли на устілля, бо ще було вельми рано, я ж мав цілком безсонну ніч, тож, хоча був уражений усім баченим, запав у твердий сон без сновидінь, ніби в чорну яму провалився, і вивів мене з тієї ями Созонт, розторсавши.

— Вставай, брате Михайле, — сказав. — Уломні й почварні вже йдуть на казань.

У цей час удруге заспівав півень. Голова мені паморочилася, але я скочив на ноги, і в грудях заколотилася якась сіра бовтанка, очевидно, від пережитого.

— Скажи, брате Созонте, — мовив Павло, який усе ще був смутний. — Чи з цього острова єдина стежка — через Око Прірви?

— Чому думаєш про це, брате? — спитав Созонт.

— Гадаю, нам треба звідси якнайшвидше вибиратися, — проказав Павло. — Що сподіваємося тут знайти?

Часом з Павлом ми думали однаково: це питання і я задавав собі раніше.

— Селяни переходили через Око Прірви, — мовив Созонт. — Але казали, що розбійник пробрався на острів інакше. Принаймні на цій стежці, якою ходять усі, стояла їхня сторожа. Але самі селяни іншої стежки не відають, хоч казали: віщали старі люди, начебто давніше була стежка друга. Але тією стежкою давно не ходять, бо небезпечніша цієї, знаної.

— Отже, ми цілком у волі Микитиних учнів? — спитав Павло.

— Цілком, — мовив Созонт. — Надія наша, що вони подорожніх у себе не затримують.

— Тоді треба бути обачними, — сказав зітхнувши Павло. — Бо інакше нас чекає та ж участь, що й Кузьму, і карлика.

— Радий, що ти до цього додумався, брате, — м'яко сказав Созонт. — Сьогодні запишу все, що розповідали про Микиту та його чуда, прочитаю чи дам прочитати написане учням Микитиним, і завтра рушимо в дорогу.

— Тривога мене посіла, брате, — зітхнув Павло. — Так, як це в Єремії: "Ой утробо моя, ти утробо моя — я тремчу, біль серце стискає мені, і тріпоче мені моє серце, бо вчула душа моя голос сурми".

— Смерть карлика тебе вразила, брате! — мовив Созонт. — Моє серце спокійне.

— А в тебе, брате Михайле? — спитав Павло стурбовано.

— Те саме, що і в тебе. Коти в душі скребочуть.

— Тоді хай допоможе вам казань святого Микити, — сказав Созонт, і на обличчі його з'явилася звісна нам півусмішка. — Пора вже йти!

І він упевнено рушив на стежку.

Довкола загорожі було вже повно уломних та почварних, але тільки чоловіки. Вони розступилися перед нами, і ми підійшли до воріт, біля яких стояв Георгій, решта учнів збилася гуртом біля загорожі, звівши голови до хижі на стовпах. Двері там й бічні заслони були підняті — ми бачили в просвіт Микиту, який стояв спиною, вряди-годи зводячи руки — молився. Ми привіталися до Георгія, проказавши славу Христу, він чемно відповів і розхилив перед нами ворота, запрошуючи ввійти.

— Ставайте позад учнів святого, — тихо сказав, що ми й учинили.

Микита став у проймі дверей, і ми уперше побачили його явно на світлі. Був у брудному, подертому хітоні, крізь дірки прогляда худе, аж чорне, тіло. Ноги босі і також майже чорні, лице й голова заросли

буйним волоссям, більше сивим, як чорним, було воно скуйовджене і збите в ковтуни, бо ніколи не розчісувалося. Очі, глибоко загнані між те волосся, жаріли вогнем, ніс — широкий і плескатий.

— Знаю, що сьогодні сталося, — мовив Микита сильним, хоч і хрипким голосом. — Тому скажу сьогодні казань про любов.

Любов подвійна є: Христова і людська, до Бога і до речей чи до плоті — ці дві з'єднатися не можуть, діти мої, за словом Господнім: "Ніхто двом панам служити не може, бо одного буде любити, а другого занехаїть" або за Апостолом: "Любов плотська — ворожнеча для Бога". Любов до речей — це корисливість, любов до плоті — це похітливість. Отож ненавидьте плотську любов, як і себе, і світ, і речі його, інакше Бога не утримаєте, не збережете і не знайдете. Плотолюбці своєю любов'ю Бога ненавидять, а де є ненависть, ворожнеча там пробуває; світолюбці Бога також ненавидять, бо світ — це утілення диявола, від якого треба тікати і ненавидіти якого треба. Красолюбці Бога ненавидять, бо краса є одежею тліні, а де тлінь — там мерзота. Хто плоть любить, од Божих заповідей віддаляється, хто ж люблений є Богом, мусить відректися світу, краси, майна, речей, дому, родини, батька й матері, дітей своїх, а в першу чергу жінки — посудини дияволової, бо, плодячи дітей, ви погній творите, а не до Бога наближаєтеся. Бог хоче не життя світові, а смерті, отож смерть любіть, смерть плекайте і вчіться однієї науки — науки красно вмерти. Є ж бо смерть від Бога як покара нам і початок суду над нами, тими, що душу зітлили, а є смерть у Бозі, яка несе нам радість, звільнення від тлінного в собі, тіла гнилого, і вихід у вічну радість та щастя, бо така душа тільки радується, яка приступає до Бога. Отож умирайте, діти мої, вмирайте в Бозі, і нехай світ гнилий і проклятий навіки помре, тоді повернеться людина, вигнана із раю, тобто з вічного у тимчасове й тлінне, із царства гниття у царство нетлінне, те, звідки була вигнана. Отож хто повертається до світу, як пес на свої блювотини, наругу чинить Богу, який розіп'явся за нас, показуючи людям істинний шлях у смерть й подаючи науку вмирання, щоб нам співрозпинатися разом із ним. Бо тільки хто із ним співстраждає, хто прийняв його науку як умерти, хто

вибрав смерть, відкинувши принади світу, той із ним возцариться — в ньому життя наше, він є похвала наша, він є голова наша, для нього вмерти — знахідка і щастя. Отож умирайте для світу щогодини, щоднини, щомісяця і щороку — оце і є дорога до Бога, а смерть — провідниця до нього. І як не можна без провідника пройти через Око Прірви, так не можна без смерті дістатися до Бога, який нас чекає і від нас одного сподівається, щоб ми ступили на цю стежку, тобто пішли у смерть зі смертю, прокляли світ і все блискуче у ньому і так утекли від предковічного людського первогріха. Смерть любіть, діти мої, не життя, не думайте, як вижити й напоїти своє тіло, бо воно вам ворог, а смерть — благодійниця ваша, коли є провідником вашим по вузькій стежці через Око Прірви, бо той, хто любить світ, а не Бога, пожирається тим Оком і ніколи на обітований берег не перейде. Пожирає, діти мої, його звір дивний, небачений, рогатий, зубатий, ротатий, пожирає із тлінним тілом та ущербним духом — цієї смерті стережіться й уникайте, бо вона у Прірву веде, а не на Спасенний Берег, де вас чекає з ангелами й архангелами, і з праведними та святими Господь наш великий, який любить лише тих, хто проклинає цей безумний і жахкий світ, Прірву, де і сонце — тьма, і при місяці — пагуба. Коли ж тут уподобимося бідності, смиренню навчимося і послушанню, і співстражданню Богові і коли відійдемо від світу цього, у славі й царстві його будемо, бо не можна трудитися на Бога й мамону, і чим хто переймається, на того й працювати буде. Коли ж до Бога любов'ю переможені ми є, Божі робітники ми є, від нього-бо мед приймаємо у вічному житті. Коли ж віддамося голосу плоті й корисливості, плоть же дамо пристрастям, пристрасті кинуть нас злоначальнику-ворогу, із ним буде мзда вічна тим, що в геєні йому працюватимуть. Амінь!

Микита вклонився всім низько й величаво завмер, задерши бороду.

І всі уломні, й почварні, й Микитині учні набрали повні груди повітря і гукнули в один голос:

– І-ї-ях!

— А тепер, діти мої, — сказав м'яко Микита, — ідіть хто хоче й моліться Богові, а я розмовлятиму з новоприбулими, яких Господь послав до мене і які шукають у мене помочі на духовні біди свої й напасті. Хто хоче послухати — залишайтеся.

Микитині учні зрушилися, залишився Теодорит з Антонієм, і Георгій біля воріт як чатовий, решта пішли до хатини. Уломні й почварні однак стояли так само непорушною стіною.

— Виходь перший, брате Павле, — сказав Антоній, — бо найбільше потребуєш помочі святого.

Павло вийшов й опустився на коліна.

— Святий отче, — сказав Павло, мучить мене падуча хвороба. Відмовляли мене отці Скиту Манявського в Карпатах і святі отці печерські з Києва, але не покинула мене болість і в дорозі до тебе вдарила, а раз тут, біля твого святого місця.

— Чи тілесна твоя хвороба, чи біс живе у тобі? — спитав Микита. — Маєш знати, бо тебе вона й мучить. Коли тілесна, не шукай у мене ліку, не оздоровлюю я тіла, яке на смерть призначене, — гріх його лікувати. Оздоровлюю душу, щоб не була ущерблена, а зцілилася й удостоїлася з радістю прийняти смерть тіла в ім'я Господнє.

— Це знаю природи недуги своєї, — сказав Павло. — Коли б'є мене, безмисельний і безпам'ятний стаю.

— Тоді це біс оселивсь у тобі, — пророк Микита.

— Чому ж не прогнали його святі отці скитські та печерські?

— Бо хочеш тіло уздоровити, не душу. Уздоровити ж душу можна тільки в один спосіб: згодитися на смерть тіла, а отже, й біса. Бо

найбільший біс у нас — це і є тіло. Вбивай цього біса, а я помолюся за тебе. Коли ж хочеш, щоб дух твій залишався із тілом щеплений, змирися й чекай, поки той біс не потягне тебе у геєну.

— Отже, радиш мені вмерти, святий отче? — з жахом спитав Павло.

– Із Божим іменем на вустах, приготувавши себе, щоб відчувати радість од того, що вмреш, а не жах. Жах перед смертю — це меч у руках біса плоті. Коли ж запрагнеш смерті, спасешся, і Бог тебе зцілить від падучої, забравши у вічні чертоги. Відійди від святого місця і розмисль. Зцілювати себе чи губити маєш сам.

— Хочеш, щоб покінчив самогубством, як карлик Мусій?

— Карлик Мусій не покінчив самогубством, його забрало Око Прірви, звідкіля він і пішов до геєни. Самогубство — гріх для християнина, бо життя тобі має забрати той, хто його дав, тобто Господь. Умри не накладаючи на себе рук. Навчися святому мистецтву вмирати і вмирай у Бозі, не від Бога.

Павло був уражений і зрушений, я це побачив, коли по вернувся обличчям до нього. Очі його розширилися й синьо палали, а обличчя стало червоне, як буряк.

— Тепер іди ти, брате Михайле! — сказав Антоній. Я виступив наперед, а тоді уклякнув.

— У мене недуга інакша, — сказав я, — і не відаю, святий отче, чи й недуга це. Але, очевидно, недуга, бо сум'ятить.

— Коли сум'ятить, сидить у тобі біс. Говори! — сказав Микита.

— Спершу у Двірцях, а тоді в Пересопниці переписував я Євангеліє, щедро оздоблюючи кожну сторінку орнаментами й творячи чимало й

малюнків, і, коли чинив цю роботу, більшого щастя й задоволення не мав. Люди, котрі бачили мою працю, казали: немає від неї ліпшої й досконалішої, і багато років вона в мене забрала. Кожна літера чотирьох Євангелій переписана мною, а кожне речення осмислене й продумане, бо перекладав я на просту мову, аби наблизити до розуміння Святого Письма наш люд. З ранку до вечора, щодня, крім свят та неділь, працював я богонатхненно і щодня відчував, що Бог наливає мене творченосною силою. Усе вміння та вправність уклав у це творення і щодня горів, ніби свіча. І от завершив роботу й поїхав до Житомира, щоб почати переписувати інше Євангеліє, тобто іншу почав писати книгу. І тут відчув страшне: хист мій пропав, а свіча погасла, і став я цілком до роботи нездатний, а без свого рукомесла та художества що я у світі?

— Гріх твій у тому, — гостро сказав Микита, — що по любив красу світу і служиш цій мамоні, а краса світу — один із найулюбленіших бісів диявола. І, хоч писав ти Святе Письмо, не Бог палив твою свічу, а диявол — Святе Письмо не потребує краснописання, пишних малюнків та орнаментів — воно велике й красне змістом своїм, і цього для нього досить. Бог знищив, як міль, привабність людини, бо "кожна людина направду — марнота", як сказав Давид. "Не жадай краси в серці своїм, і тебе хай не візьме своїми повіками", — сказав Соломон. Краса — це тіло, не дух, а "всяке тіло — трава, всяка ж слава — як цвіт польовий, трава засихає, а квітка зів'яне, як подих Господній подує", — сказав Ісая. "Хто по кладається на красу, — сказав Єзекиїль, — той стає розпусним через славу свою і виливає розпусту в кожного перехожого". Той, хто творить красу, будує собі підвищення, — так сказав Єзекиїль, — і розхиляє, як вшетечниця, ноги свої до кожного перехожого й побільшує свою розпусту. Мовив Господь до царя тирського: "Я проводжу на тебе чужих, насильників, і вони повитягають мечі на красу мудрості і зневажать красу твою".[24] І знову Єзекиїль: "Стало високим твоє серце через красу твою, і кинув я тебе на землю". Радуйся, а не сумуй, брате, що Господь уздрів твою звабу й умертвив твою руку і око, які служили дияволу, — він зглянувся на тебе. Радуйся з того, що ти став без свого рукомесла та художества нічим у світі, бо так до Бога наблизився. Рукомесла й художества — вигадки світу, а що світ проклятий, то й вони

прокляті. Слава Богу за те, що увільнив тебе від цього, думай про нетлінну красу покірливого духу, а не про красу творену. Прикрашав ти Святе Письмо, а тим самим тлінним вічне вдягав, і роки свої, і дні мамоні у пащу кинув. Отож май надію і йди по вузькій стежці через Око Прірви, на яку Господь тебе поставив, — перейдеш, коли на нього уповатимеш.

І він скерував перста у той бік, де було Око Прірви.

Слова його впали на мене як удари молотка, зовсім притлумивши й запаморочивши. Очевидно, лице моє було таке ж, як у Павла, бо я побачив на обличчі Созонта півусмішку. Став біля Павла й уздрів, що той і досі червоний, як буряк. Паленіло лице і в мене, всі думки й помисли змішалися, і дивний трем побивав тіло — була в словах Микитиних якась нещадна, несамовита, разюча й побиваюча сила, та й не дивно, адже не своїми словами мене убивав, а словами Святого Письма. І я вже не думав, що я робак із діамантовою головою, як малював себе уві сні, вже знав напевне — робак я з головою робака, а ще й до того такий, на якого наступив окутий залізом чобіт. І цілком незалежно від своєї волі я заплакав.

— Тепер іди ти, брате Созонте, — сказав дзвінко Теодорит. Созонт виступив наперед і вклонився Микиті, але не уклякав, як ми з Павлом.

— Не прийшов до тебе за ліком для душі, — сказав він рівно, — а з послушання. Доручили мені святі отці київські створити нові Четьї-Мінеї, щоб додати їх до "Патерика Печерського", якого маю переписувати. Тож за порадою святих отців хочу там розповісти й про тебе й викласти твою науку.

— Мені не потрібна мирська слава і не шукаю її, бо мирська слава — від диявола, не Бога, — понуро прогув Микита.

— Не для мирської слави хочу писати свої Четьї-Мінеї, — сказав Созонт, — а для науки християнському людові. Чи вважаєш, що й святе повчання — річ марна й світова?

— Коли б так уважав, — мовив Микита, — не промовляв би щоранку для вірних проповідей, хоч дехто вважає проповіді непотрібним привнесенням.

— А я прагну твої проповіді й житіє твоє рознести між християн, щоб звучали твої думки не перед кількома на цьому острові, а перед багатьма. Зрештою, коли не благословиш, то й не писатиму про тебе, для твого благословення сюди й прийшов.

— Чому маю тобі вірити? — спитав Микита.

— А чому маєш не вірити?

— Бо сказано у Псалтирі: "Марноту говорять один до одного їхні вуста облесні і серцем подвійним говорять".

— Продовжу твій візерунок, — сказав Созонт. — "Нехай підітне Господь уста облесливі Та язика чванькуватого тим, що говорять: "Своїм язиком будем сильні, наші уста при нас, хто ж буде нам пан"".

— Я сказав: "Кожна людина говорить неправду". "Горді вимишляють на мене неправду".

— "Ненавиджу всяку дорогу неправди". "Я неправду не навиджу й бриджуся нею".

— "Хто неправду говорить — загине", — сказав Микита.

— Ми побавилися візерунками із Святого Письма, а тепер до діла, — сказав спокійно Созонт. — Я записав розповіді про тебе твоїх людей, а більше твоїх учнів — сьогодні маю все те дописати. Коли не благословиш мого послушання, віддаю написане в твої руки чи твоїх учнів. Коли благословиш, сьогодні ввечері прочитаю твоїм учням чи хай вони самі прочитають, а коли бажаєш, прочитаєш і сам. Якщо побачиш де неправду, те ми з рукопису вичорнимо; коли захочеш щось додати, те допишемо. Ще раз кажу: не для похвали твоєї слави у світі все це чиню зі свого послушання, а для слави церкви, для овець тієї церкви й викладу твою науку. Хочеш цього — вчиню, не бажаєш — відпусти мене з миром.

Микита стояв якийсь час, пильно дивлячись на Созонта.

— Мудрого вибрали для послушання святі отці київські, — сказав нарешті. — Твоє писання звірити здолаємо, але, вийшовши від нас, чи не понесеш у світ кривомисля в тобі сокровенного?

— Маєш сумнів у своїй праведності, святий отче? — спитав Созонт. — "Пригадай-но, чи згинув невинний і де праведні вигублені", — сказав Йов. Коли б наніс на тебе огуду, не ти був би оганьблений і суджений перед Богом, а я. От же, коли праведний і певний того, не тобі боятися треба, а мені.

Микита знову задумався.

— Маєш рацію, — сказав. — Твори послушання, а учні мої, не я, хай тебе вислухають чи твоє письмо прочитають. Цього досить. Не може суддя сам себе судити, щоб у гординю не впасти. А тепер я втомився й помолитися хочу.

— Амінь! — сказав Созонт і відійшов до нас.

Микита ж відступив на середину хижі і завмер нерушний. Ми продовжували стояти, так само й Антоній, Теодорит та Георгій. Із хатини вийшли Симеон. Євагрій та Никифор і зупинилися біля Антонія та Теодорита, уломні й почварні також не зрушили з місця. Микита ж стояв звівши бороду, хоч неба не бачив — над ним була стеля.

Так минуло досить часу; Павло принаймні вже зміг трохи отямитися, бо не був такий червоний, так само і я, хоч і не мав ще сили протиставитися розумом словам Микитиним — для цього треба спокійнішого часу. Зрештою, ми могли піти звідсіля, але оскільки всі чогось чекали, то й Созонт-диякон, якого ми мовчки визнали за старшого, не рухався, отже, ми продовжували стовбичити серед двориська.

І тут побачили, що Микита здвигнувся й поклав поклона, я а ним другого, третього. Спершу робив поклони повільно, але чим далі, тим швидше. Я мимовільно невідь для чого рахував: уже було сорок поклонів, п'ятдесят, а він усе кланявся й кланявся, розгинався і згинався, наче не зі своєї волі це творив, а якась сила, подібна до тієї, що кидала у хворобі Павлом, корчила його. Й уже був Микита наче дзигаровий маятник і творився при тому одновимірний і визначений ритм — схилявся і розгинався, я вже нарахував до ста п'ятдесяти трьох, почало вже мені поколювати в шиї, дивлячись на стовпну висоту, а він хилявся й хилявся і ніби зовсім не втомлювався від поклонів, хить-хить вниз і вгору; вже я нарахував двісті поклонів й почав діймати мене подив: скільки зможе ще витримати? Сльозилися очі, а шию ломило — дорахувався до трьохсот десяти й мусив зупинитися, бо не сила стала рахувати. А він хилявся й хилявся, хить-хить вгору і вниз; я поглянув на Павла та Созонта. Павло був напрочуд смутний і не дивився вгору, а радше під ноги, а Созонт угору дивився і, очевидно, поклони, як і я перед цим, рахував. Але зрештою втомився і він, не втомився тільки Микита, хилявся й хилявся вгору і вниз — над нами стояло сонце й почало припікати; ми зустрілися поглядами із Созонтом, і я побачив його півусмішку, невідь-чому підморгнув мені, а може, підбадьорив, скоріше друге, бо невдовзі взяв Павла за руку й потиснув — таки підбадьорював.

А Микита хилявся й хилявся, згинався й розгинався, і не було кінця цим безконечним поклонам. Я озирнувся на уломних та почварних, вони були ніби заворожені. Дивитися на святого їм зручніше, бо стояли поза загорожею, отож не так задирали голову, як ми. Микитині учні вгору не дивилися, очевидячки, бачили подібне не раз, а стояли виструнчившись, як вояки, і мені, може, й грішно подумалося: тоді, коли я переписував у Двірці, а потім у Пересопниці Євангеліє, прикрашаючи його, чи не уподібнювався до цього відлюдника та стовпника і чи своєю безконечною на довгі роки працею не віддавав отаких одновимірних поклонів. Але була між нами й різниця — наслідок тих поклонів моїх, скуток я міг побачити в образі чудової книги, створення якої вважаю не своєю заслугою, а Божою, бо він мене надихав, про нього я думав у час роботи і його славив своїм художеством. А який скуток, подумалося мені, залишиться від Микитиних схилянь, хіба відіб'ються вони коротким зчудуванням у немисленних головах уломних та почварних чи в прибульцевих, наших, тож навіщо Микита чинить це й для кого? Щоб уразити Господа, який чи й потребує такого чину? Скоріше виказує свою вправність, те ж таки ним осуджене художество тим, що дивляться на нього, а коли так, то чи не для марнотної короткотривалої слави згинає себе й розгинає? Що ж Господу більше потрібно, думав я: діла наші добротворні, через які створюються плоди, з допомогою яких Господь підтримує життя на землі: плоди трави, зілля, дерев, комах, птахів, тварин і людей, плоди видимі й невидимі, тілесні й духовні, в основі яких зачаття подальшого добротворення чи бездільне порожнювання, отакі скомороші дивоглядні ігриська, скутком яких — марно вигнаний із тіла піт, який просохне, ніби роса? І чи бажає Господь, подумав я, щоб людина велике і всемудре творення світу нашого, творення своє зневажала, а життя бажала знищити в собі й навколо себе, і щоб мрією його стало перетворити землю у безживну пустелю? Тож кому Микита так безнастанно кланяється: живому Богові, творцю життя, чи янголу смерті, що все тлить та знищує?

А Микита хилявся й хилявся, згинався і розгинався, хить-хить туди й сюди, безконечно одновимірно. І мені раптом стало шкода його величезної сили й наснаги, яку скидає в Око Прірви, ніби хоче ту Прірву

загатити, закидає камінням своїх учинків та уявлень — чи не зі страху перед тією Прірвою те чинить? Відірвав цей нещасний свої ноги від землі-матінки, виніс на стовпа, гадаючи, що наблизиться у такий спосіб до неба, але його ноги все одно залишилися прикуті до дощок настилу на стовпах, і хай би ці сосни були в десять разів вищі, чи ж слабше, чи ж менше приростали до помосту мого ноги? І поклони, що їх продовжував ненастанно творити, чи не є це безнадійною спробою перебороти притягальну силу землі, щоб попрати свою природу і злетіти в небеса? Але кожен знає, що літати може створений до літання, а створений до повзання даремно силкується — не в природі це його. Може вибратися на сосну, може вибратися на гору, на найвищий її шпиль, але земля його все одно тягтиме до себе, бо й птах не може вилетіти вище того, скільки дозволяють йому крила.

І тут Микита зупинився. Стояв і важко дихав, як ковальський міх, вирячивши очі, хапав ротом повітря, якого не ставало йому, а водночас і на нас дивився, гордо звівши бороду, ніби був гордий і щасливий уразити нас, адже такого ніхто не здолає. Але одного він, бідний, здається, не усвідомлював: його подвиг у поклонах відлетів, як птах у безчастя, пов'янув, як квітка на дереві часу, і так це буває, як коли співає птах. Птах залишився, але співати перестав, і від його співу не залишилося ані сліду. Тож чи не задля тлінності, яку зневажав, стільки він потрудився? Ні ж бо, сподівався, що його подвиг буде помічено, відтак небезкорисно, а для мзди працював. Хто ж ту мзду йому подасть?

Розділ дев'ятнадцятий,

у якому розповідається про ще одну розмову Созонта із учнями Микитиними і про його спробу осмислити Микитині приречення

Микита віддихався, по тому позаслонював завіси на хижці і зник із наших очей. Уломні та почварні почали розлазитися: хто подався стежкою, хто рушив просто між дерева та кущі. Ми залишилися з Микитиними учнями самі.

— Маю сьогодні записати учорашні ваші розповіді, — мовив Созонт. — Може, пустите для цього у свою хатину, коли там є стіл? Боюся, що писання на коліні не буде для вас розбірливе.

— Стіл нам у хатині ні до чого, — сказав Теодорит, — навіщо стіл тим, що не творять трапез? Маємо там тільки ложа з убогою постіллю й пічку для тепла узимку.

— Гаразд, писатиму у перенгринський спосіб, — мовив Созонт.

— Чи ж маєш аж таку пам'ять, аби записати дослівно мовлене вчора? — спитав Симон.

— Слово в слово не запишу, але суть віддам, — сказав Созонт. — А що людина — істота недосконала, як і пам'ять її, й розум, ввечері прочитаємо написане і звіримо.

— Чи не сумнишся в чомусь із побаченого й почутого? — спитав Теодорит.

— Дещо тривожить, — зізнався Созонт. — Чи приходить до вас у хатину сестра Марта?

— Бачив чи розповів карлик Мусій? — спитав Антоній.

— Бачили вчора, як ішла стежкою до святого місця. Дещо сказав і карлик.

— Нам мила твоя відвертість, — мовив Антоній.

— Сестра Марта є духовною нареченою святого Микити, — сказав Теодорит. — Отож їй дозволяється приходити вночі, ні в якому разі

удень, щоб помолитися блаженному й відчути на собі його дух і очиститися.

— Чи святий спускається до неї? — спитав Созонт.

— Тільки у виняткових випадках, — сказав Теодорит. — Тоді коли сестру Марту починає мордувати біс.

– Її мордує біс?

— Через це й прийшла до святого місця, марно сюди не приходять, — мовив Теодорит, — і побажала залишитися тут. Її біс живучий і чіпкий; хоч не раз проганяв його святий, зрідка до неї повертається.

— Карлик сказав, що вона стогне і сласно кричить.

— Це стогне і сласно кричить у ній біс, — сказав Теодорит.

— У який спосіб святий проганяє біса?

— Через молитву й обряд, — відповів Антоній.

— Як відбувається обряд?

— Так як це чинять отці по церквах та монастирях, — відповів Антоній.

— Чи святий Микита не має сили прогнати біса остаточно?

— Має, — сказав Теодорит. — Але дозволяє бісові вряди-годи повертатися до Марти, щоб сестра могла спитувати дух і досконалитись у боротьбі з бісом, тобто могла боротися з ним сама без допомоги святого.

— А чи не ліпше прогнати біса і звільнити її? — спитав Созонт.

— Святий сталить дух Мартин, щоб могла боротися не тільки з цим бісом, а з іншими, коли покине святе місце, — сказав Антоній.

— Хоче його покинути?

— Так! Хоче піти в черниці, але для цього бажає себе підготувати.

— Чи біс сестри Марти похітливість? — спитав прямо Созонт.

— Так! Через це й прагне умертвити тіло. Раніше це була блудниця.

— Чи міг би я подивитися, як святий Микита виганяє з неї біса?

— Звичайно, — сказав Теодорит. — Коли біс найде на неї під час вашого пробуття у святім місці, вас покличемо. Сказано-бо у Повторенні закону: "Наказав Господь того часу навчати вас настанов та законів, щоб виконували ви їх у краю, куди ви переходите".

— У мене більше немає сумнівів, — сказав Созонт.

— Коли виникнуть про будь-що, не ховай у собі, щоб не виникло кривомисля, — сказав Антоній.

— Воістину, — мовив Созонт і спитав: — Отже, цієї ночі святий Микита має зійти й обійти острів?

— Вам випало щастя це побачити, — сказав Теодорит.

— Чи зможемо, якщо написане мною праведне, завтра із святого місця відійти?

— Коли хто із вас захоче, — мовив Теодорит.

– І коли не записуватимеш того, що побачиш уночі, — додав Антоній.

— А коли запишу?

— Даси нам на звірення — і щасливої дороги!

Ми вклонилися Микитиним учням і відійшли. Коли ж ішли по стежці, Павло завів:

— Що ж це виходить, брате Созонте: святий замість лікувати мою хворобу пропонує мені вмерти…

— Це значить, брате, що вилікувати твоєї хвороби він неспроможний. Чи ж має бути сильніший отців скитських та отців печерських? Зрештою, має сумну рацію: мертвому не болить.

— То це мені так ніхто й не допоможе? — заканючив Павло, він часом подобав на дитину.

— Я не лікар, брате Павле, а правник. Моє діло не значити приписи для уздоровлення, а звідувати й розшукувати. Чи не ходив ти до лікарів?

— Ходив ще коли не постригся у ченці. Увесь маєток на них видав, але не знайшли вони мені ліку, хоч давали пити й глитати всіляку бридоту, натирали мене мастями.

— Тоді піди до знахарок.

– І до знахарок ходив. Ті м'яли мені тіло, ледве кісток не переламавши, розбивали яйце в головах, шепотіли й охали. Але й від них не дістав помочі. А може, те, що казав святий Микита, правда?

— Маєш розум, щоб розсудити, — мовив Созонт. — Я тобі ума свого всадити до голови не можу.

— Не прибіднюйся, брате Созонте! — вигукнув Павло. — Твій розум куди більший мого розтерзаного і сколошканого! Чи ж істинні речі говорив Микита?

– Істинні щодо чого? — спитав Созонт.

— Відповідно християнського вчення.

— На жаль, Павле, єдиного християнського вчення нема. І західна церква, і східна, а в останній грецька, і наша, й московська, і протестанти, сектанти й різні ордени в церкві західній — усі вважають себе істинними, а інших фальшивими, єретичними й блудними, через що й гризуться між собою, як пси, а всі разом хворіють на найбільший із великих гріхів — гріх нетерпимості. Відтак і в догматиці творять різниці інколи цілком поганські та смішні, наприклад у науці, як накладати хреста.

— Слів "терпимість" і "нетерпимість" у євангеліях нема, — сказав я. — Є "терпеливість", "терпіння", а це не завжди те саме.

— Маєш рацію, брате Михайле, вони замінені там слова ми "любов" та "ненависть", а часом "терпеливість" і "нетерпеливість". І деякі надмірно гарячі розуми християнські не без допомоги диявола, яким скаламучуються людські думки, зрозуміли терпеливість як потребу терпіти муки і йти на смерть, через що в християнстві настало два способи думання — мізантропічний і, як тепер кажуть, гуманістичний. Микита сповідує саме мізантропічний спосіб мислення, будований не на любові, бо й любов у нього мізантропічна, а на ненависті до великого Божого творення — людини та її світу, і саме між цими двома способами пролягає прірва, а не в умовлених маломисельними людьми догматичних різницях. Як на мене, тяжко грішить той, хто ділить любов

на плотську та до Бога, бо і в плотській любові присутній Бог, а дочасність і перехідність — запорука вічного, як це бачимо в зерні, котре зігниває, а зігниваючи, проростає і дає не тільки новий плід, але й подесятиренний чи й сторичний. Тяжкий гріх, як на мене, заперечувати любов до світу й краси любов'ю до Бога, бо й світ — Боже творення в ім'я посланої ним на землю людини. Як уже казав, не із помсти та ненависті, а із любові Бог усамітнив людину, вислявши із раю для земного життя, щоб із тлінного творила вічне. І коли Христос сказав: "Терпеливістю вашою душі здобудете"[25]чи коли казав Яків: "Терпиливість має чин досконалий, щоб ми досконалі й бездоганні були", то терпеливість тут треба розуміти не як заклик плекати в своїх ранах хробаків, а як терпимість або ж любов. Сказав-бо Ісус: "Як Отець полюбив мене, так і я полюбив вас. Перебувайте в любові моїй". Кого полюбив? Таж людей у світі, котрі пробувають у добротворенні, а коли й так, то й роблять добротвореним світ. Два світи на землі творяться: добротворений, Божий, і лихоносний, дияволовий, — і це теж учинено з волі Божої, щоб добротворність мала свою видимість у протиставленні до зла й ненависті. Прірва ж з'являється тоді, коли людина перестає бачити біле білим, любов називає ненавистю, ненависть любов'ю, тобто неважить Божі заповіді, замінюючи своїми, гаданими. Тоді й починається блюзнювання і блюзнірство і, як сказано у Приповістях: "Надутий злодійник — блюзнірець ім'я йому" і "Блюзнірець — огида людині", "На блюзнірців кари готові повсюди і удари на спини безумним".

Слухаючи Созонтову проповідь, ми прийшли на місце нашого осідку, я з Павлом тут повлягалися, а Созонт стояв, поки не закінчив. Сила його слова була для мене приступнішою й пожаданішою від Микитиної, але Павло, очевидно, думав інакше, бо побачив на його обличчі недовіру.

— А що таке наука вмирання? — спитав він, коли Созонт закінчив.

— О, то велика тема! — сказав Созонт. — Казав уже вам: чи хтось із учнів Микити, а може, й сам Микита пізнав немалу в тому світі, який

зненавидів, науку і напевне вчився не на нашій землі. Чи чули ви про ars moriendi?

— Мистецтво вмирання? — спитав я.

— Саме так. Або ars bene moriendi — мистецтво доброго вмирання, про які говорили ще Сенека, Епікур та Ціцерон. Ціцерон ужив вислову mori descere — наука вмирання.

— То це не християнська наука чи мистецтво? — спитав Павло.

— Усе суще має корінь у тому, що було, — мовив Созонт. — Ще Кипріян, котрий жив у третьому столітті після Різдва Христового, картагінський біскуп, у трактаті "De moralitate" навчав, що ніхто не має лякатися смерті, коли хоче з'єднатись із Христом, бо тільки через смерть можна ввійти в Царство Боже. Про мистецтво вмирання писав святий Амбросій, Іван Хризостом і святий Августин. Писав ще Руперт із Деутца в одинадцятому столітті; є це і у псевдоавгустиянському трактаті "Speculum morsis" із тринадцятого століття, а особливо докладно в Ансельма із Кантебури в трактаті "Admonitio morienti", який написано у формі запитань та відповідей. Ансельм радить тому, хто вмирає, здобути собі жаль за гріхи й прагнути прощення, а своє спасіння хай завдячує смерті Христовій. Можна вважати цей трактат за перший, у якому викладено мистецтво вмирання. Писав про те святий Йосип, пізніше німецький домініканин Генрік Сеус у "Horologium sapietiae", а особливо Іоанн Герсон у трактаті "Opusculum tripatitum", а з ляхів Матвій із Кракова в трактаті, який так і звався "Ars moriendi". Коли тобі цього мало, назву Доменіка де Карпаніку з його книжкою "Speculum artis bene moriendi" — цей жив ближче до нас, у минулому столітті.

— Дивовижна в тебе голова, брате Созонте, — тихо сказав Павло.

— Тебе послухати, то пізнав немалу науку також, притому не в нас, — повів я.

— У нашому вузькому світі, — сказав Созонт, — такої науки пізнати неможливо.

— Де ж ти навчався? — спитав я.

— Спершу у Кракові, тоді в Гейдельберзі, де був свого часу ректором Матвій із Кракова, потім у Болоньї.

— Чого ж повернувсь у наш вузький, як кажеш, світ?

— Бо людина родиться не тільки з волі батьків своїх, а з волі Божої. Коли ж Господь призначив їй місце народження — це значить визначив їй пробуття. Цього закону ламати не посмів, адже людина відірвана від кореня свого, ущербна духовно.

— Не збочуймо в нашій розмові, — мовив Павло. — Признаюся, вже кілька днів мене з'їдає страх перед смертю. Що про це кажуть учені мужі?

– І Яків із Парадижа, і Еразм Роттердамський вістять, що страх перед смертю потрібний, творчий, бо має зрушити людину до приготувань для зустрічі зі смертю. Для цього й витворена була школа доброго вмирання.

— Хочу стати учнем цієї школи, брате Созонте, — тихо повів Павло. — Але боюся, чи не пізно мені.

— Наука ніколи не є пізня, коли до неї відкрити серце, — сказав Созонт. — Якщо маєш потребу, брате, вжий духовної медицини.

— Готовий до того, — мовив Павло.

— Поклич лікаря, котрий зветься Правда і Добрий Розмисел; хай помацає тобі пульса і спитає, що розумієш.

— Що маю розуміти? — спитав Павло.

— Себе, власне своє минуле життя, творене тобою добро й переступи. І вжий духовного рецепта.

— Скажи мені його.

— Візьми найбільше покори при пізнанні вад своїх. Відтак додай до того думку про правдиве навернення до Бога і три жмені зілля покути. Приклади до того фунта правдивої скрухи душевної. Це все змішай добре із щедро пролитими слізьми, коли оплачеш гріхи свої. По тому тяжким зітханням та биттям у груди сумління своє збуди, проціди все на ситі справедливості, аби Бог тебе пожалів, а ближній зневажив те, що нечисте в тобі було. Тим чистим напоєм сумління відтак напій душу, щоб звільнилася від давніх гріхів.

— Добрий твій рецепт, брате Созонте, — сказав Павло.

— Рецепт не мій, а вчених мужів, що обмірковували ars moriendi. Коли ж хочеш мого, то скажу і його.

— Зробиш ласку, брате, — мовив Павло.

— Смерті сподівайся, готуй себе до неї, але не бажай і не клич до себе — сама знає, коли їй прийти. Якщо хворий, не бажай, щоб усі довкола тебе були хворі, і радій не тому, що вмираєш, а тому що інші довкола тебе здорові залишаються. Не бажай, щоб світ, і краса його, і творення його пропали, оскільки сам пропадаєш, а молися за темних, які несуть у собі ніч, щоб зуміли перейти у день, тобто прозріли до добра й любові. Не ненавидь ненависників, а пожалій їх, бо не ти окрадений ненавистю їхньою, а окрадені вони — не зуміли побачити в тобі світла а побачили тільки тьму. Подумай, чи ними побачене в тобі справедливе, а коли уздриш, що не в силі розсудити, покайся на те, що викликало в них до тебе неприязнь чи ненависть. Відчуй, що добро твоє перемогло зло,

світло тьму, любов ненависть, а нетерпимість нехай переросте в терпимість. Знай, що створене тобою добро у світі і є росток, який гряде із прогнилої плоті у майбутню проріcть, а тлінь твоя — це тьма, зло і нелюбов. Знай, що тлінь відкинута бути має, але й без неї не проросте зерно, бо й тлінь твоя — творення Боже, як і світ, і люди, і все живе. Вір, що краса світу — образ Божий у ньому, а почварність — тло, на якому він бачиться, нетривкість же краси — тло, на якому пізнається вічність. Амінь.

— Цілком протилежне до науки Микити говориш, брате Созонте, — мовив Павло. — Сильні слова твої, але не менш сильні й Микитині. Де ж істина, чи не посередині?

— Посередині прірва, брате Павле, — сказав Созонт, — з якої дивиться на нас око. Це око нас і звірить, і розсудить. "Істина і зробить нас вільними", — сказав Іван Богослов. — І хай воздасть нам Господь за істиною нашою.

— Що таке істина, брате Созонте? — спитав Павло.

— Скажу словами вісімдесят четвертого Псалма: Істина там, де "любов і правда стикаються, справедливість та мир поцілуються, правда з землі виростає, а справедливість з небес визирає. І Господь дасть добро, а земля наша дасть урожай свій, справедливість ходитиме перед обличчям Божим, і кроки свої на дорогу поставить".

— Забагато речей поклав ти мені для думання, брате Созонте, — сказав Павло. — Боюся, що не буде мені часу розгризти цього горіха.

— Думати ніколи не пізно, — сказав Созонт. — І для того не треба шукати пригідного часу. Одне необхідне: добра воля в людині. Без доброї волі, як і без Бога, — не до порога!

Розділ двадцятий,

у якому оповідається, як ми провели другий день на острові

Цей день ми з Павлом більше відпочивали, Созонт же мав роботу записати житіє й подвиги святого Микити, щоб увечері прочитати чи віддати на читання учням стовпника. Павло при цьому відійшов від нас і став, уклякнувши на довгу молитву; я ж, провівши безсонну ніч та й утомившись вельми від двох проповідей, Микитиної та Созонтової, відчув, що в голові в мене потріскує: поки що не мав я сили переварити тяжку мудрість обох великих мужів, що ніби зійшлися тут на прю, хоч мудрість Созонтова, як казав, переконувала мене більше. Тож відкладав власні розмисли щодо сказаного на спокійніший час, коли покинемо цей острів та його дивних посельців. Відтак, бувши надмірно втомленим, я й заснув, і мені привидівся лускатий із костяними гребенями на спині звір, який нібито жив ув Оці Прірви — дивній заводі, котра й справді нагадувала око.

Той звір мав довге, хвостате тіло, ніби велетенська ящірка, подібну до ящурячої голову, але очі в нього величезні, немов два вставлені дзеркала, в яких відбивалося все, на що дивився. Зараз звір дивився на мене, і я побачив два власні відображення: в одному оці постав я з того часу, коли писав Пересопницьке Євангеліє, ще молодий, енергійний, бадьорий, запалений великою пристрастю створити книгу книг, якої не було ще на світі і якою хотів прославити не так себе, як Господа, він же мене на цей подвиг надихнув. У другому оці відбився я теперішній, постарілий, вихудлий, із сивим волоссям з правого боку голови та бороди, лівий бік залишався ще темний, і сивина там тільки почала пробиватися. Цей другий я — із погаслими очима, з яких пливли смуток і стома, і, коли вуста першого задьористо всміхалися, той другий мав їх міцно стиснені й ледь-ледь скривлені. Лоба помережили густі зморшки, в той час як лоб першого був лискучий і високий. І ці два подобенства, відбиті в очах звіра із Ока Прірви, почали між собою балачку:

— Не закисай у собі, — сказав молодий я, — не блукай марно світом, не шукай вітру в полі, не марнуй часу, не ламай голови непосильними для розуму твого думками, а повертайся й роби те, що вмієш і можеш, і

чим менше буде в тебе вільного часу, тим менше колотитимешся і сколочений будеш.

— Не зроблю краще від створеного, — сказав утомлено теперішній я, — а гірше робити не можу.

— Краще чи гірше зроблене — це зроблене, — мовив молодий я, — а незроблене, це навіки незроблене. Сила здобувається у праці, а не у безділлі. В безділлі вона тратиться й гине.

— Для сили треба наснаги, — мовив я теперішній, — а наснаги в мене й нема. Коли ж вичерпаний, то чи не є мужністю й силою зупинитися і не творити замість робленого підробленого?

— Наснага приходить у праці, у щоденному осягненні й досягненні, — заперечив я молодий.

— Наснага приходить при Божому сприянні та осяненні, — сказав я теперішній. Коли ж цього нема, все роблене стає підробленим.

І тоді звір роззявив пащеку, і побачив я у ній ножеподібні зуби, що лискотіли, як начищена криця, і уздрів довгий червоний сутерен, перекритий язичком горлянки, і той язичок відхилився, і мене поманило рушити туди, як рушив свого часу у цю мандрівку, бо мені здалося, що знайду в кінці кімнату без вікон та дверей, і там зможу, як Йона, порозмовляти з Богом. І скажу я там, у череві звіра:

"Я вигнаний з-перед очей твоїх, проте хочу побачити храм твій святий. Вода аж по душу мене огорнула, безодня мене оточила, очерет обвиває кругом мою голову! Я зійшов аж до споду гори, а земля — її засуви стали за мною навіки! Та підіймеш із ями життя моє, Господи, Боже ти мій".[26]

Але душа моя обімліла, і, хоч невимовно вабило мене вступити у черево звіра, котрий із Ока Прірви, ноги не мали сили зрушитися, язик не мав сили до говорення, страх несвітський мене обійняв, і закричав я страшно і зі страху того й прокинувся.

Созонт писав на похідній дощечці, яку носив із собою в мішку, скулившись і похиливши голову на бік.

— Чого так кричав, брате Михайле, уві сні? — спитав спокійно.

Я оповів йому свій сон.

— Оце озеро чи заводь — єдине місце, неприступне моєму розумінню, — сказав Созонт, покинувши писати й випроставшись. — Можу повірити, що там живе незнаний звір, бо не все відаємо про світ, важче придумати, у який спосіб виконує він Микитину волю чи радше його учнів. Коли приходив стежкою й коли упав Кузьма, я відчув двигнення під ногами. Це саме чув і Павло.

— А я врятувався, щоб не зірватися зі стежки, вгородивши в неї палицю, — мовив я.

— Це вже цікаво, — проказав Созонт, — бо йшов, брате, найближче до Кузьми. Отже, згинути мав той, котрий ішов останній.

— Чи пояснює це тобі щось?

— Ні, — пророк роздумливо Созонт. — Якось вони це роблять. Стежка могла захитатися від того, що її зрушив Кузьма, але могла захитатися й сама і скинути Кузьму. От же, питання: хто і як зрушив стежкою? Вона увіч підвісна і штучно зроблена.

– І я так думав, — мовив. — Кий мій увігнавсь і застряг, і я ледве по тому його висмикнув.

— Згадаймо, як стояли Микитині учні, — сказав Созонт. — Урозсип по викругленому березі. Хтось із них міг цілком смикнути за прив'язану до стежки приховану шворку. Іншого пояснення не знайду.

— А як було з карликом?

– Із карликом справа простіша, йому стало заглибоко, і він не вмів плавати. До речі, Микитиних учнів при цьому не було.

— Якщо Кузьму підсік хтось із Микитиних учнів, — спитав я, — і це не Теодорит, як могли відати, що саме Кузьму мали підсікати?

— Кажу тобі брате; заводь — єдина річ, неприступна моєму розумові, і висловлюю не знання, а здогади. Здогади ж для оскарження не годяться… Теодорит, ідучи перший, міг подати товаришам знака, кого топити.

— Кузьма став останнім на стежці сам, — заперечив я. — Утопити ж когось у спосіб, про який кажеш, зсередини важче.

— Думав і про це, — мовив Созонт. — Дві речі може бути: або на стежці висмикується з-під когось шматок помосту, або могла зіграти випадковість, яку й використано. Ще раз кажу: це голі, голі, голі здогади.

— Отже, що у нас виходить?

— Знову те ж таки: є з-поміж них диявольська голова чи, точніше, голова змія у воді, як сказано у Псалтирі, начинена знанням, хитрістю та лукавством.

— Микитина чи його учнів? — спитав я.

— Гадаю, когось із учнів, — відказав Созонт.

— Теодорит і Антоній найчільніші з-поміж них.

— Було б тій голові немудро виставлятися. А це голова мудра. Можливо, Симеон, — мовив Созонт.

— Чому подумав на Симеона?

— Кожна мудра голова хворіє марнославством, — сказав Созонт. — Він назвав себе Симеоном, бо вони Симеона-стовпника наслідують.

— Але з-поміж агіографів Симеона-стовпника був і Симеон Метафраст? — спитав я.

— Через це могла й взяти його спокуса назватися Симеоном. Але й це голий здогад.

— На твої запитання завжди відповідають Теодорит і Антоній. І, признатися, вельми мудро обламують твої гачки, не залишивши й зубця. Навіть у випадку із сестрою Мартою. Хто ж сказав правду: карлик чи Теодорит?

— Звісно, карлик, — мовив Созонт. — Микита з Мартою творить блуд. А може, й учні чи котрийсь із них.

— Це знання чи здогад?

— Здогад, але твердіший, ніж про Око Прірви, — маємо тут свідка, який напевне за ними стежив.

Созонт знову почав писати.

— Записуєш, як думаєш чи як хочуть вони? — не втерпів спитати.

Созонт зирнув на мене здивовано.

— Був би дурний записувати, як думаю, — сказав. — Інакше, брате, ми з цього острова не вийшли б, а пішли б на покорм їхньому звіру. Але пишу не одне житіє, а два: одне на папері, а друге в голові. На папері видиме, а в голові справжнє.

І Созонт раптом тихо засміявся.

— Зрештою, — мовив, — це видиме цілком нецікаве, бо живцем переписане із житія Симеона-стовпника, як я вже казав. Дещо мене й тут вражає.

— Що саме?

– Історія із злодієм, якого бачили і смерть якого спостерігали, так само й Микитині поклони: не оповідалося про те, а відбувалося в нас на очах, обидва ж випадки також оповіджено в житії Симеона Стовпника. Микитині поклони можуть бути наслідуванням, бо ці люди — симеоніди, але як із злодієм? Злодій був справжній, селяни справжні і вбито його насправді, я сам бачив, коли його тягли, стяжку крові. Це друга річ, неприступна моєму розумові.

— Чи не могло таке збігтися випадково? — запитав я.

— Не вірю у випадкові збіги, — сказав Созонт. — Випадковий збіг із Кузьмою, випадковий збіг із злодієм — забагато їх.

— А коли це лицедійство, подібне до того, яке чинять скоморохи чи рибалти? — запитав я.

— Тоді придумує все воістину сатанинський розум, — мовив із притиском Созонт.

У цей час повернувся до нас Павло, який досі пробував у молитві. Був блідий і очі мав ніби випиті.

— Слідую твоїй науці про мистецтво вмирання, брате Созонте, — сказав покірливо.

— Чому весь час говориш про це, брате Павле? — спитав м'яко Созонт. — Не треба надмірно перейматися видимими речами й словами звар'ятілих.

Павло спинився, виструнчився й подивився кудись углибину.

— Я з цього місця не відійду, — шепнув він. — Сказало мені так серце, коли ступив на цей острів, і тепер серце каже: не відійду.

— Хочеш залишитися між Микитиних учнів? — спитав я.

— Ні, — тихо відповів Павло. — До завтрашнього ранку не доживу. — Він озирнувся перестрашено, перевіряючи, чи хто нас не підслуховує. — А ви, брати мої, швидше тікайте, коли зможете. Бо, ще коли ступив на острів, обійняв мене жах. Обійняв і не покидає. Не відаю його причини, але він у мені як грудка землі. І весь час відчуваю запах землі. Ти, брате Созонте, маєш великий розум, отож думай не відкладаючи, як звідсіля вибратися. Не гаючись!

Дивився на нас розширеними голубими очима, і щока його почала тіпатися.

— Заспокойся, брате, — м'яко і спокійно сказав Созонт. — Доживемо до завтра і всі разом звідсіля відійдемо. А там, у вільному світі, помолимося за цих нещасних: хай помилує їх Господь і хай повірить у

їхні молитви. Ляж спочинь, брате Павле, або пройдіться островом із братом Михайлом, бо маю сьогодні дописати житіє святого. Не зробили ми їм нічого лихого, і вони це відають, чому б мали на нас поставати…

— Гаразд, брате Созонте, хай буде як кажеш, — мовив покірливо Павло. — Але нікуди з цього місця йти не бажаю. Спочину після молитви, щоб знову її почати. За твоєю і вчених мужів наукою.

— Хай почує тебе Господь, — тепло сказав Созонт.

Павло ліг, а я вирішив пройтися островом — закортіло раптом підійти до Ока Прірви і все там обдивитися. Принаймні бажав звірити, чи немає там прив'язаного до берега чи дерева мотуза. Зголошувати про свій намір я чомусь не захотів, тож рушив мовчки у глибину острова.

Сонце вже пекло. Стояло досить високо підбите, і від того по-особливому пахло зело, трава й листя. А може, й земля, як здавалося Павлові. Завжди любив сонце, бо наливало тіло бадьорістю і робило мене охочим до праці. Ще тоді, коли переписував Пересопницьке Євангеліє, як притомлювався, виходив на сонце і брів без напрямку в розлив зела, трави, квітів та дерев, брів, майже засліплений густими потоками проміння, що пахло житом, духмянощами цвіту й пряним подихом бур'янів. П'янів од того повітря та пахів, душа дивно розпросторювалася — відчував себе розлитим у повітрі, розм'якшеним і певною мірою розчиненим у сонці — якесь святе торжество виходило із серця. Зір летів у глибину, зупиняючись на далекому дереві чи на хмарі, і ступні мої майже не торкалися землі. Перебредав луга, що смарагдово палав, і яскраві жмури від води радісно сліпили мене. Роззирався, чи нікого не видно, бо є між нашого люду багато людей, котрі засуджують купання чи оголення тіла, — повільно роздягався, і тіло моє починало співати під небом, наливаючись золотою напругою, як глек джерельною водою. Відтак надав із берега у воду, поринаючи у зелену товщ і не заплющуючи очей, — довкола хитався дивний світ водоростей і риб, котрі підпливали до мене й безбоязно торкалися писками, ніби цілували. Ставав ногами на пісок, ворушачи руками, щоб утриматися, а тоді

вибухав тілом на поверхню, щоб ще раз засліпитися сонцем і ще раз од нього благословитися. І крізь плівку води на очах бачив, як сміється світ — великий, чудовий, широкий, зелений, повний соку, життя, адже між трави не було й клаптика землі, щоб там щось не повзало й не ворушилося, а в повітрі вільно ширяло моторне птаство — світ, у якому я був живою часткою також. Плив повільно, відчуваючи, як здригається плоть від водної прохолоди, змішаної із сонячним теплом. Зрештою, виходив із води, відчуваючи, як останні клапті утоми спливають від голови й переходять у хмари у високості. Вдягався і лягав простолиць до неба. Впливав у голубе світло, і голубе світло вливалось у мене. Ставав легкий і майже безплотний, а навколо натхненно розривались у співі цвіркуни. Розривали натхненно горлянки у голубому безмежжі й жайворонки, трава оторочувала голову, руки, тулуб, погойдуючи голівками, повними насіння.

Зривав травину і закушував, смакуючи холодкавим солодким соком і вистежував обриси хмар. Тоді заплющувався й відчував, що сонячне проміння, мов ті безбоязні рибки у воді, обціловує мені шкіру. Відтак приходив до мене мир: святий, сокровенний, і з таким миром у голові, серці та на вустах я, заплющений, бачив нову сторінку, ще чисту й світлу, осяйну, на яку мав посіяти насіння літер та слів і змережити її лініями та образами рослинного світу. Накреслював подумки рамку, і та рамка починала заростати зелом, бо хоч і списував я печальну з печальних історію про того, хто, принісши на землю науку любові, мусив відстраждати за те важкою тиранською смертю, але не була та історія в похвалу смерті, а в похвалу життя, адже той печальний сіяв зерно любові не для того, щоб поклонитися небуттю, а щоб смерть попрати. Через це і я сіяв на білому полі зерно літер, у кожній з яких було сховано для проросту ростка, котрий конечно мав про рости і не деінде, а таки в цьому світі, в цих людях, що їх прислав колись сюди Господь, у їхніх головах та серцях. І вже тоді я думав та й тепер думаю, що, коли б хотів Бог для світу смерті, його, світу цього, давно вже не було б. Тоді зігнивала б не плоть зерна, а ростки, а плоть перетворилася б у камінь, тоді б не творилися парості в такій безконечній множинності, яку нездатний перерахувати й оглянути людський розум. Тоді б не ховалася

віща таїна і Божий закон у кожній зернині, яку вигріває сонце, ніби пташка яйце, а те сонце, і зерно, і пташині яйця, і насіння тварин та людей спеклися б і зів'яли, а живий світ перетворився б у мертвий пісок. Отже, і я, думалося мені, також ніби плекач насінини, духовного плоду чи яйця, і тепло для його проросту не може давати смерть, тільки сила животворяща. Відтак і моє Пересопницьке Євангеліє, мальоване й переписуване мною, подібне до однієї з насіння у торочці трави життя, подібне до зерняти у яблуці світу, а я сам — тільки струмент його творення, не творець — творить його той, котрий діє у законі вічності. Тому не переконає мене жоден Микита, що творив я плід свого життя не із спонуки, не із волі Всевишнього, а зі спонуки та волі нечистого, бо не може бути нечистого у чистому замірі і святому акті творення, відтак не Бог і не Творець хоче згладити і знищити цей світ, у який він уклав стільки своєї любові, а таки нечистий, котрому не потрібні ані світ, ні високі помисли, ані краса, ні таїна вічності.

Із такими думками дійшов я до озера й завмер, задивившись на заводь. Величезне око лежало, наполовину оточене берегом острова, а наполовину ріденькими, витнутими із купин деревцями, що були ніби вії того ока. Тоскняво дивилося в голубий розлив неба, і в ньому не грало й не сміялося сонце, як грає і сміється у чистій воді. Не було на озері, чи заводі, хвильок та жмурів, не ряботіло воно, а ніби застигло у вічній, похмурій мертвоті, виточуючи від себе нуднуватий, тлінний запах, несильний дух падлини. І дивлячись на те Око, я відчув, як поступово починають умирати в мені щойно пізнані радість та торжество, і тепла згадка про щасливі дні мої, і щира та яскрава душевна наповненість. Відчув, що мертвію, темнію, сутенію, коцюбну, дуплію, порожнє моє нутро запливає густішим та густішим димом. Зирнув на траву під ногами: рідка, напівзів'яла, з покорченими і зісохлими кінчиками. Листя на деревах так само не тужавіло, виблискуючи глянцем, а німо повпускалося, ще не зів'яле, але й не соковите.

Я пішов уздовж берега, опустивши голову, — продивлявся смужку між землею та водою.

— Чого так замислився, брате Михайле? — почув не сподіваний голос і аж стрепенувся.

Під деревом стояв, обіпершись об стовбура, Симеон. Обличчя мав видовжене, худе, навіть виснажене, а очі світили ся розумно. Затвердив собі це помічення: очі в Симеона розумні.

— Думаю про те, що сказав мені святий Микита, — мовив я. — Та й великої сили проповідь проголосив.

— Воістину, — сказав Симеон. — Через це й прийшов подивитися на Око Прірви?

— Через те, — зізнався я. — Незбагненну силу воно виточує. Що в ньому таке?

— Згоден із тобою, — мовив Симеон. — Часом думаю, що Бог поклав його тут як символ життя земного. Я й сам сюди приходжу, щоб помислити.

"Символ життя земного, — подумав я. — Темна людина так не скаже! Темна людина не усамітнюватиметься, щоб помислити".

— Що ж при тому відчуваєш? — спитав.

— Мабуть, те, що й ти зараз, — сказав Симеон. — Про зріння мертвого світу.

— Чи довго живеш тут, брате Симеоне? — спитав якомога байдужіше.

— Про це вже запитував Созонт… Давно, — відповів Симеон.

— А до того ким був? — спитав.

— Грішною й недостойною людиною, що колотиться у світі і вбиває собі душу, — мовив смутно Симеон. — Але Бог послав мене до святого, і той прозрів мою тьму. І покинув маєтки, тлусту їжу, зваби й принади світові, жінку свою прегарну, перестав дбати про завтрашній день, про вигоди для тіла та й пішов із Микитою вузькою дорогою.

— А як святий із учнями віднайшли це місце?

— Пустились у перегринство без напряму й мети, а покладаючись на скерунок Божий. Це й привело їх сюди. Йшли просто: вперед та вперед, нікуди не збочуючи, і назад не повертаючись, і не озираючись, бо знали, що сталося із жоною Лотовою. Адже Содом і Гоморра, брате Михайле, сам знаєш, — також символ світу нашого, і тільки Лота з родиною вибрав Господь, щоб вивести з нього. Озирнулася жона Лотова й перетворилась у соляного стовпа. Ішли вони, як розказують, довго, зупиняючись тільки коли ніч падала, і ніколи в селах чи містах, а де виходило.

– І зупинилися тут, — спитав я, — бо звідси далі нікуди йти?

— Отож! Саме такого місця й шукали. Щоб нікуди було йти не повертаючись.

— Дивовижно! — сказав я. — Чи можу розповісти це Созонтові, щоб записав як одне із чуд святого Микити?

— Як собі хочеш, — мовив Симеон. — Ми відкриті духом і нічого не приховуємо. Хоч, коли по правді сказати, гадаю: марну річ творить брат Созонт, бажаючи оповісти про нас світові. Слави ми не шукаємо, звіщення про себе розносити не прагнемо, віддали-бо себе у волю Божу. Теперішня наша мета: йти далі не зупиняючись і не озираючись, щоб не перетворитись у соляного стовпа, але вже не плотською стежкою, а

духовною, повітряною, все вище й вище, доки до сягнемо сподіваного, немилосердно вбиваючи тіло своє тлінне, бо все, що тлінне, хай стервом стане, покормом для хробацтва, дорога наша — до вічного та блаженного.

— Чи не для нагадування про соляного стовпа поставив стовпа свого святий? — спитав я.

— Добре мислиш, брате, — сказав Симеон. — Дивлячись на стовпа, на якому живе святий, маємо постійно згадувати стовпа соляного, в якого перетворилася жона Лотова.

— А коли б хтось із вас захотів повернутись у світ? — спитав я.

— Дехто з учнів Микитиних це і вчинив, але повернувся не у світське життя, а пішов на самостійне відлюдництво. Нікого не тримаємо силою, нікого до себе силою не принуждаємо, бо не може людина йти нашою стежкою без вільної волі. Та й сторожа нашій волі маємо доброго — оце він і є, — і Симеон кивнув на Око Прірви. — Коли хто слабне духом, може прийти сюди на самоті й помислити, як оце ти прийшов, та й я.

— Велика і незбагненна сила тече від цієї води, — мовив я.

– Їх тут дві з'єднано: жива й мертва. Мертва — оця біляста, а жива — ота темна, що її випросив нам на живлення у Господа святий. Її ми й п'ємо.

— З чого пізнали, що біляста — вода мертва?

– Її спробував один і спрагнених учнів святого, коли ще прийшли сюди. Випив і помер у страшних муках.

— А як зважилися покуштувати воду темну?

— З'явилася після молитви святого і в откровенні святого. Він і повелів її нам пити.

— Великі речі оповідаєш, брате Симеоне, — сказав я.

І тут Симеон усміхнувся. Печальною усмішкою, яка на мент освітила й оживила мертве його обличчя, але відразу ж погасла.

— Не будь довго біля Ока Прірви, брате, — сказав тепло Симеон. — Без звички може стати тобі недобре.

— Дякую за засторогу, брате Симеоне, — вклонився я і відійшов, залишивши Симеона стояти під деревом…

Усе, що почув, дивно мене вразило, і я поспішив до Созонта, щоб переповісти йому. Созонт уважно й пильно мене вислухав; Павло в цей час знову клякнув у кущах, віддавшись молитві.

— Отже, вони виставили біля Ока Прірви сторожу, — сказав Созонт. — Маємо також підкріплення мого здогаду: Симеон — не простак.

— А як із живою й мертвою водою? — спитав я.

– Історія про створення джерела-криниці описана в житії Симеона-стовпника, але там джерело вибилося зі скелі. От же, як і в інших так званих чудах, фабло одяглося у сучасну одежу.

— Чи не спрощуєш, брате Созонте? — спитав я.

— Хочеш сказати, — гостро мовив Созонт, — чи не є Микита справді святий та чудотворець?

— Християнська церква велить вірити у святих і чудотворців, бо чудотворцем був Христос та його апостоли.

— Святим наша церква називає людину, яка чудотворить за життя і після смерті, і мощі якого стали нетлінні. Отже, святою людина за життя не оголошується, — мовив Созонт і на мент замислився. — Христос — Господь, і в чудотвореннях Бога не може бути сумніву, його апостоли — люди, які ввійшовши у безпосередній стосунок із Богом, стали його струментами. Чи були такими струментами інші святі чи ворожбитами, як Симон із Дій апостолів, немає у мене твердої впевненості, могли бути серед них і справді вибрані Господом, а могли бути й облудники. Згадай Дії апостолів: "Був один чоловік, на ім'я йому Симон, що до того в цім місці займавсь ворожбитством та дурив самарійський народ, видаючи себе за якогось великого. Його слухали всі від найменшого до найбільшого, кажучи: "Він — сила Божа, що зветься велика. Його ж слухалися, бо він їх довгий час дивував ворожбитством". Отож годі визначати, брате, хто був із них струментом Божим, а хто ворожбитом. Щоб вивірити Микиту, я й пішов у цю мандрівку. Давньоколишніх святих може вивірити хіба Бог, а живих і теперішніх, котрі у святі шиються, навіть грішна людина, як я".

— Але чи конче треба їх викривати? — спитав я.

— Викривати таємне велів сам Господь, сказавши: "Все таємне має бути явним". Істинний же тільки Бог правди, а не брехні. Сказав ще Господь устами Давида: "Людські сини, доки слава моя буде ганьбитися? Доки будете марно любити, шукати неправди". І "Блаженна людина, що Бога учинила своєю твердинею і не зверталась до тих, що до неправди схиляються". Коли я скинув із себе; брате, одежу світську і вдяг духовну, попросив Господа: "Ненавиджу усяку путь брехні, ненавиджу, Господи, неправду, ненавиджу тих, у кого правиця — брехня, віддали від мене шлях брехні". Брехня у світі ходить пишним паном, брехню люди сотворили своїм пристанищем, брехню наслідили наші батьки, від них — ми, а від нас — діти наші, через те, як сказав святий Павло: "Вони правду замінили на неправду, і честь віддавали, і

служили створінню більше, як Творцеві". Ось що мною керує, брате Михайле.

— Вірю тобі й розумію. Але мене мучить інше: а що коли твоя підозра до цих людей неправдива; що коли вони вістять правду і те, що вістять, вістять істинно; що коли ніс брехню на свої вустах єдиний твій свідок — карлик, гонений плотською похіттю, а не вони; що коли заперечення твоїх підозр у відповідях на запитання, а ти сам признав їх правдивими, щирі? І коли брехня видається за правду, то чи не може правда видаватися брехнею, а нею не бути? Чим ви віриш, брате Созонте, що мислиш непомильно і вмієш вимірювати правду? Бо коли сам назвав себе хвилею морською, то чи не буде й правда твоя, як хвилі морські?

— Я такий же малий і грішний чоловік, як і ти, Михайле, і не вивищую себе й свого розуму, — мовив Созонт. — Але правда є людська, змінна і Божа. Згадай Псалтир: "Правда твоя, о Боже!" і "Боже, даруй правду!"

Він замовк і задумався. Тоді різко звів голову, і на обличчя його найшла півусмішка.

— Правдивість моїх підозр буде звірено завтра, — повів.

— Щось надумав?

— Не такий дурний і необережний я чоловік, брате Михайле, щоб бути самовпевненим. Не раз тобі казав: здогад — не вивірення, тож боюся, що від здогаду до вивірення нам нелегко буде прийти. Але вивірення мусить настати, а таємне стати явним. Отож, коли вони такі, за яких себе видають, а не у владі сатанинського розуму, завтра, брате, ми вільно і спокійно звідси відійдемо. Сам знаєш: пишу я два життя: на папері і в голові. Коли ж спокійно звідси відійдемо, визнаю за істинне життє, написане на папері. Коли ж загину завтра в Оці Прірви при

переході, як загинув Кузьма, хай буде визнане за правдиве житіє, писане в моїй голові. Тоді винесеш його звідси ти.

— Страшні речі говориш, брате Созонте! — жахнувся я. — На гадання вони схожі. Це так, як та баба, що надвоє положила.

— Не гадання це, брате, а таки вивірення. Коли вони щирі, а не облудники, навіщо їм боятися мене, а відтак убивати?

— Чому ж упевнений, що загинеш ти, а не я, чи ми обоє, чи Павло? Чому на мене покладаєш, а не на Павла?

— За Павла боюся, — сказав Созонт, — що не доживе до того часу, коли вирушимо звідсіля. Подивися на нього: несамовитий він і повний передчуття смерті. Ти ж підеш по стежці переді мною — буду я на ній, як Кузьма перед цим, останній.

Я дивився неймовірно на Созонта, але він лишався, як і раніше, загадково усміхнений та спокійний. Тоді моє серце торкнув кістистою лапкою страх.

Розділ двадцять перший,

у якому розповідається, як урятував мене Созонт од змії і про читання житія святого Микити

Пополудні ми почали відчувати голод. Не були схильні до жеровитості, я принаймні мав навичку постити та втримувати повстримність у їжі, здається, мої співдорожани також, але вчорашня юшка поживку нам не дала, а сили витратили багато, особливо мисельної, до вечора ж чекати ще довго. Навіть Павло перестав молитися і поскаржився на голод. Тож не придумали нічого ліпшого як позасинати, тим більше, що вночі мало бути сходження і прохід по острові в честь святої Трійці Микити, а цього пропустити не хотіли — у

сні ж легше й голод поборювати. Тож полягали на свої устілля, я відразу ж поринув у химерні сплетіння сонних марев; дивно, але сон прийшов нечестивий.

Ішов я стежкою у глибокому лісі, аж раптом побачив сестру Марту, яка визирала з-за стовбура, показуючи оголені перса. Я кинувся туди, а вона засміялася, вибігла на стежку, цілком гола, й побігла, але так, що скільки не наддавав я бігу, а скоротити відстань між нею і собою не міг. Тоді сів під деревом і почав віддихуватися, втираючи з лоба ряс ний піт. Марта ж перестала від мене тікати, зайшла у ліс, за хвилю я відчув, що мене сильно схоплено ззаду за руки, відтягнуто так, що охоплював ззаду стовбура, а п'ясті міцно зв'язано. Якась сила звела мене на ноги й поставила, а Марта почала бігати довкола стовбура, обплітаючи мене поворозом, — за хвилю я стояв припнутий до дерева, а коли глянув на повороза, що стягував мене, жахнувся — була то довжелезна змія, хвіст якої волочився по землі, а голова була Мартина і похитувалася якраз супроти мого обличчя, висуваючи роздвоєного язичка.

— Чи добре тобі? — чи сказала, чи засичала Марта-гадина.

— Але ж задихаюся! — пролепотів я.

— Оце і є плотське задоволення, — засміялася Мартина голова, — у тих, що ганяються за блудницями.

— Але ж я ніколи не ганявся за блудницями та й ніколи нічого із жінками не мав, — вичавив я із себе.

— Оце і є твій гріх, — прошипіла Марта. — Дав тобі Бог оце? — Вона поторсала моє набубнявіле вудо. — Чому марно всихає? Чому вбиваєш своє насіння лихою волею своєю, а не єднаєш його за призначенням з насінням жіночим?

— Бо моє призначення ростити духовні плоди, — сказав я.

— А я тебе примушу зростити плід земний, — прошипіла Марта. — Ввійди в мене!

— Згинь, пропади, маро! — закричав я. — Старий я уже для земних плодів, змертвілий!

— Коли б був змертвілий, не ганявся б за мною і не ба жав би мене, а так ти не мертвий. І оце в тебе не мертве. — Вона знову поторсала моє вудо.

— Не творитиму блуду! — мовив героїчно я.

— Ти вже його твориш, твориш, хіба не відчуваєш?

І я відчув, як у мене впилося змііне жало. Пекучий вогонь охопив тіло, і почав згоряти я в ньому разом із деревом, до якого був прив'язаний. Вогненні язики охопили мене й пожирали, і закричав я дико, а відтак і прокинувся.

І тут побачив Созонта, який бив палицею по землі.

— Що таке сталося, брате? — крикнув я перелякано.

— Вже нічого, — мовив Созонт і підняв із землі палицею мертву й підвислу змію. — Добре, що не зміг заснути і знову сів за писання. Ще мить, і мав би ти, брате, біду! Вона виповзла на тебе!..

Павло теж прокинувся й перелякано дивився.

— Це вона приходила по мене, — сказав самими вустами.

— Не бери дурного до голови, — мовив Созонт. — Коли б прийшла по тебе, то не помилилася б. І запам'ятай, брате, марновірство — це також гріх.

Созонт поколихував палицею, намотуючи на неї мертву гадюку. Але вона зірвалась і впала в траву.

— Самі випадковості, — буркнув. — Уломні та почварні також сплять на землі і не бояться змій, отже, їх тут не повинно бути.

— Змії в болотах — звичайна річ, — сказав я, цокотячи зубами від пережитого.

— Тоді я теж марновірний, хай простить мені Бог. "Марнота сама — кожна людина жива" — здається, так співав Давид.

У цю мить загорлав півень, кличучи усіх на трапезу. Звук увіч виходив звідтіля, де була загорожа, стовп й хижа Микити.

— Святий Микита кличе нас підкріпити свою плоть, — сказав із усмішкою Созонт. — В мене кишки розриваються.

— Я не піду, — пріло сказав Павло. — Не хочеться мені їсти.

— Тоді віддаси подане тобі нам, — сказав Созонт. — А як у тебе, брате Михайле!

Зуби в мене вже не цокотіли, але їсти я так само не хотів, так Созонту й сказав.

— Тоді я залюбки з'їм і твою частину, — мовив Созонт. — Рушили!

Ми пішли на стежку, вже цілком заповнену уломними й почварними. Останнім стояв кривоносий чоловічок із грубою палицею.

— Чи водяться тут, на острові, змії? — спитав у нього Созонт.

— Змії? — перепитав чоловічок, був він уломний, але не почварний. — Ні, не бачив. А ти бачив? — спитав з інтересом.

— Ми тут люди нові, спимо на землі, ото я й запитався, — сказав преспокійно Созонт.

— У болоті змії є, — сказав поважно чоловічок. — Але святий Микита їх сюди своїми молитвами не пускає. Хіба б яка повзла до святого на зцілення.

— Святий зцілює змій? — спитав Созонт.

— Святий усе може, — згукнув чоловічок і шморкнув носом.

— Кажу тобі, брате, — прошепотів Павло, коли чоловічок відвернувся. — Її послано по мене…

— Послано ким?

— Хіба я знаю, — шепнув Павло. — Нічого тут не знаю, нічого не розумію, але жах усі вуди сковує, брате!

— Кріпись, — стиснув йому руку біля ліктя Созонт. — Жах тебе сковує, бо собі накликав його. Мене ж чи Михайла не сковує.

— Бо ви з цього острова вийдете, а я ні.

— Чи можна вгадати долю свою, брате Павле? — сумно спитав Созонт. — Коли б загаявся на мить, не ти, а брат Михайло був би мертвий. Тож у миті наше життя, у миті — і смерть.

Созонт і тут виявився мудріший за нас: від їжі ми відмовилися і ніби згодилися віддати свої частки йому як найдужчому, але, дістався харчу у горнятка, і я, і Павло поживу виковтали так само спрагло, як свою Созонт, чи як чинили те, повсідавшись навкіл, уломні й почварні. Голоду юшка нам не прискромила, але принаймні заспокоїла нас. Коли ж по вернулися на місце, чекала тут ще одна несподіванка: убита змія зникла.

— Мабуть, не добив її, — мовив Павло.

— Самі випадковості, — буркнув Созонт. — Коли вже я б'ю, то б'ю належно. Що ти на це, брате Михайле?

Я мовчав. І тут ми побачили, що стежкою повільно й урочисто йдуть Микитині учні, цього разу була з ними й Марта, яка так неподобно мені наснилася, і я відчув, що барва кинулася мені на щоки; до речі, сну я співподорожанам не розказав.

Микитині учні підійшли й мовчки порозсідалися на траві.

— Ми взяли цього разу й Марту, — сказав Антоній, — бо вона духовна наречена святого і житіє його знає не згірш нас. Чи закінчив, брате, свою роботу?

— Закінчив, — сказав Созонт, — хоч, може, й поспіхом. Через це все, що зауважите, буде неухильно виправлене й переписане.

— Тоді читай, а ми послухаємо, — запропонував Антоній. У цей час затріщало галуззя й зашелестіли кущі — з них почали вигулькувати

уломні та почварні. Ставали, як і вчора, довкола нас колом й мовчки дивилися.

— Ліпше, коли читатимеш ти, брате Антонію, — мовив Созонт. — Поглянь, чи розбірлива моя рука. — Созонт простяг йому зшитка.

Але Антоній не рухнувся.

— Не маємо підстав тобі не довіряти, — рівно повів. — Читай ти! Але читай повільно, розбірливо, із зупинками, щоб тебе почули всі.

Уломні та почварні стояли довкола колом, повитягавши з увагою голови. Диякон читав, як у церкві, чітко, роздільно і спокійно. Все було записано точнісінько так, як перед цим переповідалося, і я ще раз подивувався великій пам'яті Созонта. Й сам мав немалу пам'ять, але він віддавав розповіді слово в слово, без найменшого відхилення, принаймні так мені здалося. Микитині учні слухали з глибочезною увагою, тільки Марта видавалася цілком байдужою, на Созонта не дивилася, а поглядала вряди-годи на Симеона. Той на її позири не відповідав, бо весь віддався слуханню: мені здалося, що саме до Симеона ця дівчина не байдужа. Здається, помітила, що я за нею стежу, бо обпекла мене позиром зовсім так само, як уві сні, але відразу ж відвернулася й почала розглядати поблизьке дерево. Я зирнув туди й побачив: скаче по гілках вивірка.

Почали закрадатися сутінки, коли Созонт закінчив читання.

Після кожної історії він зупинявся, чекав на зауваження і, тільки коли всі стверджували, що зауважень нема, продовжував повість.

— Усе достеменно, — сказав Антоній. — Але, як на мене, мусиш вичорнити речі: про Кузьму та карлика Мусія. Вони житія святого Микити не стосуються.

— Чи ж не з волі святого Микити те з ними сталося? — спитав Созонт. — І хіба то не чудо?

— Святий Микита не вбиває, — мовив Антоній. — Це, може, й справді чудо, але вбили вони себе самі з волі Божої. Хіба що преподобний одмовив їм у своєму захисті.

— А по-моєму, це і є чудо, — мовив Теодорит. — Коли святий позбавляє когось свого захисту — чи це не його воля?

— Хай скажуть інші брати, — мовив Антоній.

Євагрій та Георгій підтримали Антонія, а Симеон та Никифор — Теодорита.

— Для таких випадків нам і потрібна сестра Марта, — сказав Антоній. — Твоє слово, сестро!

— Це чудо! — сказала вона, закохано дивлячись на Симеона.

— Тоді хай залишається як є, — мовив Антоній.

— А чи не запитати про це самого святого Микити? — обережно спитав Созонт. — Мені б не хотілося поширювати сумнівних речей.

— Преподобні відмовився брати в цьому участь, і ти це чув, — з притиском прорік Антоній. — Поклав послушання звірки на нас, недостойних. Отож, коли вирішили, що оповіді можуть вважатися чудом, хай так і буде. Амінь.

— Амінь! — сказали всі Микитині учні і повставали.

— Чи святий сьогодні спускатиметься? — спитав Созонт.

— Так, як казали, — відповів Теодорит. — Спускатиметься.

— Чи можна підходити до нього на розмову?

— Хіба в тому разі, коли почне сам, тобто коли сам звернеться до тебе. Але зазвичай він у розмови не вступає, — сказав Антоній. — Про що хотів би з ним розмовляти?

— Спитати про Кузьму та карлика Мусія, — відказав Созонт, — бо сам маю тут сумнів.

— Який же маєш сумнів? — спитав Антоній неприязно.

— Вважаю, як і ти, вони загинули зі своєї волі.

— А я вважаю так, як ми вирішили, — твердо прорік Антоній.

— Тоді хай підтвердить це Євагрій та Георгій.

— Я згодний, що це було чудо святого Микити, — сказав Євагрій.

– І я також, — повів Георгій.

— Тоді в мене сумнівів нема, — сказав Созонт. — І ще одне: чи віддавати вам зшитка, щоб передивилися без мене?

— Чи є в ньому інші записи? — спитав Антоній.

– Є, — мовив Созонт. — Ті, що я понотував до приходу на святе місце.

— Тоді зшитка нам дай, бо зараз читати темно, — мовив Антоній. — Уранці його повернемо. Що тебе цікавить ще?

— Коли все гаразд, чи можемо зранку звідси вирушити?

— Вже сказали: все у вашій волі, — проказав Теодорит.

— Чи нас хто переведе через Око Прірви й через болото?

— Через Око Прірви переведемо, а далі дорога безпечна, — сказав Теодорит.

— Боюся, що заблукаємо, — мовив Созонт.

— Зі своєю проникливістю не заблукаєш, — сказав Антоній.

І вони пішли на стежку, сутінки відразу ж їх ковтнули, так само мовчки порозходилися поміж кущів та дерев уломні й почварні.

— А тепер, брати мої, — сказав Созонт, — давайте по молимося кожен за себе, бо хто знає, що принесе нам і ніч наступна, й завтрашній день. Хай допоможе нам Господь!

І ми розійшлися, усамітнившись, щоб віддатися якнайщиріше молитві.

Я сказав у тій молитві:

— Боже мій! За твоєю волею сюди потрапив, забажай, аби звідси вибрався неушкодно. Збережи, Боже, співподорожан моїх, Павла та Созонта, щоб разом вибралися ми з цього болота. Каюся за всі вільні й невільні гріхи свої; вільні знаю і за них прошу помилування, а мимовільні, постав мені перед очі, щоб покаятися міг. Доглянь і людей оцих, між яких потрапили: коли вони на правій стежці, хай буде з ними твоя правда: коли ж на кривій, хай пізнають це і звернуть на стежку правди не своєї, а твоєї, Господи!

А ще, отак молячись, я продивився власне життя, пильно вивіряючи, що в ньому було доброго, а що лихого. Попросив, щоб, повернувшись у світ, не залишався мертвий у хисті своїм, а щоб мав силу й спромогу творити боговгодні справи. Тобто щоб знову, як давніше, міг писати й малювати не в славу собі, а в Божу.

У цей час від загорожі й почувся крик півня. У нічній тиші він прозвучав голосно, і я звівсь із онімілих колін. Звів обличчя вгору й побачив засипане зорями небо, велике й загадкове. Зорі мерехтіли, мінилися і ніби осипали на нас свій порох.

Розділ двадцять другий,

у якому описується зшестя Микити із стовпа і його хід по острові та й про інші події цієї ночі

У цей час біля стовпа спалахнуло вогнище і, ніби чекаючи на це, запалало ще два багаття: одне там, де був жіночий табір, а друге — де скупчувалися уломні та почварні чоловіки.

— Що ж, брати мої, — сказав Созонт. — Ходімо дивитися видовище.

— Я не піду, — сказав Павло. — Слабкість велику чую в тілі.

— Боїшся, що вдарить хвороба? — співчутливо спитав Созонт.

— Цього не вгадати, — мовив Павло. — Але саме тепер не боюся.

— Відпочинь, брате, — майже ніжно сказав Созонт, — наберися сили на завтра — чекає нас нелегка дорога.

— Атож! — мовив Павло. — Я собі полежу, бо видовища світові вже мене не ваблять.

— Добре сказав, брате, — мовив Созонт. — А може, й нам залишитися, щоб не покидати тебе самого?

— Ні, ви йдіть, — зітхнув Павло. — Для того прийшли сюди, щоб бачити.

– І це добре сказав, брате, — мовив Созонт.

І ми пійшли до стежки, а за короткий час опинилися біля загорожі довкола стовпа. Вогнище палало серед двору, тут із грубими палицями стояли всі Микитині учні, ніби навмисне розставлені колом довкруж багаття. На стовпі, в хижці, завіски було відкинуто, і ми побачили Микиту, який згинався і розгинався — клав безчисленні поклони. Але цього разу таке довго не тривало, Микита почав спускатися драбиною — ми уздріли, що голова його ніби світиться, а може, це так осяювала його ватра. Спустився долі й повернувся обличчям. Ні, я не помилився: голова його разом із обличчям, власне, волосся, що витиналося із хламиди, таки світилося. І, як тільки він став на землю, учні його встромили палиці у вогонь, а за мить підняли над головами смолоскипи-походні, які яскраво запалали.

Святий Микита повільним та урочистим кроком рушив до воріт, тут ми й стояли, учні ступили слідом, ми ж низько вклонилися, а тоді й уклякнули.

— Де ж ваш третій? — спитав Микита.

— Заслаб, святий отче, — сказав Созонт.

— Він невдовзі звільниться, — мовив Микита й перехрестив нас, похилених.

Рушив на стежку зі своїм освіченим обличчям, за ним по двоє в ряд пішли учні: перші Антоній із Теодоритом, потім Симеон із Євагрієм, а ззаду Никифор із Георгієм. Ми рушили слідом.

У цей час учні заспівали:

Полюби нас, Христе,

І святий, і чистий,

Від життя озлоби

Нас візьми ік собі —

Умилосердися.

З бід усіх спаси нас,

Йде свята година.

Світ цей прокляли ми

Мислями своїми —

Умилосердися.

Встали вовки тяжкі,

Вже розкрили пащі,

Кігті до нас тягнуть

І ковтнути прагнуть —

Умилосердися.

Ми на стежці вузькій,

Крізь болото грузьке —

Світ оцей проклятий —

Йдем тебе пізнати —

Умилосердися.

— Серед них є й піснетворці, — шепнув мені Созонт. Я стис йому руку біля ліктя, попереджаючи.

Микита йшов вельми повільно, ледь-ледь розхитуючись тілом, ніби в такт мелодії а чи творячи в такий спосіб якогось танка, — це ж чинили і його учні.

Так ми дісталися до жіночого табору, посеред якого палало вогнище. Уломні й почварні жінки уладнались у ряди по чотири з витриманою відстанню між кожною. Як тільки побачили процесію, на Мартин знак, котра стояла попереду, вдарили ложками об дерев'яні тарілки. Тут був невеликий горбок, можливо, навмисне висипаний, Микита зійшов на нього, звів руку — торохкотіння стихло.

— Готуйтеся до дороги в небо, — сказав Микита голосно. — І хай прийме вас Отець із Сином і Святим Духом, тобто свята Трійця!

— У-ї-ах! — в один голос зойкнули жіночі голоси.

— Ще трохи — і ви не будете посудинами диявола! — крикнув хрипко й голосисто Микита. — На знак цього можете іти за мною.

— У-ї-ях! — зойкнули уломні й почварні жінки.

Кинулися до вогнища і почали вихоплювати з нього запалені палиці, а тоді, дибаючи, кульгаючи, перевалюючись, тягнучи ноги чи й чеберяючи, двинули до воріт, які тим часом відчинила сестра Марта; сама вона побігла туди, де стояв Микита з учнями.

— Я твоя наречена, святий Микито! — несамовито заволала вона. — Я твоя наречена!

І впала, трусячись, навколішки біля підніжжя горбка.

Микита тим часом рушив далі. Симеон та Антоній підвели Марту під руки й виштовхнули наперед, щоб ішла просто за Микитою.

Процесія цвіла вогнями. Попереду Микита з осяйною головою, за ним випростувана і з розпущеним волоссям Марта, тоді із смолоскипами Микитині учні, потому ми із Созонтом, а ззаду галаслива юрба уломних та почварних жінок, що йшла пританцьовуючи, щось кожна своє гукаючи, а дехто сурмив голосом, ніби вдавав єрихонську трубу. При цьому розмахували палаючими палицями.

Одна із жінок закричала хрипко й надірвано:

— Йдемо до тебе, свята Трійце! Йдемо до тебе! Прийми нас!

Микита тим часом простував до другого вогнища, де зібралися уломні та почварні чоловіки. Й тут був горбок, раніше ми їх чи не помітили, чи не зважили на них, і Микита урочисто зійшов на нього.

— Готуйтесь до дороги в небо! — гукнув він. — І хай прийме вас Отець, і Син, і Святий Дух, тобто свята Трійця!

– І-ї-ях! — видихнули всі разом.

Микита упав навколішки, й тепер його голова світилася дивним, мертвим світлом, звів руки до неба і забубонів молитву. За якийсь час поклав поклона, майже простершись по землі й витягши перед собою, але вже на землі, руки. Лежав якийсь час нерушно, ніби закляклий, тоді почав обживати: повільно зводив тіло, аж доки не завмер з піднесеними до неба руками й задертою бородою. Мене вразило при цьому, що молитва чинилася в чіткому ритмі, тобто кожна позиція тіла творилась на певно визначений час.

Уломні й почварі тим часом зійшлися колом довкола багаття й пійшли в танок, чи то співаючи, чи скандуючи:

– Іх-ох! У-ха-ха! Утікаймо від гріха! Іх-ох! У-ха-ха, утечемо від гріха!

Микитині учні нерушно стояли із смолоскипами над головою, і мені незвідь-чому здалося, що це не люди стоять, а величезні свічі; побачив навіть лойові сльози, що стікали по тілу, відразу ж застигаючи. Зрештою, візія була не така далека від істини, адже ці люди й справді духовно самоспалювалися. Обличчя їхні були серйозні й застиглі. Марта й тут лежала ниць біля горбка, лицем у землю, і мені подумалося, що відступили ми у глибину віків, коли ще туманило людям голови поганство, і це відбувається біля капища один із веселих язичницьких празників. Ось він, верховний жрець, оцей Микита, що молиться за всіх; ось ідоли — люди-свічі із вогненним язиком замість голови; онде юрба, яка весело біснується у танцях та скоках, а ця дівчина — жертва, яку закололи чи збираються заколоти Богам.

— Помітив, Антоній натякнув на якусь особливу мою проникливість, — сказав упівголоса мені Созонт. — Що можуть про це знати?

— Може, мав на увазі численні твої розпити? — відповів я.

— Вони природні при моєму послушанні, — мовив Созонт. — І загалом намагаюся вести себе, догоджаючи їхньому болвохвальству. [27]

– І мені здалося, брате, — це празникування вельми подобає на поганське.

— Бо ці люди вийшли з церковного тіла, відсікшись від церкви, як гнилий палець, — якось понуро сказав Созонт, і це я вперше помітив у ньому святошність, адже недавно проповідував терпимість.

— "Не судіть, щоб і вас не судили", — сказав Господь. Згадай, брате, й про кореня Єсеєвого. "Він не на погляд очей своїх буде судити і не на послух ушей своїх буде рішати, але буде судити убогих за правдою".[28]

Созонт ніби пробудився.

— Дякую, брате, що отямив мене. — Я ніби в запамороку впав, — тихо сказав. — Не наша річ судити, тільки бачити.

У цей час танцівники зламали коло й почали в дивний спосіб вихилятися кожен окремо. Багаття яскраво їх освітлювало, і я вразився із тих загадково й прецікаво спотворених облич, що їх вихоплювало із темряви світло: перекошені, з виряченими очима, розтуленими ротами, заюшені потом, несамовито надихнуті, витягнуті, сплюснуті, сповнені самозабуття, нестримного шалу й захоплення; вряди-годи вони видавали із себе крики, зойки, стогони, верески, виття, трубіт, скавчання, скімлення; кілька жінок уклякли на землі й заголосили в пієті, ламаючи пальці над головою, ніби при ляменті, ніби відчували кінець світу й сподівалися на нього, — картина була разюча й приголомшуюча.

Микита завершив молитву, встав на ноги і сказав голосно, але без крику:

— Плачте, діти, бо плаче вся земля! Плачте, постячись душею своєю, бо є час плакати і час сміятися. "Час позосталий короткий. А хто плаче, буде як ті, хто не плаче, а хто тішиться — як ті, хто не тішиться, а хто цьогосвітнім користується — то ніби й не користується, бо минає стан світу. А я хочу, щоб ви безклопітні були".[29]

І на те слово одні заплакали й залементували, а інші за сміялися й зареготали, і так дивно й дико змішалися плач та сміх, що в мене мороз шкірою пройшов. Одні рвали на собі волосся й посипали землею голови, інші на них показували пальцями й геготали, одні бились у корчах плачу чи сміху, а інші довкола них пострибували й хихотіли.

Тоді скочила на ноги Марта й завищала так різко й пронизливо, ніби засвистав, як оповідається в одній байці, Соловій-розбійник, аж здалося мені: хтось забив мені у вуха по цвяху, відтак закричала на всю горлянку:

— Перестаньте! Перестаньте! Немає сили в мене більше цього терпіти!

І всі раптом завмерли, ніби перетворились у чорні соляні стовпи й нерушно стояли якийсь час, тільки вогнище гоготіло, викидаючи вгору великі, їдкі й пажерливі язики; і тріщали, стріляючи іскрами, дрова і хмиз, відтак величезна тиша прийшла на острів. Я й сам відчув, що у мене заклякло тіло, що безсилий і пальцем кивнути; та й сама Марта за стигла, ніби витесана з дерева, і ніби витесані з дерева стояли уломні та почварні — дивоглядний сад ідолів; і вогненні язики затанцювали на всіх оцих раптово померлих лицях з порожніми очиницями, із подуп'явілими тілами, з порожніми черепами — всі-всі мертві. І Микита, що так само завмер, і його учні-свічі, що догоряли, і я, і Созонт — всі-всі мертві, бо холодний подих пройшов у нас головами і обвіяв лиця наші тлінним духом, і той тінний дух увійшов у кожного і посіяв своє жахке насіння.

Микита схитнувся й пішов із горбка просто до нас, закоцюблих.

— Не судіть, отці, цих людей, — сказав напрочуд м'яко, — бо вони нещасні. Не судіть і мене, бо і я не менш нещасний. Дивіться!

І він підняв подола своєї хламиди, показуючи ноги свої. І ми жахнулися — були ті ноги покриті темними виразками, і в тих виразках копошилася черва, яка світилася. Я перекинув поглядом на Микитине лице й тільки тепер збагнув, чому осяювалася його голова: борода й волосся були повні тієї ж черви, і це не обличчя Микити й не його голова світилися, а саме ота черва-світляки.

Микита опустив подола, звів голову й гордо пішов від нас. Відтак схитнулася Марта й рушила за ним, зворушили ся учні його й двинули слідом, почали оживати й ворушитися, як та ж таки черва, уломні й почварні — розтікалися повільно від вогнища. Тільки ми із Созонтом стояли ніби укопані в землю, ніби залишені тут на ідолів, бо виявилося раптом, що не ці люди — боввани, а таки ми. Самотні ідоли в пустелі, на яких налітає немилосердно вітер-навійло і обкидає, січучи лиця, піском.

Покинувши глядалище, Микита з учнями та Мартою досить швидко віддалялися стежкою — ми дивилися, як даленіють походні; зрештою; смолоскипи в один мент погасли, ми втратили похід із визору.

— Ходім, брате Михайле, пора й тобі спочити, — сказав Созонт. — Завтра у нас важкий день.

— А ти не спочиватимеш? — спитав я.

— Не маю часу на спочинок, — мовив Созонт. — Я тут іще трохи поблукаю. Ти ж будь біля Павла, чомусь тривожно мені стало за нього, бідного.

— Гаразд, брате, — сказав я. — Чини як вважаєш за потрібне.

— Не я вважаю, — рівно пророк Созонт, — а чинити так велить мені обов'язок.

— Який обов'язок?

— Той, про який не раз казав, — пізнати правду. Боюся, що не зможу її до кінця пізнати, думки мої почали плутатися.

— В мене також, — признався я. — І чим далі, тим більше.

Ми йшли якийсь час мовчки, і тут Созонт проголосив ще одну проповідь:

— Часом думаю, брате Михайле, що латинники, ввівши в догматику поняття пургаторіуму, тобто чистилища, мали певну рацію. Наша східна церква це заперечує, але деякі наші святі отці вважають, що пургаторіум існує, але не в потойбіччі після смерті, а на землі, що весь створений людьми світ і є пургаторіум, бо саме тут спитується людина. І ще я думаю, що часом людина вмирає раніше, ніж гине її тілесна оболонка, і не з усіма однаково це буває, — гине вона у дусі. Чи має душу тварина? Не має. Але вона живе, ходить у тілі, отже, бездушне існування тіла можливе. То чому не може бути так у людини? Але людина — істота з Божою познакою, через це у ній не все так просто, як у тварини. Тому, мені гадається, є між людей усякі: ті, що Божу познаку мають, а є уподібнені до тварини, тобто бездушні. Але й одуховлені не є однакі: в одних душа доживає до природної смерті тіла разом із ним, а в інших не доживає, а вмирає дочасно. Тоді і входить в людину пітьма, і вона безсила розрізнити, де добре, а де зле, де темрява, а де світло, де правда, а де неправда. Живе бездушно (є навіть вислів такий: бездушна людина!), а вважає, що в дусі, живе без Бога, а вважає, що в Бозі, — хоче обдурити Бога й людей, а дурить тільки себе. Такі люди мертві ще до загибелі тілесної оболонки. Саме для таких Господь і виділив, гадається мені, як надію спастися — можливість покаяння, а це значить, що умерлий душею може душу в тіло повернути й знову почати жити у

дусі. Саме тому розбійник, котрий убивав і грабив, — бездушний, але, пізнавши покаяння, може повернути у тіло душу; так само й облудник, лицедій, підступник, насильник, осудник чи будь-який інший злотворець. Отже, в чистилищі світу, цьому дивовижному пургаторіумі, людина має власну волю до бездушності й одуховленості, але дуже часто воля ця буває сліпа. Оце і є прірва, брате Михайле, прірва — в приблизності, в непевності, неправедності пізнання світу, коротко сказавши, — невідчутті власної душі, а відтак нерушності правди. Кожній людині Господь дав світильника для власної пітьми, і світильник цей — розум її, тож сказано у Приповістях: "Блаженна людина, що мудрість знайшла, і людина, що розум одержала". Але там-таки сказано: "На розум свій не покладайся". Сказано: "Розум — джерело життя власникові його", а в Ісаї: "Загине мудрість премудрих його, а розум розумних його заховається". І святий Павло зголосив: "Розум розумних я відкину". Через це розум буває у глупоті і глупота у розумі, отже, розум людський, як хвилі морські, непевний та мінливий. Оце і є одна із найглибших прірв пургаторіуму світу. Але є в цій прірві й око — відчуття, що тебе знає, чує, бачить і скеровує тебе Господь. Але й тут постає не менша прірва — Господь чи диявол у Божім образі та одежі як спитування. Через це постійно маємо себе звіряти, пильно-пильно, брате Михайле. Обережними й несамовпевненими маємо бути — ось друге око цієї прірви, бо саме тут Господь нас найбільше спитує.

Сумним, повільним, протяжним і невпевненим голосом про казав усе це Созонт. Проказав і замовк, ніби ніччю одягся.

Ми тим часом підійшли до місця свого посілля.

— Підійду подивлюся, чи все гаразд із Павлом, — сказав Созонт.

Павло спав. Диякон схилився над ним і послухав.

— Дихає, — мовив. — Але важко й уривисто. Лягай, брате, спочинеш і ти.

— А може б, і ти спочив, — запропонував знову я.

— Ні! В мене надто мало часу, — твердо повів Созонт.

Я ліг і заснув, здається, й снів ніяких не мав. Збудився раптово від крику. Було вже зовсім світло, я підхопився на ноги і з жахом побачив, як звивається на лежачому тілі Павла змія і люто клює його в обличчя. Схопив палицю, відкинув гадюку з Павла і, як раніше Созонт, почав її колотити, аж доки не перетворив у місиво. Павло хрипів. Тоді я кинув палицю й метнувся до нього. Голубі Павлові очі вирячилися, обличчя посиніло, а на вустах виступила піна. І тут ним почало кидати. Я впав біля нього, намагаючись схопити за руки і стримати, але він захарчав і розм'як. Тобі я покинув його і став поруч, уклякнувши. Очі Павлові прочистилися, ніби прийшов він до тями.

— Во-на до ме-не при-йшла! — прохрипів він. — Ті-кай-те! Тіка…

І випустив дух.

Тоді я відчув, що сльози котяться мені обличчям. Світ застелився пеленою, а рука Павлова, яку ще тримав, почала швидко холонути.

У цей час затріщали кущі — біг до нас Созонт.

— Що сталося? — спитав задихано.

Я мовчки кивнув у той бік, де лежала розтовчена змія.

— Забагато змій на острові, на якому вони не водяться, — сказав Созонт.

Тоді уклякнув біля мене й погладив Павла по волоссі.

— Бідний, бідний, мій побратиме! — мовив. — Усе-таки я тебе не зберіг!

Ми сиділи на землі, занурені в глибоке, чорне мовчання, а небо на сході палало.

— Чому вони його вбили? — спитав я.

— Щоб виконати приречення Микити, — коротко відказав Созонт.

— Що робитимем із тілом?

— Спробуємо забрати із собою. Не хочу, щоб його кидали в Око Прірви. Хочу, щоб його взяла в себе, як належить людині, свята матінка наша — земля.

І тут, поруч із мертвим Павловим тілом, Созонт утомлено розповів, що він зміг побачити й вивідати.

Коли наблизився до огорожі із стовпом, в хатині горіло світло. Сторожі він ніде не побачив, тому зміг під крастися до хатини й у щілину засувки уздрів, що всі вони сидять за довгим столом, була там і Марта, і їдять. Бачив Созонт хліб, м'ясива, пили мед, а на чолі столу сидів не Микита, а таки Симеон. Говорили досить тихо, але вловив: ділилися враженнями відбутого видовища, зокрема балакали про те, що в цей час кілька уломних та почварних чоловіків таки злягалися із жінками. Говорили про те досить весело і сміялися.

Потім Симеон сказав:

— А зараз відбудемо тайну вечерю! Ходи, Марто, на чати, бо той диякон мені не подобається. Дуже вже він утикацький!

Тоді Созонт змушений був від хатини відійти. Марта вийшла і ходила довкола, як сторожовий пес, приглядаючись і прислухаючись, отже, Созонт нерухомо лежав на землі, відійшовши поза загорожу. Так тривало досить довго, аж зарипіли двері й вийшов Микита. Підійшов до Марти і вщипнув її за сідницю, та досить активно від нього оборонилася.

— Ти, зігнилий покидьку! — сказала. — Не чіпайся мене! Микита засміявся й поліз на стовпа.

Тоді вийшов із хатини Симеон. Марта кинулася йому в ноги й обійняла за коліна, цілуючи одежу. Але Симеон відкинув її, аж засторчувала, підійшов до загорожі і, незважаючи на дівчину, підняв хламиду й помочився.

— Степане! — простогнала Марта. — Чому не хочеш мене?

— Бо я мертвий для цього світу, — сказав, оправляючи одежу, Симеон. — І вже давно не Степан. Іди спати!

— Не відганяй мене, Степане, — заскиглила дівчина. — Усе, що скажеш і що захочеш, для тебе зроблю. Тільки не відкидай мене! Годитиму й милуватиму, пеститиму — рабинею тобі буду!

— Вже не раз казав і ще раз кажу: мертвий я для цього життя і світу. Забирайся!

— Але ж я заради тебе сюди прийшла! — зойкнула Марта.

— Не жену тебе з острова, — мовив зимно Симеон. — Хочеш служити моїй справі, тобто Господу, служи! Убивай своє тіло, як я його вбиваю. Ви тут жерли м'ясо, а я тільки хліб та воду їв — і ти так їж. Стань нареченою не моєю, а Божою, погаси в собі пекельний вогонь, який тебе їсть, і заспокоїшся.

— Нікого іншого не хочу, тільки тебе, Степане! — зойкнула Марта. — До тебе розпалений мій вогонь. На! Дивись!

І вона зірвала із себе хламиду і гола вклалася перед ним.

— Візьми мене, візьми! Так пече, що не можу стерпіти, спопеліла я вся!

— Це диявол у тобі пече! — холодно сказав Симеон. — І не спокусиш мене.

— Диявол мене пече! — скрикнула дівчина. — Але диявол мій — це ти, Степане! Ти!

Тоді Симеон озвірів. Накинувся на неї й почав бити її ногами.

Вона охала і стогнала сласно, звиваючись, як змія.

— Ще, ще, любий! Бий мене, вбивай!

І він знову почав тусати її ногами, хриплячи:

— Ти посудина дияволова! Сучка! Не спокусиш мене, швидше тебе справді заб'ю! Згинь, пропади!

Вона знову застогнала і розслабла.

— Все! Диявол мене вже покинув, Степане! — сказала глухо.

— Тоді вставай, одягайся і заберись із очей! — мовив грізно, важко дихаючи, Симеон.

Марта встала, повільно вдяглася, рухи мала розмлоєні. Кинулася йому на шию й поцілувала пристрасно.

— Люблю тебе, Степане!

— Згинь, сатано! — крикнув Симеон.

Тоді вона кинулася вдруге йому в ноги й почала цілувати постоли.

— Ти мій сатана, ти! Раба я твоя!

— Коли ти моя раба, наказую тобі йти геть і заспокоїтися. І не зви мене більше Степаном. Симеон я!

Марта покірливо встала і, схиливши голову, пішла до воріт. Симеон сплюнув тричі, перехрестився й пішов у хатину.

— Мало ти її, сучку, бив, — ознався із стовпа Микита.

— Згинь і ти! — сказав Симеон, позирнувши вгору, і раптом застогнав: — Господи, як мені з вами важко!

— Тоді полізь на моє місце, — сказав Микита, — і спробуй, як тут легко.

Симеон уклякнув і почав молитися серед двору, а Микита поспускав завіски і зник із очей — на цей час уже почало розвиднятися.

Созонт усе ще лежав нерушно, боячись виказати себе, а йому вже треба було звідтіля злизнути, бо його міг помітити із висоти Микита — не маючи на стовпі що робити, міг віддаватися стеженню. Нарешті Симеон скрушно зітхнув і подався до хатини. Созонт якнайобережніше від загорожі відповз, а тоді ледве не бігцем подався до озера, щоб

перевірити те, чого не зумів я, тобто чи немає де на березі з'єднаного із стежкою повороза. Але тут його чекала повна несподіванка: у хвилях туману, що підіймався з Ока Прірви, він побачив нерушну постать одного з Микитних учнів, отже, берег вони продовжували сторожити. Неясно було тільки, як він тут, а був це Никифор, узявся; Созонтові здалося, що він не спускав ока із Микитних учнів, за винятком того часу, коли вони відійшли із глядалища й коли він промовляв мені проповідь. Здається, Никифор сидів і за столом, коли Созонт зазирав у хатину, хоч певності він у тому не має…

— Цей-таки Никифор міг підпустити до вас змію, яка цього разу вибрала благого духом Павла, — сказав печально Созонт. — Найпевніше, що відділився Никифор від своїх із глядалища.

— Дивні речі побачив і розповів, брате Созонте, — мовив я задумливо.

— Це свідчить, — мовив Созонт, — що правда таки посередині. Не збрехав карлик Мусій про Марту, що вона бита бісом похоті, але неправду повів, що злягається з Микитою: коли той ущипнув її, досить гостро й без пошанівку відсікла його. Не злягається вона із Симеоном, ані з іншими учнями, а пристрасть має до одного Симеона, якого любить несамовито. Більше того, вона знала Симеона раніше у світі, через що називала його світським ім'ям, і пішла сюди заради нього. Отже, розпутниками ці люди не є. Симеон ставиться до Марти як байдужий чоловік до надто причіпливої самиці і якому це остогидло, а Марта через самоприниження має похітне задоволення, що можна назвати й розпутністю. Але віддана тільки одному і тільки від одного згодна все терпіти. Другий вислід, — сказав Созонт гарячковим шепотом, — голова їхня таки Симеон, як я й здогадувався.

— Може, він чинить так, уникаючи слави людської?

— Швидше відповідальності, — сказав Созонт, — бо наука їхня в ім'я Боже, а діла темні. Власне, все йде від їхнього учення про смерть і бажаність смерті як розрішення. Отже, коли Смерть так вивишується, вона бажана й послужити задля неї не гріх. Відтак вони оминають заповідь Божу: "Не убий!" — загалом, не вбиваючи саморучно, а сприяючи смерті: Кузьму ковтнуло Око Прірви, Павла затруїла змія — не вони.

— А розбійник?

— Розбійник попросив смерті сам, вони ніби йому допомогли. Отже, дотримуються своїх суворих правил чи заповідей, схожих до Христових, але порушили в тому міру, от же, власну правду чи її розуміння поставили вище Божої, а це і є злочинність. Учинивши так раз, вони й почали плести хитромудру мережу, у якій зав'язли й рабами якої стали, як уловлена риба. Ось тобі найпевніша розгадка цієї Прірви, її Око.

— Павло перед смертю радив нам якнайшвидше звідси тікати, — мовив я. — Чи ж він знав?

— Не так знав, як прочував, він був тепла душа, — свистячим шепотом говорив Созонт. — Але ми цілком у їхніх руках. Без них через Око Прірви не перейдемо, через острашку в цьому вони й виставили вартового.

— Трохи побоююся, брате, що в твоїх розмислах забагато здогадів, — сказав я, — хоч доказів і збільшилося.

— Правду кажеш, брате Михайле, я сам цим мучуся. Але достеменніше про них не довідаємося. Те ж, що побачив цієї ночі, хоч і підтвердило цілком їхню лицедійність, але не під твердило злодійності, а лицедійність і злодійність не одне і те ж. Навіть смерть Павла можна приписати випадку, бо змії в болоті чи біля нього водяться — за руку того, хто її пустив, ми не піймали. Отже, залишається одне для доказу

правди — моя загибель в Оці Прірви, — він замовк посутенівши. — Коли там загину, це напевне значитиме: вони злякалися моїх вислідів і хочуть остерегтися. Отже, і в смерті Кузьми винуваті. Здається, ними керує голова, яка не шукає крові задля крові, а все чинить із необхідності: Кузьму вбили у науку, розбійника для переконання у чудодійності слів Микити. Я ж виставив себе творцем їхньої слави, і вбити мене можуть тільки зі страху, що щось вивідав і це вивідане напишу чи винесу. Вони-бо усвідомлюють власну злодійність і бояться викриття, отже, розум ними керує не Божий, а сатанинський.

— Але тоді вони повинні вбити й мене, — мовив я.

— Не знаю, брате, не хочу брехати, — пророк Созонт, — але маю надію, що тобою злегковажать. Ти у їхні справи не влазиш, та й Микита поставився до тебе найлагідніше.

– І ти згоден так легко піти на смерть? — з жахом спитав я.

— А що мені залишається? Покаятися перед ними, то вони тим паче мене звідси не випустять, але і в них щодо мене тільки здогади — не докази.

— Страшна й фатальна ведеться гра, — прошепотів я.

— Так, брате Михайле! І в цій грі виграє не той, котрий загине, бо судитимуть не люди, а Господь. Виграє правда, яку він заповів, а я був і є її жерцем. Але, щоб виграти, потрібна умова: хай таким жерцем станеш ти, щоб виніс не житіє, записане на папері, воно без вартості і хай загине зі мною, а записане в голові — його й тобі передаю.

— А коли знищать і мене?

— Оце і є той крайній випадок, коли треба звертатися за поміччю до Бога. Вірю, що він мою молитву вислухав.

— Отже, ти молився не за себе, а за мене?

— Так, бо відчуваю, що моє призначення стати жертвою. Сподіваюся також, що вони не цілком утратили міру в дотриманні Божих заповідей. Ти ж постав для них як такий, що помер для світу.

— Отже, тонка ниточка?

— Тонка, але вона є. На неї й сподіваюся, а ще більше на Бога.

— А що, коли Око Прірви щасливо перейдеш?

— Питав уже таке, — сказав Созонт. — Тоді признаю свою поразку, свої здогади виплодом хворого розуму, а їх назву благочестивими лицедіями. І поширю житіє Микити, яке написалося, за дійсне.

— Але сам казав: вони списали його із житія Симеона Стовпника.

— Вони за тим житієм живуть, а житіє Симеона Стовпника признала дійсним церква. Я ж супроти її приписів і руки не піднесу. Зрештою, всі житія списані із житій давнішних, але убрані вони в місцеву одежу і вписані у сучасне життя — мав змогу у тому переконатися, отже, певною мірою достовірні. І про це я казав і зараз повторю: живучи за приписами Христа, ми не Христом стаємо, а християнами, коли ж вони за приписами святого Симеона живуть, то вони не Симеон, а тільки симеоніди.

Я замислився, мені аж у голові потріскувало від усього цього.

— А що, коли розум Симеона, учня Микитиного, такий великий, що зрозуміє це і відпустить нас вільно?

— Тоді він має надію на покаяння, — сказав Созонт. — Але природа злочинця така, що, почавши творити зло, зупинитися він не може.

В цей час ми почули кроки, стежкою йшли Микитині учні: всі шестеро, в тому числі й Никифор, який мав би стояти в цей час на чатах біля Ока Прірви.

Розділ двадцять третій,

у якому розповідається, як ми переходили через Око Прірви

Побачивши нас біля випростаного на землі трупа Павла, прибульці вражено зупинилися.

— Що сталося із братом Павлом? — спитав Антоній.

— Помер від укусу змії, — спокійно відказав Созонт.

— Змії? — здивовано спитав Теодорит. — Але тут, силою слова святого, змії не водяться, навіть вужі.

І тут Созонт мовив річ, яку, здається, не треба було казати:

— Коли може словом відганяти зміїв, чому не може їх прикликати?

Микитині учні спохмурніли.

— Чому так сказав? — спитав Антоній.

— Бо саме святий прирік Павлові смерть, — мовив Созонт.

— Святий не накликає смерті, — мовив холодно Антоній. — Він її тільки може проректи, аби приречений мав час покаятися.

— А приречення не може бути накликанням? — спитав Созонт.

— Аж ніяк! Святий не може порушувати однієї з найбільших заповідей, — мовив Антоній. — Де ця змія?

— Отам, біля куща, — сказав Созонт. — До речі, це вже друга, ту першу я скинув із грудей сплячого брата Михайла.

— Дивовижа, — мовив Антоній, перекидаючи палицею мертву гадюку. — А першу теж убили?

— Першу начебто вбили, але вона зникла, мабуть, відповзла, — мовив я. — А може, це та ж таки.

— Треба буде попросити святого, — тривожно сказав до своїх супутників Антоній, — щоб прогнав зі святого острова цю нечисть. — І раптом спитав: — Може, маєте приховані, потаємні лихі думки, що навели сюди гаддя?

— Коли б навели гаддя ми, не нас воно вбивало б, — сказав Созонт.

— Ну, це у волі Божій! — мовив Теодорит.

— Гаддя — поріддя дияволове, і коли б ми були лихоносні, то пробували б у дияволі, отже, з гаддям були б заодно, — сказав, Созонт, і я подумав, що й цього не треба було йому казати.

— Можливо, воно налізло випадково, — сказав байдужно Симеон. — Таке в нас уже траплялося. Що робитимете із тілом?

— Спробуємо забрати з собою, адже не маєте цвинтаря.

— Це так. Могила в нас тільки одна — матері святого, ви це знаєте, — сказав Теодорит.

— Як нестимете? — запитав Антоній.

— По сухому ношами, водою волоком.

— Гаразд, — сказав Антоній, — так само чинять й інші, котрі покійників забирають. Ми не боронимо.

Тоді Созонт підняв до мене сіре в ранковому світлі обличчя, зрештою, він дві ночі не спав:

— Зрубай, брате Михайле, двійко деревець.

Я рушив у кущі, вишуковуючи пригожі до нош тичини, вони ж біля Павлового тіла про віщось іще говорили. Приготував тичини, тоді зрубав менші для поперечок, приніс те усе на посілля. Созонт поприв'язував короткі дрючки до тичин, на них ми й поклали Павлове тіло. А що лице його стало одутле й синє до чорноти, накрили його великим лопуховим листком. Відтак пішли попереду, а за нами двинули стіною Микитині учні.

— Даремно трудитеся, — сказав Созонт, який ішов за ношами ззаду, — не такі ми важливі персони, аби нас усім проводжати. Досить було б провідника.

Я зрозумів, чому Созонт сказав ті слова — остерігався.

— Немалі ви для нас гості, — сказав Антоній, — тож немалу хочемо віддати вам честь. Всі пішли провести вас самохітно.

— Коли так, то й гаразд, — прорік Созонт. — Спасибі за честь.

Більше балачок ані ми, ані Микитині учні не зачинали. Я кілька разів позирнув під час перепочинків на Симеона — був той байдужий і ніби відсторонений. І я чомусь подумав: як міг цей врівноважений, приємний на лиці, розумний і мовчазний чоловік по-звірячому бити жінку, яка його невимовно любить? Отже, звір у ньому таки ховається.

Я йшов попереду, мусив видивлятися дорогу, ноша з Павлом була важка, й ніяк мені було по-особливому розглядатися чи про щось складніше міркувати.

Дивно й те, що, йдучи до Ока Прірви, ми не зустріли дорогою жодного уломного чи потворного, хоча раніше, блукаючи островом, неодмінно на них натикалися, ходячих, сидячих й простуючих, — ніби звільнили нам дорогу за якимось знаком, від неї відсунувшись.

Сонце вже стояло в небі, повите хмаринням, прискало пучками проміння; небо також покрилося рідким хмаринням, з самого ранку трохи парило, а роси не було — трава сухо шаруділа під ногами. Піт котився мені обличчям, стікав із лоба на очі й на щоки, часом ми зупинялися, щоб отерти піт та й передихнути. Тоді Микитині учні так само німо зупинялися, але допомоги нам не пропонували; обличчя також мали сірі, як і Созонт, очевидно, від недоспаної ночі. І через це між ними й нами утворилася ніби прозора стіна, з одного боку якої були ми, а з другого — вони, і зростала невидима напруга, так ніби вони й ми бажали один від одного якнайшвидше звільнитися. Симеон все так само був спокійний і замкнутий, хоч очі мав сумні. І відчув я, що всі вони, як і ми, по-своєму печальні, по-своєму відречені, втомлені і ніби чимось невдоволені — може, цьому сприяла присутність між нас мертвого тіла з покритим лопушиним листком обличчям? Зрештою, дісталися до Ока Прірви — вода димувала. Але тільки та, біляста, що її Симеон назвав мертвою; темне коло посеред заводі було ніби покрите прозорою крижаною плівкою й не диміло. І знову почувся своєрідний запах, який був тільки тут, але цього разу не тільки дух падлини, а ніби аромат, змішаний із пахом гниття, наче пахли якісь болотяні квіти, хоч квітів поблизу ніде видно не було.

— Поведе вас брат Симеон, — сказав Антоній, коли по ставили ноші біля води. — Ходіть із Богом і, коли щось було в нас не так, вибачайте! Були ви нам любі гості.

Він підійшов до Созонта, обійнявся, тричі поцілувавшись, це саме вчинив і зі мною, і я відчув при цьому, що з рота йому йшов кислий дух — очевидячки, перегар з випитого меду. Решта учнів нам тільки вклонилася, за винятком Симеона, що мав продовжувати з нами дорогу, і ніби на поклик вони розійшлися, постававши на вгнутому березі Ока Прірви в певній відстані один від одного, зовсім так само, як тоді, коли нас зустрічали: двоє з лівого, а двоє з правого боку; Антоній же залишався посередині, тобто в місці, звідки починалася стежка. Тут-таки лежало три палиці, очевидно, приготовані заздалегідь, і мене раптом пронизала, як стріла, думка: коли ці палиці приготовлено заздалегідь, припустимо, Никифором, якого тут застав на світанку Созонт, то палиць мало б бути чотири. Звідкіля ж Никифор знав, що Павла ужалить змія і той помре? Отже, напевне відав, що піде нас через Око Прірви таки троє, а не четверо, відтак чи не Никифор підпускав до нас змію? Созонт також помітив, що палиць було три, а не чотири, бо виказисто на мене подивився. Відтак друга думка пронизала мене: коли тут, на Оці Прірви, має статися те, що передбачував Созонт, і коли конче мав загинути той, хто йшов останній, тобто коли здогад цей правильний, то чи не піти останнім мені, адже Созонт уважав, що вони не вбивають без потреби. Отже, мене, очевидно, не зачеплять, а Созонта підсікти на стежці не зможуть. Тому я й сказав:

— Мені сподобніше йти останнім. Триматимусь за ноші й так певніше почуватимуся.

— Що скажеш на це, брате Симеоне? — запитав Созонт, миттю мене зрозумівши.

— Чиніть як бажаєте, — байдуже мовив Симеон. — Моє послушання вас провести.

Водночас я помітив, що вони з Антонієм перезирнулися.

— Вирішуй ти, — сказав Антоній Созонту. — Як на мене, непевного треба ставити всередину.

– І я так вважаю, — спокійнісінько мовив Созонт. — Через це піду останнім.

Мені стало важко на серці, адже давав Созонтові можливість урятуватися. Він же застановився у своїх намірах і, коли наші здогади правильні, відверто йшов на смерть.

Симеон спустивсь у воду, пройшов трохи стежкою й зупинився. Я зліз з берега і став обличчям до Созонта, щоб прийняти ноші, тим часом мав можливість промацати ногою там, де починається стежка. Цього разу здогад наш був правильний, стежка — підвісна, бо я наштовхнувся на два вбиті впритул до берега дерев'яні кілки.

Созонт посунув на мене ноші, і я відступив задом, тягнучи їх за собою. Лопуховий листок із Павлового обличчя сповз — було воно страшне: роздуте й чорне; вже ніхто ніколи за цим лицем його не впізнав би. Виловив із води лопухового листка й покрив Павла. Созонт зсунувся у воду біля самого берега й, очевидно, також намацав кілки, бо вдруге виказисто на мене позирнув.

— Візьми палицю, — сказав Созонт, передаючи її мені. — А тепер розвертайся.

Я змушений був розвернутися, в одній руці тримав палицю, а в другій ручку тичини — ноші були на плаву.

— Рушили! — сказав за спиною Созонтів голос.

Не міг бачити, в який спосіб він тримається за ноші і як міг користоватися палицею. Запах падлини від збовтаної води збільшився, покривши аромат, який перед цим все-таки відчувався. Симеон пішов переді мною впевнено, але по вільно, промацуючи дорогу палицею; відчувалося, що проходив він Око Прірви не раз.

— Ми забули набрати з собою води, — раптом сказав ззаду голос Созонта. — Чи зможемо, Симеоне, біля чистої води зупинитися?

— Стежте за мною, — повернув голову Симеон. — Дам знака!

І знову рушив спокійно й упевнено. Біляста вода збовтувалася ногами, і ми покрилися димом, від якого почало трохи паморочитися в голові; пара відривалася від поверхні плеса й підіймалась угору, скручуючись у пасемка. Ми занурювались у воду все глибше й глибше, дим почав доходити нам до облич.

— Глибоко не дихайте! — крикнув нам Симеон. — Пара може запаморочити!

Мене вона вже запаморочувала, зрештою, був я малий зростом, особливо коли порівняти із Созонтом та Симеоном; здалося, що в голові починають скручуватися барвисті кружала, з'явилася легка нудота, а очі ніби покривала мла. Я дихав ледь-ледь, але і від того тіло почало млоїти, правда, не настільки, щоб утратити тяму. І, як завжди бувало зі мною в час небезпек, запалив у голові сторожового вогника, тобто всю увагу зосередив на цій малій, устромленій у мозок свічечці, і свічечка ця горіла, блимаючи вогником, але не погасала. Відтак млість у тілі почала зникати, хоч барвисті кола продовжували скручуватися і снуватися, ніби й голова моя починала диміти, як і ця заводь.

Ми поволі наближалися до темного кола, де диму й справді не було і де можна буде перевести подих. Пара на межі між білястою й темною не курилася, а ніби створювалося прозоре цямриння, як у справжній

криниці, неначе незрима сила не пускала її поза округ. Мені нестерпно хотілося побігти стежкою, щоб швидше дістатися до живої води, але переді мною вивишалася струнка, висока й нерушна, як стіна, постать Симеона, а він ступав неквапно. Запаморочений, я послабив стиск руки на тичці від мар, і раптом відчув, що вона від мене вислизає. І тієї ж миті розлунився за спиною жахкий крик. Так, це був нелюдський, повен жаху та відчаю погук; стежка піді мною схитнулася, і тієї ж миті щось шубовснуло, я тільки зміг помітити краєм ока, як ручка тички, за яку тримався, стрімко подалася назад.

— Не зупиняйся! — закричав Симеон. — Пішли швидко! Стежка під ногами коливалася, Симеон ледве не побіг нею, а я несвідомо, наче прив'язаний до нього, подався слідом, ледь-ледь торкаючись хитливої опори під ногами й балансуючи схопленою обома руками навпереваги тичкою. Ми вскочили у простір темної води, і я на всі груди вдихнув повітря. Було воно чисте, живисте й повне добропахучості; від того запаморока минула, і я хотів зупинитися, щоб озирнутися.

— Не зупиняйся! — закричав знову Симеон, не зменшуючи швидкості, і я таки не зупинився й не озирнувся. Ще раз глибоко вдихнув і знову поринув у задушливі хвилі сивої пари. Стежка вже перестала хилитатися, глибина води почала зменшуватися, в голові знову попливли барвисті пасмуги, згинаючись і закручуючись, і я силою волі знову запалив свою свічку остороги. Симеон також ні разу не озирнувся, але ходу сповільнив, і це було до речі, бо я відчував, що зімліваю, що мене вже наповнює не смердюча пара, а страх, власне, жах, який і гнав мене, ніби стьобав по голові батогом, і я майже осліп, вже нічого навдокіл не бачачи, тільки освітлу пляму стрибливої переді мною Симеонової спини. Вода вже була не по груди, а по пах, але нудота збільшила ся, і я виригнув із себе всі рештки убогої їжі, які мій живіт ще утримував, — була то жовта, їдка вода. Але це принесло мені сяку-таку полегшу, що й дозволило подолати решту дороги, яка привела нас до купини, що виступала із води, де росло кілька немічних берізок з блідавими невеличкими листками; очевидно, саме тут було вбито кілки, що тримали стежку з цього боку Ока Прірви.

Симеон вискочив на сухе й подав мені палицю. Я схопився за неї однією рукою, другою оперся на свою, хоч упір мала непевний, виліз на сухе і впав на землю. Але не дозволив собі відпочинку, тому сів і обернувся в бік заводі. Була вона спокійна й нерушна, мирно диміла біляста вода, нерушно застигла вода темна, і плавали біля того кола у білястій мари, але Павлового тіла на них не було, так само ані сліду не залишилося від Созонта. Тоді тілом моїм пройшли корчі і я заридав, як дитина, відчуваючи, що з повік моїх котяться великі, як горох, сльози.

— Чи дуже любив цих людей, що так плачеш, брате Михайле? — спитав Симеон з якимсь холодом у голосі. — Може, раніше їх відав, не тільки пізнав у дорозі?

— Раніше їх не відав, — мовив, — а плачу, бо це були люди: Павло душі благої, а Созонт — великого розуму й знання.

— Великий розум і знання людині шкодять, — смутно мовив Симеон, — і до кривомисля справляють.

— Що знаєш про цих людей? — з тугою спитав я.

— Менше, ніж ти. Не сумуй на смерть, бо вона хоч і печальна, але не страшна, — відказав Симеон. — Що життя в цьому світі, брате Михайле? Тільки крок між народженням, та смертю. Учора прийшов, а нині йдеш. Страшна, брате, не смерть тіла, а душі, а життя наше — це дорога у житла смерті, мимолітний подих тих, що її шукають. Через це щохвилини заглядає смерть у вікна наші і що ми перед нею? Трава перед косою.

— Чи що вчинили ці люди достойне смерті? — спитав я крізь сльози.

— Може, і вчинили, а може, й ні — не знаю їх добре, — тим-таки тоном мовив Симеон. — Смерть приходить коли захоче і бере кого

захоче. Нещасні ми, люди! Бо хто нас визволить од тіла смерті? Ми страхом смерті тримаємось у неволі, а неволя — це і є земний світ.

Він замовк, і ми дивилися на плесо Ока Прірви. По той бік проглядався берег, на якому стояли, ніби непорушні стовпчики, Микитині учні. Туманець, який вився від води, робив їх привидними. І мене знову пойняв страх, затопив, захопив, поглинув — захотілося якнайшвидше покинути це прокляте місце, не мав я більше сили на пережиття. Хотіло ся забитись у якусь руру, криївку, заплющити очі й передумати ще раз усе, що сталося. Продумати і зв'язати нитки, які так і залишалися незв'язані, — чи збагну я щось? Те, чого боявся Созонт, сталося, отже, смертю своєю він підтвердив свої здогади. Але зараз я не міг про те міркувати, надто вичерпаний, змучений і зморений був. Зараз хотів одного: самотності і спокою.

Коли розмовляли, не дивився я на Симеона, а тепер глянув. Стояв, безмовний і непорушний, як ще один стовп, ніби уподібнювався до тих остовпілих послідовників своїх чи сам ставав їм у приклад. Скорше останнє: обличчя його величаво надихнулося, і ніби в самописі пробував або ж відчував себе так, як вождь чи полководець, перемігши у великій, кривавій битві і для якого трупи ворогів — на радість, не на смуток. І в цю хвилину не знав і не відав цей бідолаха, що його перемога — це знак поразки його, що, смертю часом переможений, побиває смерть, що не Ісуса перемогли розпинателі його, а він їх, що і в кволості є сила більша видимої, а смиренність достойніша самозарозумілості. Не знав цей бідолаха, що, переступивши межу, його розум окривлюється, стає уломним та почварним, адже страшно мені було почути від нього: "Великий розум та знання шкодять людині і до кривомисля справляють", — бо це він про себе сказав, а не про Созонта. Тобто цю істину він відав, але не себе нею звіряв, а переможеного собою, не знаючи, що в ущербленій правді вже немає правди, що ущерблене добро — вже не добро, а ущербний розум — уже й не розум. Ось чому жахнувся я, побачивши того самонадихнутого переможця, і остережний вогник знову, як свічка, запалився у моїй голові.

— Дякую Тобі, брате Симеоне, що перевів мене через Око Прірви, — мовив. — Повертайся назад, а я, відпочивши, далі піду.

— Чи перейдеш сам болото? — спитав Симеон.

— Ти викликався нас тільки через Око Прірви перевести, — відповів я.

— Сказав те, думаючи, що із проникливим Созонтом підеш, — мовив Симеон. — За тебе ж боюся, а ти до сердця мені.

Я хотів спитати: "А хіба не знав, що Созонт загине?" — але остережний вогник в голові запалав яскравіше, і я про мовив інше:

— Чим же припав тобі до сердця?

— А тим, що майже мертвий для світу цього — це і святий Микита тобі сказав. Тим, що твій великий хист пропав і не повернеш ти його. Але ще не дійшов, брате, вищої досконалості і проклятий світ ще тебе у собі тримає. Отож піди ще раз у нього й переконайся — чужий він тобі й ворожий. Немає тобі в ньому місця і вже ніколи не буде.

— Що ж тоді, брате Симеоне?

— Тоді помреш для світу остаточно. А коли це пізнаєш, то можеш згадати нас, померлих для світу, і захочеш сюди повернутися. Скажу тобі: приймемо тебе з радістю. Але ми нікого не силуємо й нікого до себе не кличемо — все у волі твоїй.

— Тому й хочеш провести мене через болото?

— Саме так, брате Михайле. Було б шкода, коли б не пройшов спасенного для душі шляху, а ти на нього ступив.

І зовсім сумно мені зробилося — цей чоловік був переконаний у правді своїй і перевазі. Отже, вірив, що переможе й мене, єдиного живого із тих, котрі прийшли до нього в гості. Відчув і пізнав, що з усіх я найслабший, найбільш зламаний духом, отже, немає потреби його в мені зламувати — це можу вчинити і я сам. І мав він тут повну рацію. Але однієї речі не враховував, того, що несу в голові написане без паперу й пергамену новітнє Євангеліє, вкладене туди Созонтом, ніби у скарбницю, і що я таким чином є його ворогом, хоч він був цілком переконаний, що ворога свого, Созонта, не тільки переміг, але й поглинув, як щука малу рибину.

— Обдумаю твої слова, брате Симеоне, — сказав я. — Але навіщо печалитися моєю долею: не в нашій волі народитися і вмерти, то ж чи треба боятися небезпек? Покладемо все на волю Господню, не нашу — хробаків земних: захоче Господь мене забрати, не до кінця умерлого для світу, хто його в тому спинить? Коли ж захоче поставити на стежку, про яку кажеш, цією стежкою я й піду, бо звик його волі впокорюватися.

— Отже, не боїшся вмерти? — з інтересом спитав Симеон.

— Не боюся, — відказав я. — Хіба треба боятися невідворотного?

— Добру річ сказав, брате Михайле, — усміхнувся приязно Симеон. — І святий Микита, і ми всі молитимемося за тебе, болото відтак напевне перейдеш. Хай буде так, як сказав святий Петро: "Скуси вам для випробування посилаються". Сподіваюся, що скоро побачимо тебе серед нас.

— Як же сам, повернувшись, перейду Око Прірви? — спитав я.

— Знайдеш спосіб. Захочеш, то й перейдеш.

Я встав, і ми обійнялися. Поцілувалися тричі, але при цьому дивну річ відчув: здалося увіч мені, що обіймаюся й цілуюся із трупом. Тіло

його було так само холодне й неживе, як це недавно у покійника Павла. Я здригнувся.

— Промерз у воді, брате Михайле, — тепло сказав Симеон, відсторонюючись. — Погрійся на сонечку, воно вже світить, і прийди до тями. День сьогодні заповідається добрий.

Сонце над нами і справді світило. Але не ясне й не гаряче, а закутане, як у вовняну хустку, у сірі хмари. І день, подумав я, навряд чи заповідається добрий, адже не було вранці на траві роси — не омилося щоранковою святою водою зело земне.

Симеон занурився у воду та й пішов, не озираючись, через Око Прірви. Ішов легко, без остороги і швидко. Поринав усе більше у воду, до речі, куріти вона раптово перестала — підбите сонце з'їло випари, від чого й завмерлі постаті Микитиних учнів, а властиво Симеонових, повиразнішали і вже не виглядали як розмиті.

Я знову сів на траву і провів по ній долонею: роси не було й тут, не блищало й чахле листя берізок.

— Не заповідається добрий день, Симеоне, — сказав смутно. — Не заповідається!

Але Симеон був уже далеко. Я ж сидів і дивився. Ось він наблизився до місця, де плавали Павлові мари, зачепив їх палицею й поволочив за собою.

Розділ двадцять четвертий,

у якому розповідається, як я перебирався через болото

Сидів на купині, доки Симеон не перебрався через Око Прірви. Антоній допоміг йому витягти з води Павлові мари; Микитині учні

зійшлися і щось перемовлялися, а тоді рушили між дерева, за хвилю розчинившись поміж них. Тільки тоді я зміг помолитися за упокій душ Кузьми, Павла та Созонта, моїх співподорожан, яких ковтнуло Око Прірви, а молячись, незмірну печаль відчував і немало плакав, бо ці люди, найбільше ж Созонт, приросли мені до душі.

Сонце почало припікати і зігріло мене, вирвалося з-між хмар на вільний простір, і цей простір також був круглий, як і Око Прірви. Я повернувся спиною до заводі і вдруге помолився, але цього разу, щоб Бог допоміг мені в незнаній до розі. Переді мною лежав залитий водою, з купинням й очеретяними виспами, з рідкими деревцями безмежний простір, який мені треба здолати самотужки. Сонце вказувало, де схід, Микитин острів був на півночі, я ж мав рухатися на південь.

Почав обмірковувати те, що знав про дорогу через болото. До острівця, на якому ночували і де востаннє варили куліш, було півдня дороги, може, трохи більше, від острівця до землі сухої — день. Симеон сказав, що допитливий Созонт знайшов би шлях без його допомоги; коли це був насміх, ця заувага без значення, коли ж казав правду, дорога мала б бути якось позначена.

У цей час над головою застрекотала сорока, і я згадав, як Теодорит повідав нам: веде його ця сорока. Те треба було перевірити.

Я вимацав палицею стежку і, ступивши на неї, повільно рушив. Сорока й справді полетіла і сіла на невеликій берізці, що виростала з купини. Прокреслив між собою й купиною пряму лінію й рушив: стежка з-під ніг не зникала. Хмарою крутилися над головою комарі. Я подумав, що ані їжі в мене ніякої, ні питної води; був, правда, казанок і сіль у міцно зав'язаному шкіряному мішечку, яка, однак, могла й розмокнути, бо того мішечка давно не розв'язував. Було й кресало, й кремінь з огнивом — все це в торбі. Отже, моя мета дістатися до острівця, там зможу запалити вогонь, назбирати зілля: щавлю, наприклад, чи лободи і зварити собі хай і в болотяній воді. Там переночую й думатиму про подальший хід.

Я так задумався, що зійшов із стежки і шубовснув в яму, торкнувши ногами мулистого дна. Але плавати вмів, тому вдарив руками і сплив на поверхню. Сорока знялася із берізки і несамовито наді мною стрекотала. Я підплив до покину тої палиці, гадаючи, що стежка саме тут, але ногою її не намацав. Пливти в одежі було незручно, тож вирішив ви вірити лінію між берізкою, на яку знову сіла сорока, й купиною, від якої я пішов. Бог мені посприяв, на стежку натрапив і, повільно просуваючись, вже не поринав у думки.

Сорока знялася з деревця й подалася, скрекочучи, далі, а я уздрів, що одна гілочка в берізки зламана й провисла — чи не є це познака? Допомогла мені цього разу й торба, прив'язана до пліч. Була водонепроникна й туго зав'язана, отже, стала ніби пухирем, що витискав мене на по верхню.

Виліз на купину і звалився, зморений, — серце голосно тахкотіло у грудях. Віддихався і міг спокійно обмислити, як і де пролягає друга ділянка шляху! Деревець поблизу із зла маною гілкою я не помітив, зате око уздріло палицю, застромлену біля малої купини, інших познак не виявив.

Сорока кружляла наді мною, стрекочучи, дороговказом цього разу не була. Я вирішив іти вельми повільно: коли ми пройшли шлях від ночівлі до Микитиного острова трохи більше за півдня, можу потратити на це день. Звісно, було б значно ліпше, коли б довів мене хоч би до місця ночівлі Симеон, але я добре зробив, що від нього відкараскався: одне — важко було б терпіти його біля себе, а друге — боявся його, хто зна, що може запалитись у тій шаленій голові. Цей страх не був добророзумний, бо Симеон увіч не бажав моєї загибелі; коли б бажав, то й мене могло б проковтнути Око Прірви, але страх, що у нас виникає, не завжди співмірний із глуздом.

Скинув із себе опанчу-плаща й викрутив з неї воду, так само учинив із хітоном. Тоді вдяг їх, при цьому мене досить нажалили комарі, й почав намацувати палицею стежку. Зрештою, її знайшов і спустивсь у воду.

Йшов просто до палиці — скерунок був правильний, цього разу не помилився.

Сорока полетіла від мене й сіла на деревце далеко попереду. Я на неї не зважав, хоч і запам'ятав те деревце, воно стояло посеред, заростої травою купинки, більшої за інші. Йшов цього разу вельми сторожко, нога за ногою, і щасливо дістався до палиці. І тут побачив темну полотняну стьожку, прив'язану до палиці, — з такої тканини було пошито нашу одежу. І тут збагнув, що цю стяжку міг прив'язати тільки Созонт, отже, йдучи сюди, він думав про повернення — ось чому Симеон натякав про його проникливість. Я полегшено зітхнув: коли дорога позначена, то великої біди не знатиму, треба тільки уважно ті познаки примічати.

Поглянув на деревце, на якому сиділа передоцим сорока, але тепер мені здалося, що подібне деревце стоїть ліворуч від цього, розрізнити їх виявилося неможливо. Рушив стежкою далі, бовтаючись у воді по пах, і вдивлявся у ті деревця, аж очі боліли. Стяжка була на деревці, що ліворуч від того, на який сідала сорока, але прив'язана низько, майже при воді, саме тому її нелегко було запримітити.

Я скерувався туди. І тут мені до голови прийшла несамовита думка: коли Симеон знав про Созонтові позначки, то чи не могли вони їх навмисне сплутати? Але погасив це думкою іншою: щоб учинити це, їм треба було б самим зійти з твердої стежки.

"Але як так сталося, — думав я, — що, простуючи сюди, я не помітив в'язання стяжок, та ж бо йшов позад Созонта? Правда, не за ним, а за Павлом".

На це відповіді не мав; до речі, Теодорит — сліпий і цього також не міг бачити.

Діставався уже до деревця із познакою і тут, збочивши із стежки, відчув, що нога моя провалюється у твань. Наліг на палицю, аж затріщала вона і з натугою ногу із болота витяг; добре, що сандалі мої були міцно прив'язані; був би у чоботях — напевне із одного визувся б. Від зусилля в мене зірочки застрибали в очах, і я мусив зупинитися.

Сорока тим часом знову полетіла вперед, покружляла над купиною, де росла сама трава, і подалась у середину болота. Вода віддавала важким сопухом, від якого мені знову почала паморочитися голова, із дна підіймалися великі пухирі й лопалися із сухим тріском. Саме в цьому місці познаки не міг знайти, тож залишалось іти як сліпому, вилапуючи стежку. Холодний піт стікав на очі, побільшало тут і комарів, які просто кидалися мені в обличчя.

Промив лице затхлою водою й рушив далі, все-таки скеровуючись до купини, на яку сіла була сорока. Але цього разу сорока мене завела, і я ледве стримався, щоб не завалитися зі стежки в багно, палиця моя принаймні пішла під воду і десь там застрягла. Я відшукав її ногою, прихилив до себе і ледве висмикнув, бо за цей короткий час ніби вросла у дно.

Рушив далі й нарешті побачив берізку із зламаною гілкою — це вже був дороговказ достовірний. Сорока над головою голосно з мене реготала, задоволена, що так погралася. Я подався в напрямі берізки; тут купина була така, що можна було на ній спочити. Сидів, оточений хмарою комарів із крильцями, як у нетель, які шалено миготіли перед очима, але з ними було легше, бо не кусалися й крові моєї не потребували.

І я раптово подумав: а куди простую? Немає в мене у світі цьому ані батьків, які повмирали у мор, коли був я ще зеленим, ні братів, ані сестер, був я в них одинак. Коли мав хист, був потрібен людям, а що я тепер, самотній, покинутий усіма, в якого тільки й залишилося: згадувати про часи натхненного пориву, коли творив Пересопницьке Євангеліє. І мені до болю в душі захотілося побачити його знову, той

грубезний фоліант, оправлений у жовту шкіру із вісьмома пружками на корінці в місцях зшиття: інтролігатором[30] книги був я сам, сам зшивав, сам вибирав шкіру, сам виготовляв дощечки, сам їх зачищав, склеював зі шкірою і був перший, котрий книгу з любов'ю розгорнув. Вилив у неї всю силу, отже, книга випила мене, як кухоль живої води чи молока, — залишився тільки черепок.

І тут побачив перед собою бліде, розлите, ніби з туману витворене Созонтове обличчя.

— Мусиш пройти це болото, — сказало воно, і я вельми чітко почув у тиші його голос, — бо тільки ти зможеш зберегти і мене, і Павла, й Кузьму, невинно убієнних, від забуття. Хай буде це тобі новітня Євангелія, до якої маєш знайти силу й розбудити власний дух.

І я відчув, що у мені щось пробуджується, ніби глибоко в нутрі з'явився й проклюнувся живий росток й повільно скільчився, а ще повільніше почав рости. І почала виростати в мені квітка, що її називають крин,[31] і проросла вона поміж темного терня півумерлого мого, а за таке визначив його Симеон, єства. І я згадав слова Матвійові, які колись з такою любов'ю переписував:

"Погляньте на крин польовий, як зростає він — не працює, ані пряде", — отже, й Христос вважав, що він потрібен у житті, той польовий крин, коли у приклад його ставив. Таким же кримом заростала моя душа, коли писав і малював, таким-ото кримом і стала та велика й чудова книга — моя дитина, життя в яку вдихнув Господь. І вона живе вже незалежно від мене, погною, з якого й виросла та біла квітка, і не мені хай буде, а Богові за те хвала, тобто тому, котрий ріст цьому кринові дав. І я відчув у собі незвіданий прилив сили, а коли з'являється така сила, не можу я й не смію пропасти серед цього зовсім не безконечного болота.

Здається, я заснув і все мені привиділося, але, отямившись, відчув, що таки справді покріплений. Позирнув назад, звідки прийшов, і все пережите мною здалося важким привидним сном, але й таким, якого не повинен забути прокинувшись. Понесу той сон у собі, його невиясненні таїни, усі мовлені слова, усі відбуті дії і нічогісінько із того не забуду — саме таке на сьогодні моє послушенство.

І я пішов сміливіше й моторніше, вглиблюючись усе далі й далі у цей болотяний розлив, між карликові дерева, що нагадували карликів із Микитиного острова, між потворні сухостої, що нагадували мені уломних та почварних, вільхи й берези — Микитиних учнів; всі вони ніби оточили мене зусібіч, начебто виводив я їх із прірви, хоч прірвою були вони самі. Виводив же я із прірви і своїх побратимів, хоч вони навіки залишились у ній, і оце несу на спині, як мішок чи хреста, їхні слова й думки, повний ними сам; бреду через зігнилу воду життя нашого, але завжди маю змогу зупинитися й побачити чисті небесні криниці поміж білих хмар — крину небесного, заради творення якого я й рушив у мандрівку життя. О, не мертвий я був і не порожній, бо не буває порожній той, хто відчуває в душі божественний крин; в жилах моїх тече не мертва вода, а жива, мертву ж кров я виточую із себе, як чинив те наївно і Кузьма, даючи змогу присмоктатися до живого тіла п'явкам. Я ж, ідучи через болото, чинив те саме, тільки п'явками були мій біль, мій смуток, мій жаль за загиблими, моя невпевненість, завмерлість, мій відчай, самотність, зневіра, мої сумніви, неприкаяність моя — скільки їх було тих п'явок, котрі потребували моєї крові. І я віддавав їм своє тіло, але не на поталу — дозволяв їм відсмоктати з себе лишень мертву кров — жива мені ще потрібна.

Майже цілий день брів болотом, від познаки до познаки, видивляючись їх та вивіряючи. Не без пригод те чинилося: ще кілька разів поринав у воду, раз ускочив у багно, яке почало мене пожирати, але зумів підтягти до себе пливучу колоду і з її допомогою видерся із смоктявого жерла; раз згубив стежку й добру годину плавав, шукаючи познаки, аж доки, збезсилілий, майже вичерпаний, її не знайшов. Але впродовж усього цього шляху не зникала в мені запалена пристрасть,

не гас вогонь сторожкої свічки в голові, не в'янув крин, що розцвів у душі. Був мокрий, заболочений, покусаний комарами, забовтаний, виморений, але продовжував цупко триматися за волосину, й волосина та була — квітка крину, спущена мені для наснаги. А ще в дорозі напав на мене дощ, і, поки йшов, я бовтався у воді знизу й вгорі; дощ немилосердно сік голову й плечі — і сухої нитки на мені не залишилося. Потім, коли знову з'явилося сонце, я парував, ніби підпалений; але йшов, ішов, ішов, затиснувши зуби, бо мусив дійти, мусив доказати сам собі: ще для чогось у цьому житті здатний. Отож, коли побачив нарешті острівця, на якому ми ночували, не зрадів, бо не мав уже сили радіти, а тільки подякував потрісканими вустами небові і, напівсвідомий, напівзаморочений, напіввигаслий, рухав помертвілими ногами, зібравши єство своє в кулак, міцно, до болю стиснений, а на берег уже не видряпався, а виповз, ще трохи підтягнув тіло по траві і тут уже втратив тяму, провалившись у холодну чорну яму, водночас твердо усвідомлюючи, що ця яма — не прірва, а тільки темна печера, в яку можна ввійти як у тимчасове пристанище.

Отямився під вечір. Здивовано роздивився навкруги й тільки тепер дозволив собі порадіти: півшляху я таки здолав. Лежав, перекинувшись на спину і дивлячись розверстими очима в небо, з якого знову пішов дощ. Омивав обличчя, я розтуляв спраглі вуста й пив його, злизував краплі із губ, і той дощ, короткий, але щедрий, налив несподівано в мене нової сили.

Сів і побачив біля себе родину тугих і блискучих боровиків, що росли біля дерева, — Господь їх мені послав. Наламав сушняку, налапав у прикорнях трохи незамоченого торішнього листа й пожухлої трави і почав кресати вогонь. Хмиз був зволожений і запалювався погано, я досить повозився, поки розвів вогонь. Тоді набрав з болота води, зварив у ній гриби, воду зцідив і вдруге зварив. Ще раз зцідив — надто відгонила вона багном — і поліз у мішок по сіль. Сіль у капшучку була мокра, але не розчинилася, тому зміг страву посолити. Ця їжа й підкріпила мене, бо сили вже майже не мав. Очі падали від утоми, яка побільшала від вечері, тіло зів'яло — важко ставало й пальцем кивнути.

Але це мене не турбувало. Лежав я на твердій землі, і, хоч оточувало мене звідусіль болото, воно вже мене не страшило. Останню силу я віддав молитві, бо не міг не подякувати тому, хто мене зберіг.

— Був надміру недовірлий, брате Созонте, — прошепотів я, лягаючи навзнак і дивлячись у небо, що швидко почало темнішати, — запалювались у ньому великі, мов яблука, зорі. — Чуда з волі Божої на землі творяться. Не всі записуються, не всі людьми позначаються, але без чуд Господніх — що ми у світі? Сьогодні сталося ще одне, брате Созонте, і вони й далі творитимуться. Це вже друге в моїм житті, — шепотів я, засинаючи, — перше було — Пересопницьке Євангеліє. Шкода, що не можеш цього записати в своїх Четьях-Мінеях. Але одне я пізнав: не смертні й тлінні люди їх творять, брате Созонте, навіть ті, що провадять святе життя, а таки Господь. Поза Господом, брате, ніяких чуд немає, ніколи не було та й не буде. Зрештою, це й ти якось казав.

— Амінь, — сказав невидимий у темряві і у світі голос Созонта. — Тепер ти своє чудо мені розказав…

Уранці прокинувся цілком відсвіжений. Нашукав на острівці ще трохи грибів, зварив їх і покріпився. Тоді став на березі й задивився.

Переді мною лежала безконечна водяно-болотяна просторінь, але зорів на неї вже без страху: був певний, що перейти її здолаю. Хоч був би нечесний, коли б не признавався: їв мене помалу й черв'ячок страху. Місце, де починалася стежка, позначене: тут зчухрано траву і стриміла невелика палиця. Одяг мій за ніч не так просох, як стужавів — був я покритий болотяним лепом. Перед дорогою помолився:

— Хвалю тебе, предобрий, і славлю тебе, Вседержителю, що не зневажив мене над усіх, недостойного, грішного раба твого, але прослуховуєш молитви мої і душу мою своєю присутністю наповнюєш. Благослови подальшу дорогу мою, яку вибрав сам, але на яку ти мене справив, бо не для смерті ти, а для життя. Дай мені силу здолати це

болото життя, що обруднює мене, але з якого хочу з чистою душею вийти. Поклади мені під ноги тверду стежку, щоб я, малий хробак цього світу, не засумнівався і не втратив дарованої тобою сили. Вірю, в неї, як і в тебе, як і в зорю твою провідну!

І я знову вступив у болото, але вже з більшою упевненістю та заповзяттям. І хоч шлях цей був довший учорашнього, але й легший. І хоч не раз губив я стежку, знову поринав, в'язнув, плавав, шукаючи опертя, але чим далі, тим більша радість мене охоплювала. І тільки зараз я збагнув: бувши близько від Ока Прірви, відчував його притяжну силу, відчував, що воно десь близько, за спиною, дихає до мене, простягає до мене прозорі мацаки-руки, чув, що деякі із них, як п'явки, присмоктaлися й не пускають мене; обривав їх із болем, як прилиплих п'явок, і текла із мене кров, і витікала з мене сила. Але чим далі відходив од нього, тим менше те Око Прірви за собою прочував, саме те, що вдихало в мене отрутний дух, запаморочувало, неволило й обезсвідомлювало, манило в свою безконечність, насильно туди тягнучи, адже йому так не хотілося позбутися ще однієї жертви. Але я його жертвою стати не забажав, я вибредав із нього, як із твані, і чим далі йшов, тим більше відривав із себе його мацаків, а з його численних, схованих у болоті ротів свої ноги, вибльовував із себе його дух і йшов, йшов, йшов уперто, настирливо, із запаленим вогником у голові і проростим у душі крином. Я не міг і не хотів ані зупинятися, ані озиратися, бо коли б озирнувся, то не знаю, чи не перетворився б у соляного стовпа, тобто не зміг би подолати силу, якої не розумію, притяжність, якої не пізнати; я йшов, бо мусив іти і вірив у те своє "мусив"; я йшов, бо не вірив у безконечність і незглибинність прірви, а вірив, що в Ока є дно, а це значить, що не всесуще воно, а омежене, що і його сила не безмежна, а коли так, її можна здолати.

Отож озирнувся я тоді, коли здолав болото остаточно й коли ноги мої ступили не на острови серед болота, а таки на тверду землю, більшу цього болота. Однак, озирнувшись, не міг я стриматися від окрику, що його витяг із мене жах.

Посеред болота стояла величезна куля, біляста, напівпрозора, із чорним, морочним зорком посередині. Здалося мені, що те озеро, яке назвали Оком Прірви і яке лежало пласко на землі, перевернулося і стало сторч. І те Око дивилося на мене своєю безконечною темрявою, і від білястої його по верхні здіймалися поповзи диму, ніби горіло воно. Можливо, й горіло, здається, побачив я і проблиски вогню в ньому. Волосся в мене піднялося, і я закричав. Але не криком жаху, а криком прокляття. І крик мій став ніби гострий спис, метнутий воїном. І спис той пролетів через простір, котрий нас розділяв, і вдарив у прозорий чорний зорок та й застряг у ньому. Тоді й потекла з того Ока кров. Мертва кров, від якої бажав я звільнитися.

ЕПІЛОГ

Я ще здобувся на силу, щоб дістатися до села Турчинки, саме того, що його зруйнували татари, і тут заліг від болотяної гарячки, як називали цю хворобу селяни. Мене трусило, бачилися всілякі мариська — більшість з яких змивав із мене наступний ранок, і таких ранків я зустрів у Турчинці три. Тоді почав помалу приходити до тями. Селянин, який прийняв мене із християнського милосердя до себе, дуже дивувався, почувши, що я сам, без провідника пройшов болото, і прямо сказав, що мене зберіг Бог.

Ледь-ледь поправившись, я рушив на Житомир, але йшов цей шлях не три дні, як раніше йшли ми, а добрих п'ять — сили мав мало. Коли ж перерахував дні, то здивовано відзначив, що їх минуло, відколи рушили в мандрівку, напрочуд небагато: три дні дороги до Турчинки, два дні — перехід через болото, два дні на острові, отже, я зі своїми співподорожанами, Созонтом та Павлом, пробув у мандрівці разом лишень тиждень. Мені ж здавалося, що проминули довгі роки. Коли ж зважити, що йшов я два дні через болото, чотири прохворів у Турчинці, п'ять добирався до Житомира — чотири йшов, а день провів у священика Івана, в якого ми зупинялися, у Черняхові — тут мене умовили перепочити, то всього у мандрівці провів я вісімнадцять днів. Отцю Івану в Черняхові я коротко розповів те, що з нами трапилося, і він

жахнувся. Я попросив у нього сповіді, і він відпустив мені гріхи, сказавши, що я нічим не прогрішив. Але я вважав, що це не так — тоді, коли вирушили з Созонтом через Око Прірви назад, мені годилося б настояти й піти за марами ззаду; можливо, у такий спосіб я зміг би Созонта врятувати. Розповідаючи отцю Івану про те, що з нами сталося, я виклав тільки достеменні факти, не торкаючись здогадів Созонтових і не вдаючись до докладнішого опису, не подаючи і власних припущень, та й не звинувачуючи нікого, тобто сказав, що Кузьму й Созонта проковтнуло Око Прірви, а Павла вкусила гадюка. Але Отець Іван при простоті своїй, уважно мене вислухавши, все-таки запитав:

— А чи не було в тому чиєїсь лихої волі?

— Боюся судити, панотче, — сказав я, — щоб не здобутися більшого гріха. Окрім того, мені ще треба все ретельно продумати.

Отець Іван із своєю кругленькою паньматкою мали твердий намір зловити для мене й зарізати гуску, але я від того відмовив їх, сказавши, що вельми виснажений, їв останнім часом саму дещицю, тож важка їжа може мені зашкодити. Отець Іван, подумавши, згодився, хоч його хлопці вже готові були до ловів. Отож мене в той день відпоювали молоком, дали з'їсти меду, хліба та легких страв, що мене достатньо покріпило, тож дорога від Черняхова до Житомира стала мені легша. Отець Іван був настільки люб'язний, що провів мене зі своїми хлопцями до краю містечка і при розлуці обійняв мене і сказав:

— Хай боронить тебе Господь! Завжди думав, що той Микита шелихвіст!

Удруге розказав очі в очі про те, що сталося, ігумену Григорію, вже в Житомирі, але цього разу просторо, не втаюючи підозр та здогадів Созонтових, тобто оповів те, що повелів мені диякон, — винесене в голові Созонтове мисельне писання, від себе ніяких припущень і цього разу не по даючи.

Отець Григорій сказав, що йому треба про почуте добре поміркувати, й відпустив мене набратися сили. Виявилося, що ігумен, не чекаючи мого повернення ("Чому?" — подумки спитав я себе), викликав до Житомира свого учня Петра для спроби чи помочі мені при писанні Житомирського Євангелія, і той Петро вже розпочав роботу ("Чи отець Григорій сподівався, що я можу не повернутися, — спитав себе подумки, — чи таки зневірився в моєму хисті?"). Ігумен ніби підслухав мої думки і сказав, що Житомирське Євангеліє при бажанні творитиму я, але треба подбати й про наступників моїх, бо моя велика вправність та художество, мовив він, не мають залишатися тільки в мені, а перейти до учнів, аби продовжитись у часі.

Хотів одразу ж піти й подивитися роботу учня Петра, але тіло мені раптово охопила млість — я ще не відпочив з дороги, тож ігумен відіслав мене добре виспатися й прийти до сили, тобто можу бути цілком вільний, поки не отямлюся, — тим часом він продумає добре те, що я йому оповів, маємо часу досить, й нікуди мені вже поспішати не треба. Допоміг мені дійти до своєї келії, гукнувши послушника, бо виявило ся, що сам я іти не зміг, і вони повели мене опідруч, по тому вклали на ложе, і я одразу ж поринув у темну прірву сну — такого глибокого, що не снилися мені ніякі мариська, тобто зі світу цього ніби пропав і проспав так дві ночі й два дні, прокинувшись під вечір, коли моє мешкання залило жовтим вечірнім світлом.

Біля ложа сидів ігумен і, коли я розплющив очі, всміхнувся радісно.

— Прокинувся нарешті, — сказав він, — а то я вже боятися за тебе став.

І він дав мені напитися якогось покріплюючого зілля. Зілля допомогло, і я звільнився від запаморочення після такого довгого сну і зміг сісти на лежаку.

— Все в тебе гаразд? — спитав ігумен.

— Так, отче, — мовив я. — Але здається, що та мандрівка була важким і почварним сном.

— Я мав час обдумати все тобою оповіджене і вважаю: маєш виконати заповіта Созонта-диякона.

— В який спосіб? — спитав я.

— Запишеш, що побачив і пережив, нічого не втаюючи до найменшої дрібниці. Повезу те писання митрополиту, щоб порадитися з ним.

— Зайняло б багато часу, — сказав я. — Як же з писанням Євангелія?

— Чи маєш готовність та силу до писання й малювання Євангелія? — спитав отець Григорій.

— Не відаю, — мовив я. — Спустошений я і втомлений. А як учень Петро?

— Петро дивує мене вправністю й художеством, — сказав ігумен. — Міг би сприяти йому порадами.

Отже, мене від писання та малювання Житомирського Євангелія ніби відсторонювали. Але гіркоти я не від чував.

— Хотів би подивитися на роботу того Петра, — сказав.

— Завтра й подивишся, — мовив ігумен. — А сьогодні із ложа не вставай, їсти тобі зараз принесуть.

Їсти мені принесли, я поїв і відразу ж поринув у сон, а коли випірнув із нього вранці, відчув себе цілком оновленим та відпочилим, хоч у руках і тілі й відчувалося невелике тремтіння.

Перше, що учинив, пішов подивитися на Петрову роботу. І тут мене чекало ще одне потрясіння: Петро сидів у просторій, яскраво освітленій келії, цілком заглибившись у роботу, а коли звів голову на рип дверей, мені здалося, що я побачив сам себе в дивному зерцалі, бо то був достемісінько я, тільки не теперішній, а з того часу, коли почав писати Пересопницьке Євангеліє. Цього учня я колись бачив у Пересопниці, він до моєї роботи приглядався, дещо й допомагав, отже, й мене знав — підхопився, вибіг з-за столу і вклонився мені, припавши до руки.

— Такий щасливий, учителю, — сказав він, — що навістили мене, недостойного!

Потім я дивився його малюнки і зроблені на пробу аркуші майбутньої книги. Вони творились у моїй манері, але прочувалась і його рука, його око й бачення.

— Чи пам'ятаєш ти Пересопницьке Євангеліє? — спитав я.

— Хіба можна те забути! — сказав захоплено учень, при тому захоплення його було щире. — Для мене то в художестві небо!

— Не блюзни! — обірвав його я. — Все зроблене людиною, недосконале й мале.

— Вибач, учителю! — покірливо схилився Петро. — Хотів сказати: праця твоя — досконалий для мене взірець, і не для підхлібства це кажу. Хотів би хоч малою мірою досяг ти твого вміння.

— Оце і зле! — сказав я. — Наслідуючи, високої міри не сягнеш, хоч малу міру матимеш. Поганий той учень, що не прагне перевищити вчителя.

— Хіба можна перевисити художеством Пересопницьке Євангеліє? — спитав самими вустами учень.

— Усе можна перевисити, — сказав я, — бо людина, як казав, не знає досконалості. Але щоб сягти, будь собою, а не чиїмсь відбитком.

— Думав про це, — сказав Петро. — Але без високих зразків себе не утвердиш.

— Добре сказав, — мовив я. — Однак не роби собі із тих зразків неба. Бо небо — то не зразки, то Господь. Його й наслідуй, його й слухай, а на зразках навчайся нікого й нічого не повторювати.

– І про це думав, — мовив учень. — Але ще квола моя рука і змисли. Зразки для мене як підпірні палиці.

— Чим швидше позбудешся підпірних палиць, тим швидше станеш на власні ноги й твердіше стоятимеш.

— Вчиню як кажеш, учителю, — схилився у легкому по клоні він. — Принаймні маю до цього велике бажання.

Я дав йому ще кілька порад, указав недоліки в малюнках та написанні літер і вийшов од нього задоволений. І не тому, що він улестив мене, а тому, що так гостро нагадав молодість мою, а ще тому, що розмова моя з ним увіч нагадала розмову з учителем моїм, великим майстром краснописання та рисунка Ігнатієм, у якого я вчився, а ще тому, що відчув у цьому хлопцеві силу й завзяття, ще достатньо не виказані, але відчутні. Знав від ігумена Григорія, що Петро днями висиджує за роботою, забуваючи про їжу, навіть обов'язок ходити на службу, за що ігумен не раз йому вимовляв, хоч не карав, бо отець Григорій був мудрий і доброзичливий духовний отець, умів хист оцінити й підтримати, як це зробив свого часу і зі мною. Тому я вірив, що під ігуменовою рукою із цього хлопця може вирости добрий майстер, і хай допоможе йому в трудах невсипущих Господь. Я завжди вважав себе недостойним струментом у руках Божих, гріхи мої він бачить і хай простить, але одного гріха, поширеного поміж люду, що володіє

художеством, я не мав — заздрості до інших; завжди-бо вважав, що заздрість — ознака малості душевної, а Зоїл тому й заздрив Гомерові, бо не міг і не сподівався сягнути його висоти; Гомерові ж заздрити Зоїлові підстав не було.

Відразу ж пішов до ігумена Григорія і сказав про Петра свою думку. Сказав, що відрікаюся від писання Житомирського Євангелія, бо тепер не готовий до праці, а справа чекати не може. Отже, погодився виконати інше послушання — записати все, що пережив у мандрівці і що вклав до моєї голови диякон Созонт. Але дві речі хотів попросити в ігумена: перш ніж почати цю немалу працю, хай дозволить після достатнього відпочинку, коли наберуся сили, піти до Пересопниці. Минуло-бо десять років відтоді, як завершив я Євангеліє, і мені до болю в душі хотілося б ще раз його по бачити. Причина того проста, сказав я ігумену Григорію: кожен мистець хворіє перебільшеними оцінками твореного собою і часто не вміє до ладу й спокійно оцінити сам себе, через що і в гріх гордині упадає, не маючи до того й підстав. Через це нашому брату потрібно вряди-годи смиренно себе звіряти, бо, коли недостойне він створив, а бачить у недостатньому високе, жалю гідний стає; коли ж переконається у задовільності своєї праці — це укріпить його дух. Мені ж укріпити свій дух конче потрібно, перш ніж починати власну працю. Коли ж я відчую, що труд мій, у який я уклав усього себе і на який виклав всю силу свою та снагу, недостойний, хай звільнить мене від послушання: ввійду я у святе безділля, каючись перед Господом за гординю свою, і в молитвах закінчу свій недостойний вік.

– Іди, сину мій, — сказав отець Григорій, — і хай благословить тебе Господь. Сподіваюся, що повернешся сюди духом укріплений. Тільки не впади у марне самоприниження, яке буває більше гордині.

— Хай буде не за твоєю волею, а за Господньою, — про казав я.

І пішов до Пересопниці. Не скажу, що легка була мені ця дорога, був і досі вислаблий, через це не поспішав. На щастя, трапилася мені в

дорозі валка, яка гнала биків у Польщу, і я доєднався до неї — їхав далі повозом.

Княгиня Катерина Чарторийська зустріла мене ласкаво і сказала, що слава про моє Євангеліє розійшлася по цілому краю, до неї приїжджає чільна шляхта подивитися на нього, через що вона на певний час узяла книгу з монастиря до себе, окрім того, в неї працює зараз управний писець та рисувальник — робить із неї копію для її свояка.

Я зустрівся із тим копіїстом — це був отець Димитрій, поважний і вправний чоловік, його я, до речі, знав коротко й раніше, але властивістю його хисту було те, що умів вельми докладно повторювати написане й намальоване іншими, а до творення власного був цілком нездалий.

І ось настав цей момент, коли я опинився сам на сам із своїм дітищем і почав повільно, уважно, лист за листом переглядати книгу, вивіряючи себе й намагаючись дивитися на зроблене мною чужими очима й відстороненим духом. І те, що побачив я, несподівано вразило мене, а ще більше втішило, хоч трохи засмутило: у тій роботі були невеликі вади, як я відзначив, але загалом робота достойна. Це мене і втішило. Засмутило інше: увіч відчув і побачив, що нічого ліпшого, досконалішого, кращого не зроблю вже ніколи. Тобто не зберу в собі стільки потуги, аби вибухла в такий розлив барв та ліній, орнаментів, ніколи не напишу більше таких літер, кожна з яких має незбагненну красу й вишуканість; в якісь хвилини мені навіть не вірилося, що оце диво, яке тримаю перед собою, — справа рук моїх; воістину, не я це творив, а був струментом у Господніх руках. І, сидячи біля вікна, в яке щедро вливалося сонце, я раптом почув хрипкий і сильний, повний внутрішнього переконання й заїлості голос Микити:

— Гріх твій у тому, що полюбив красу світу й служиш цій мамоні, а краса світу — один із найулюбленіших бісів диявола. І, хоч писав ти Святе Письмо, не Бог палив твою свічу, а диявол. Святе Письмо не

потребує краснописання, пишних малюнків та орнаментів, воно велике й красне змістом своїм, і цього для нього досить!..

Я дивився на дивоглядну справу рук своїх і слухав той голос. І голос почав тихшати й тихшати і не докінчив звинувачення, а завмер на півслові і зник.

І тут я почув голос Созонтовий, який сказав:

— Прірва твориться тоді, коли людина перестає бачити біле — білим, а чорне — чорним, а починає біле звати чорним, а чорне — білим, любов називає ненавистю, а ненависть — любов'ю, тобто зневажає Божі заповіді, замінюючи їх своїми. Тоді й починається блюзнювання і блюзнірство. Не бажай, щоб світ, і краса його, і творення його пропали, коли сам пропадаєш, а молися за темних, які несуть у собі ніч, щоб перейшли у день, тобто прозріли для добра й любові. Вір, що краса світу — образ Божий у ньому, а почварність — тло, на якому він бачиться, нетривкість же краси — тло, на якому пізнається вічність.

Я сидів задубілий, чітко й виразно прозвучали ці слова, цілком противажні між собою, Микитині й Созонтові, і не міг покласти свого камінчика на ті чи інші шальки ваг. Але очі мої знову впали на Пересопницьке Євангеліє, я прошепотів:

— Хто тьма, хай буде тьмою, хто світло — світлом; не бажає нічна птиця літати вдень, а птиця денна засинає із настанням пітьми. Для птиці нічної сонце — місяць, а для птиці денної — сонце не місяць. Не пізнався б день, коли б не було ночі, і навпаки. Все дивно взаємозв'язане між собою дивною залежністю, все одне одне отіняє й ояснює. В цьому істина — не прірва, але дна тій істині розуму людському не знайти. Дно-бо — таїна Господня, і вона непізнаванна.

І я відчув себе покріпленим у дусі. Не марну річ створив, а добропотрібну. Через це її й копіює отець Димитрій, та й учень Петро

надихнувся нею і творить свою справу життя, покріпившись. Це значить, що тлінь діла мого живить новопробудженого ростка.

Так це сказав Созонт:

— Знай, що створене тобою добро у світі і є росток, який гряде із прогнилої плоті у майбутню прорість. Знай, що тлінь твоя викинута бути має, але без неї не проросте зерно, бо і тлінь твоя — творення Боже, як і світ.

У силі цих слів я й переконався, коли переглянув Пересопницьке Євангеліє.

У Пересопниці вже не було мені чого робити, і я повернувся до Житомира. Після того на довгі місяці зачинився від світу, пишучи цю книгу. Але перед цим попросив дозволу в отця Григорія писати її не простим записом, а красно, з малюнками та орнаментами. Тобто я записував один із розділів її начорно, а тоді переписував красно, замальовуючи. І до мене повернувся творчий вогонь, я не тільки писав цю новочасну Євангелію, але й багато й натхненно малював: було тут зображення Ока Прірви, яке мені привиділося на Микитиному острові, були тут мої співподорожани, Микита зі своїми учнями, Марта, карлик Мусій, уломні і почварні, був тут уявний звір, що ніби жив в озері й пожирав кинуті йому жертви, були берізки й осики на болоті, гадюки, купини, купи очерету, стовп із хаткою — все-все, що бачило моє око і що в ньому затверділо в образ. Отже, я горів зовсім так само, як спалювався, коли творив Пересопницьке Євангеліє, але образи, малюнки, лінії й орнаменти були тут інакші, ніби творив тут інший чоловік.

Так само горів, творячи Житомирське Євангеліє, учень Петро.

Часом його відвідував, і ми вели довгі балачки на теми творення. Петро виявився тямковитим і вбирав мою науку, ніби пив; зрештою й

учнем його називати годі — в мене на очах виростав справжній майстер — це й справді був новий росток, але виростав він таки з моєї тліні. І це втішало, більше того, надихало у власній праці. Тобто не тільки він напоювався від мене, але і я від нього, бо мав він наді мною перевагу молодості своєї.

І от нарешті написав я свою книгу. І саме в цей час, в один погожий ранок, ще до ладу не прокинувшись, побачив я чи сон, чи видіння. Созонт сказав би, що це був сон.

А примарилося мені, що вирішив послухатися Симеона, Микитиного учня, і повернувся до Ока Прірви, щоб там, на острові, відбути до кінця дні свої. Вже перейшов болото і знову побачив загадкове й дивоглядне плесо, чи озеро, чи заводь, чи око, внурене в болотяний розлив. Але коли захотів намацати привісну стежку через нього, то кілків, які тримали її, не знайшов. Тоді вирішив через озеро пливти, а що мав страх, аби не ковтнуло воно мене так, як моїх співподорожан, нарізав сухостійного очерету і зробив, як це роблять татари, переправляючись через ріки, два снопи, які прив'язав до тіла і з ними поплив — снопи тримали моє тіло на плаву. Вже допливав до темного кола посеред Ока Прірви, коли ж вийшов на округлий берег сліпий Теодорит. На ньому була та ж таки хламида, але ветха, подерта, крізь яку світило тіло, десь така, як колись на Кузьмі. Виставив у мій бік сліпі очі і ніби принюхувався — весь був напружений і на струнчений.

— Хто це там пливе? — схвильовано гукнув він.

— Я, брате Теодорите, — відгукнувся. — Михайло Василевич, що відвідував вас минулого літа.

Побачив, був-бо вже близько, що напруження й наструнення у тілі Теодорита зникло — він ніби не того чекав.

— Не мене чекав, брате? — спитав я, підпливаючи до берега.

— Не тебе, — сказав Теодорит. — Але я радий будь-якому гостю.

— Чому сказав: я радий, не ми раді?

— Бо я тільки з усіх тут і є, — мовив печально Теодорит.

— А святий Микита? — спитав я, вилазячи з води і відв'язуючи від себе очеретяні снопи.

— Святий Микита помер, — відповів Теодорит. — Хочеш розкажу, як це сталося?

— Радий тебе послухати, — сказав я, віддихуючись, для того й на траву присів.

— Помер, коли Симеон із Мартою покинули острова. Власне, покинув Симеон, Марта подалася за ним. Чомусь тебе боявся, брате Михайле...

— Боявся, що не загинув в болоті й дістануся землі?

— Знаєш про це? — спитав Теодорит, сумно всміхаючись. — Не сподівався, що повернешся. Боявся, що штуки його відомі стануть... Через кілька днів подалися за ним Георгій з Никифором, бо то були не Микитині, а Симеонові учні. Євагрій, Антоній і я були учні Микитині. Але Євагрій не втримався біля нас і теж пішов.

— Тоді Микита й помер? — спитав я.

— Чи тобі вже хтось цю історію розказав? — спитав Теодорит.

— Ні, брате, — мовив я. — Але знаю, що Микита вже й минулого літа вельми хворів.

— Але про це ніхто не знав! — вигукнув Теодорит.

— Він нам показав покрите виразками тіло своє, — мовив я. — У ніч на Тройцю, коли спускався.

— Одного дня, у п'ятницю, півень закричав зранку на пробудження, а на проповідь не закричав.

— Бо півнем тим і був Микита, — сказав я.

– І це знаєш? — стрепенувся Созонт.

— Здогадався Созонт і повів мені.

— Симеон дуже боявся того вашого Созонта… Вважав, що його прислано на звіди.

— Знаю, — зітхнув я. — Тому й ковтнуло його Око Прірви. Продовжуй.

— Уломні та почварні зібралися, — розповідав Теодорит, — і ми з Антонієм, але Микита голосу не подавав і завісок не відгортав. Тоді я поліз на стовпа, але тихо було там.

— Отче, благослови нас, — сказав я, — бо народ унизу чекає.

Він же відповів. І знову кажу йому:

— Чому, отче, не відповідаєш чаду своєму?

Він же мовчав. Тоді дика думка стрілила мені до голови і, грішний, подумав я, що й преподобний з острова втік, як малодушні учні його. Почав мацати довкола й натрапив на блаженного. Стояв він ніби на

молитві, руки біля грудей склавши. Тоді зрадів я, що стоїть, бо коли стоїть, то живий іще, тож сказав:

— Може, образив тебе чим, отче? Мовчав він. Тоді промовив я:

— Простягни хоч руку до мене, хай поцілую.

Але не було відповіді. Я подумав: невже до Бога відійшов?

Прихилив вухо, і не було дихання, а густий запах тліні від нього виходив, хоч не мало бути так: вранці він ще півнем кричав. Тоді я пізнав, що почив він у Господі й поклав прихилене до стовпа тіло його, а сам заплакав гірко. Отак він, брате Михайле, й відійшов…

— Поховали його чи віддали Оку Прірви? — спитав я.

— От бачиш, цього вже не знаєш. Поховали біля матері.

— Созонт сумнівався, чи були мати.

— Чому сумнівався?

— Бо історію про матір, як і всі інші про житіє його, взято із життя стародавнього Симеона-Стовпника.

— Не знаю, — мовив Теодорит. — Я сліпий і не бачив його матері, але всі казали, що вона була, померла і тут похована.

— Що ж було по тому? — спитав я.

— По тому уломні й почварні покинули острова, повів їх через Око Прірви та болото Антоній. Казав і мені йти, але я вирішив залишитися.

— Чому вирішив залишитися? — спитав я, і собі відчуваючи смуток.

— Сподіваюся, що повернеться сюди Марта.

— Звідкіля маєш таку сподіванку?

— Симеон жорсткий і немилосердний до неї був. Я їй так сказав: коли отямишся, повертайся, я тебе чекатиму.

– І що було б тоді?

— Тоді б я збудував тут дім, і ми зажили б у любові та згоді.

— Любиш її?

— Так! — коротко озвався Теодорит.

— Як же будував би дім, коли сліпий? — спитав я печально.

— Я робив би, а вона, як зряча, керувала б.

— А чи знаєш, що стежка через Око Прірви обірвана?

— Так, Антоній сказав мені, що обірве стежку.

— Чим би ви тут живилися?

— О, я б придумав. У мене є ятери, які ставлю по той бік острова. Вже викопав криницю, і вода хоч і пахне болотом, а пити її можна. Було в нас зерно, весною я його посіяв. Ростуть тут щавель і гриби.

— А взимку чим би харчувалися?

— Взимку я ходив би по селах за милостинею і приносив би їй та дітям. Ми тут прожили не один рік і навчилися давати собі раду.

— А як би Марта перейшла без стежки до тебе, Теодорите?

— Я і це продумав, — жваво сказав він. — Будую човна — подивись?

І він відвів мене між дерева. Тут і справді стояло одоробло, видовбане із стовбура старої сосни, — чи корито, чи барило.

— Перекинеться воно, — мовив я.

— Збоку прив'яжу очеретяні снопи — і не перекинеться, — гордо сказав Теодорит, а тоді спитав несподівано. — Схоже воно на Ноїв ковчег?

— Хто знає, який був той Ноїв ковчег, — ухильно відповів я.

— Мені ходить, — сказав Теодорит, — щоб посудина могла перевезти двох: мене і її.

— А коли до тебе прийти не захоче? Скільки чекатимеш?

— Доки сподіватимуся, — рівно мовив Теодорит. — Вірю, що прийде, бо де їй дітися в тому проклятому світі.

— Чому проклинаєш світ, не пізнавши його достатньо? — спитав я. — Може, ліпше в нього повернутися?

— Ні, — спокійно прорік Теодорит. — Я світ уже пізнав і нічого доброго в ньому не знайшов. Через це й не піду в нього. Та й, коли б пішов, ніколи б не розшукав у ньому Марти, і вона не знала б, де я. А так у мене є надія.

— Міг би її дочекатися, й разом повернулися б у світ. Збудували б хату між людей — гуртом жити легше.

— У світ збави й блуду? Ні, хочу бити новим Адамом, поселеним на порожній землі, і народити нових людей. Не Авеля з Каїном, які розпочали розбрат, а добротворного сімені.

— Гаразд, — сказав я. — Мені мила твоя знаміреність збудувати дім і завести доброчинну родину. Тим самим зробиш мертве місце живим. А коли перестанеш сподіватися?

– І на те в мене є рада, — всміхнувся Теодорит. — Тоді полізу на Микитиного стовпа й чекатиму учнів, молячись Богові і вбиваючи своє мерзенне тіло. А коли прийдуть учні, почнуть навідуватись і люди зі своїми приносами. Тільки я так, як Симеон, чинити не буду — Господь мене покарає.

І він гордо випростувався переді мною, гарний, як ангел, але з мертвими очима й так само змертвілим лицем. Стояв, осяяний сонцем, ніби витесаний із золототілої сосни, певний себе, а через те й неживий.

— Коли бажаєш, — зворушив величаво вустами, — і коли вже дістався сюди, покиньмо про Марту, — можеш стати першим моїм учнем.

І простяг руку, велично в мене тицьнувши…

Я пробудився, чи, власне, вийшов із візії. Не знаю, чи правдива була і чи все на тому острові біля Ока Прірви сталося так, як мені примарилося. Не знаю також, чи був це для мене якийсь голос чи поклик, але бажання вирушати на того острова не мав. А може, все-таки подумав, скористатися підказкою видива і стати учнем Теодорита, але в іншому: знайти десь пригоже місце у світі і збудувати собі дім, чекаючи, коли переступить його порога люба мені істота, яка десь, напевне, як і

я, мусить блукати, адже кожна людина, як вістять, має собі пару? І цього я твердо не бажав, хоч таке мене по-своєму вабило.

Заплющив очі, бажаючи побачити візію власного дому, але замість того уздрів Пересопницьке Євангеліє і ще раз повільно, милуючись кожною сторінкою, подумки його перелистав. І мені стало на душі спокійно. Так спокійно, як буває:, коли прокидаєшся у залитій сонцем кімнаті і раптом усвідомлюєш, що кожен новонароджений день — це Боже дання.

Я розплющився — моя келія була вщерть залита яскравим ранковим сонцем.

---

notes

Примітки

1

Візерунки — твори, складені із біблійних цитат.

2

Перегринська — пілігримська, мандрівна, перегрин — мандрівник.

3

Idea fix — нав'язлива ідея (лат.).

4

Ворочок — мішечок.

5

Регент — керівник хору.

6

Кукіль — чернечий головний убір. Ще куколем називали плащ.

7

Свою проповідь Созонт побудував за Повторенням Закону, гл. 11, вірші 7–28.

8

Примітка на полі рукопису: "Цю пісню, як і наступну, Павло проспівав у кілька голосів вельми сердечно й печально".

9

Чамбул — загін.

10

Примітка на полі: "Матвій, гл. XIX, в. 30".

11

Примітка на полі: "Лука, гл. XIV, в. 10–11".

12

Кодола — груба вірьовка.

13

Плац потреби — поле битви.

14

Ялмужна — милостиня.

15

Копний суд — громадський суд у селян.

16

Примітка на полі рукопису: "Матвій, розділ 11, вірш 28".

17

Примітка на полі: "Матвій, глава 23, вірш 1–10".

18

Примітка на полі: "Буття, глава 42, вірш 11".

19

Примітка на полі: "Матвій, глава 6, вірш 13; глава 12, вірш 39; глава 13, вірш 19–20".

20

Примітка на полі: "Псалтир, глава 57, вірш 12".

21

Походня — смолоскип.

22

Вшетечник — розпутник, врізати полу — обряд того часу: зловленному перелюбнику врізали полу одежі, що ставало речовим доказом переступу.

23

Примітка на полі: "Матвій, глава 27, вірш 24".

24

Примітка на полі: "Єзекиїль, глава 28, вірш 7".

25

Примітка на полі рукопису: "Лука, глава 21, вірш 19".

26

Примітка на полі рукопису: "Йона, глава 2, вірш 5–7".

27

Болвохвальство — поганство, поклоніння ідолам.

28

Примітка на полі рукопису: "Ісая, глава 11, вірш 3".

29

Примітка на полі: "І Коринтян, глава 7, вірш 29–32".

30

Інтролігатар — палітурник.

31

Крин — біла лілея.